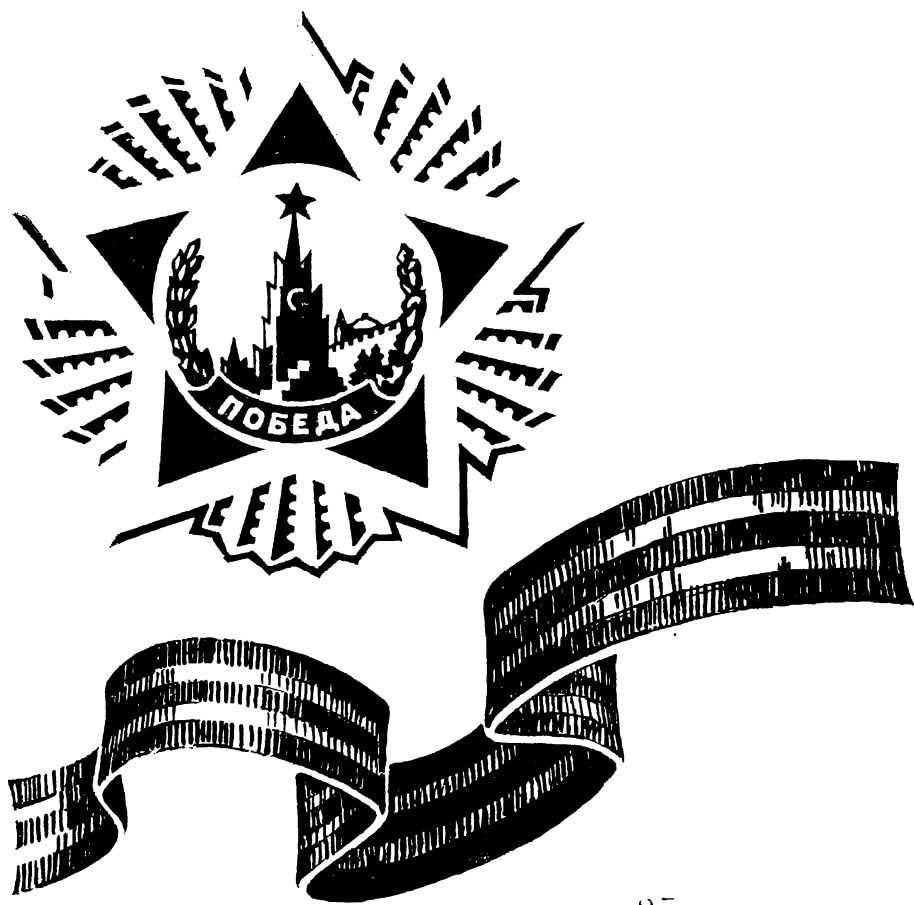

35-річчя
ПЕРЕМОГИ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ
ВІЙНІ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

5

КИЇВ-1980

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.

Телефон 29-62-34

Художній редактор *Б. В. Скрико*
Технічні редактори *П. Є. Любич, І. М. Рекес*
Коректор *Є. І. Міхнова*

Здано до набору 7.04.89. Підп. до друку 15.05.89. БФ 31835. Формат 70×108¹/₁₆. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 14,9. Тираж 4550 пр. Зам. К-46.

Видавництво «Наукова думка», 252001, Київ, МСП, Репіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», 1980, № 5 (230), МАЙ. (На українському мові).
Научний журнал Інститута історії Академії наук Української ССР, Інститута історії партії при ЦК Компартії України — філіала Інститута марксизма-ленінізму при ЦК КПСС.
Основа в 1957 г. Виходить 12 раз в рік. Адрес редакції: 252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.
Тіпографія видавництва «Київська правда», Київ-30, 252030, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 5 (230)

ТРАВЕНЬ

1980

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

35-річчя Перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною

- Нем'ятний В. М. Комуністична партія — натхненник і організатор Перемоги
радянського народу 5
Семиряга М. І. (Москва). Велика визвольна місія Радянських Збройних Сил 18
Юденков А. Ф. (Москва). Взаємодія партизанів з регулярними частинами
Червоної Армії 31
Куманьов Г. О. (Москва). Трудовий подвиг радянського народу 44
Клоков В. І. Зростання міжнародного авторитету СРСР у ході Великої
Вітчизняної війни 55

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Письменний Г. Г. Ленінське вчення про захист завоювань соціалізму —
основа діяльності КПРС по зміцненню оборонної могутності СРСР 64

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Карпенко М. Ф., Шарапа В. Ф. (Сімферополь). 9 травня 1945 р. на Україні 76
Бургонська І. М., Данилюк М. З. Патріотичний рух населення України
за мобілізацію фінансових ресурсів (червень 1941—1945 рр.) 80
Лозицький В. С. Партійно-радянська преса України — важлива зброя
партії у всенародній боротьбі в тилу ворога 87
Жабокрицький В. М. (Одеса). Піклування Комуністичної партії про збере-
ження культурних цінностей та історичних пам'яток України в 1943—1945 рр. 98

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Абаліхін Б. С. (Волгоград). Зарубіжна громадськість про вирішальну роль
Радянського Союзу в розгромі гітлерівської Німеччини 105

СПОГАДИ

- Григорович Д. П. У боях за визволення Кракова від фашистських загарбників 111

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Лемешук М. М. Пам'ятники Києва, які увічнюють подвиг радянського народу
у Великій Вітчизняній війні 121

НАШ КАЛЕНДАР

- Курін О. С. 25-річчя Варшавського Договору 130
Пасько А. В. Великий син в'єтнамського народу (До 90-річчя з дня народ-
ження Хо Ші Міна) 136

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Буцько О. В. Допомога Радянського Союзу рухові Опору 140

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

*Рецензуємо Нариси історії обласних партійних
організацій України*

- Буцько М. О., Шевчук В. П., Чуприна В. М. (Львів). Очерки истории
Днепропетровской областной партийной организации 145

* * *

- Мултих Г. М. М. В. Коваль. Борьба населения Украины против фашистского
рабства 148
Слинько І. І. П. А. Мацуй, А. С. Хабло. Говорит Большая земля 151
Петерс І. А. В. П. Чугаев. В борьбе против фашизма и угрозы войны 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Репринцев В. Ф. Міжнародні наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР
в 1978—1979 рр. 153
Хміль І. С. В науково-координаційних радах 158
Полюк С. П. Наукова конференція молодих учених Києва і Москви 159
Белякова В. С. (Вінниця), Ротко Н. В. (Севастополь). Конференція чита-
чів «Українського історичного журналу» в ІПК при КДУ ім. Т. Г. Шевченка 160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

35-летие Победы Советского Союза над фашистской Германией

Немятый В. Н. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор Победы советского народа	5
Семряга М. И. (Москва). Великая освободительная миссия Советских Вооруженных Сил	18
Юденков А. Ф. (Москва). Взаимодействие партизан с регулярными частями Красной Армии	31
Куманев Г. А. (Москва). Трудовой подвиг советского народа	44
Клоков В. И. Рост международного авторитета СССР в ходе Великой Отече- ственной войны	55

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

Письменный Г. Г. Ленинское учение о защите завоеваний социализма — основа деятельности КПСС по укреплению оборонного могущества СССР . .	64
---	----

СООБЩЕНИЯ

Карпенко Н. Ф., Шарапа В. Ф. (Симферополь). 9 мая 1945 г. на Украине .	76
Бургонская И. М., Данилюк М. З. Патриотическое движение населения Украины за мобилизацию финансовых ресурсов (июнь 1941—1945 гг.) . .	80
Лозицкий В. С. Партийно-советская печать Украины — важное оружие партии во всепартийной борьбе в тылу врага	87
Жабокрицкий В. М. (Одесса). Забота Коммунистической партии о сохра- нении культурных ценностей и исторических памятников Украины в 1943—1945 гг.	98

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Абалихин Б. С. (Волгоград). Зарубежная общественность о решающей роли Советского Союза в разгроме гитлеровской Германии	105
--	-----

ВОСПОМИНАНИЯ

Григорович Д. Ф. В боях за освобождение Кракова от фашистских захватчиков	111
--	-----

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Лемешук Н. М. Памятники Киева, увековечившие подвиг советского народа в Великой Отечественной войне	121
--	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Курин О. С. 25-летие Варшавского Договора	130
Пасько А. В. Великий сын вьетнамского народа (К 90-летию со дня рож- дения Хо Ши Мина)	136

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Буцко О. В. Помощь Советского Союза движению Сопротивления	140
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рецензируем Очерки истории областных партийных организаций Украины

Буцько Н. А., Шевчук В. П., Чуприна В. М. (Львов). Очерки истории
Днепропетровской областной партийной организации 145

* * *

Мультих Г. М. М. В. Коваль. Борьба населения Украины против фашистского
рабства 148

Слинько И. И. П. А. Мацуй, А. С. Хабло. Говорит Большая земля 151

Петерс И. А. В. П. Чугаев. В борьбе против фашизма и угрозы войны . . 152

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Репринцев В. Ф. Международные научные связи Института истории АН
УССР в 1978—1979 гг. 155

Хмиль И. С. В научно-координационных советах 158

Полюк С. П. Научная конференция молодых ученых Киева и Москвы . . . 159

Белякова В. С. (Винница), Ротко Н. В. (Севастополь). Конференция читате-
лей «Українського історичного журналу» в ИПК при КГУ им. Т. Г. Шевченко 160

Статті

35-річчя Перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною

В. М. НЕМ'ЯТИЙ (Київ)

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — НАТХНЕННИК
І ОРГАНІЗАТОР ПЕРЕМОГИ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ

Війна, нав'язана Радянському Союзові німецьким фашизмом, була найбільшим збройним виступом ударних сил імперіалізму проти соціалізму, являла собою боротьбу двох протилежних соціальних систем і мала яскраво виражений класовий характер. Вона увійшла в історію як Велика Вітчизняна війна — найважливіша складова частина другої світової війни. Вступ у війну Радянського Союзу став вирішальним фактором переростання другої світової війни з боку сил, що протистояли гітлерівському блоку, в антифашистську, визвольну, справедливу.

1418 вогняних днів і ночей, у небаченій за своїми масштабами жорстокій і кровопролитній битві на радянсько-німецькому фронті, найголовнішому фронті другої світової війни, вирішувалася не тільки доля Країни Рад, але й майбутнє світової цивілізації, прогресу і демократії. Наша країна стала тією силою, що заступила шлях німецькому фашизму до світового панування, винесла на своїх плечах основний тягар війни і відіграла вирішальну роль у розгромі гітлерівської Німеччини, а потім і мілітаристської Японії.

Головним творцем перемоги над фашизмом був радянський народ — народ-звитяжець, народ-богатир. Він здійснив подвиг, якого не знала історія. Це ще одне блискуче підтвердження пророчих слів В. І. Леніна про те, що «ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих...»¹.

Вірна своєму інтернаціональному обов'язку Червона Армія прийшла на допомогу народам Європи, які були поневолені гітлерівською Німеччиною. У визвольному поході 1944—1945 рр. брало участь близько 7 млн. радянських воїнів, які не шкодували своєї крові і життя в ім'я свободи народів Польщі, Румунії, Болгарії, Югославії, Чехословаччини, Угорщини, Австрії, Норвегії та інших народів зарубіжних країн. Більш як мільйон радянських воїнів віддали своє життя за здійснення цієї історичної визвольної місії, що закономірно впливала з природи радянського суспільного ладу, марксистсько-ленінської політики соціалістичної держави, з її інтернаціональних обов'язків.

Червона Армія з честю виконала свою визвольну місію і на Далекому Сході. Радянські воїни брали участь у визволенні Північно-Східного Китаю і Північної Кореї. Розгром німецького фашизму і япон-

¹ Ленін В. І. Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р.— Повне збір. творів, т. 38, с. 304.

ського мілітаризму привів до падіння реакційних режимів у ряді країн Європи і Азії, сприяв могутньому піднесенню національно-визвольного руху, створив сприятливу обстановку для боротьби трудящих мас за соціалізм. Виникла світова соціалістична система, поглибилася загальна криза капіталізму, прискорився розвиток світового революційного процесу.

Перемога над фашизмом у роки Великої Вітчизняної війни стала всесвітньо-історичною подією, справила, як відзначається в Постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», «величезний революціонізуючий вплив на долю всього людства...»². Вона показала, що соціалізм — найбільш надійний оплот справди, миру, демократії і соціалізму.

Натхненником і організатором боротьби народів СРСР з фашистською Німеччиною була ленінська Комуністична партія — керівна й спрямовуюча сила радянського суспільства, яка на 1 січня 1941 р. налічувала в своїх рядах понад 3 872 тис. комуністів, у тому числі 559 тис. у військових парторганізаціях³. Всією своєю попередньою революційно-перетворюючою діяльністю партія була підготовлена до того, щоб очолити боротьбу радянського народу у Великій Вітчизняній війні й привести його до перемоги. У винятково тяжких умовах вона зуміла мобілізувати радянський народ на священну боротьбу проти фашистських загарбників і, незважаючи на тимчасові невдачі початкового періоду воєнних дій, добитися корінного перелому в ході війни й забезпечити переможне її завершення. «Видатний подвиг радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — невіддільний від багатогранної цілеспрямованої діяльності партії комуністів. Її Центральний Комітет був тим штабом, звідки здійснювалося вище політичне і стратегічне керівництво воєнними діями. Саме партія організовувала і згуртовувала десятки мільйонів людей, спрямовувала їх енергію, їх волю і дії до однієї мети — до перемоги»⁴.

Життєдайним джерелом мудрості Комуністичної партії, твердості й рішучості в її діяльності, вміння швидко використовувати об'єктивні можливості для досягнення перемоги був марксизм-ленінізм — вчення, в якому гармонійно поєднуються справжня науковість і найвища революційність. Марксистсько-ленінське вчення давало змогу точно й всебічно аналізувати всі можливі ситуації, забезпечувало в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників успіх політичного керівництва — найважливішої функції партії.

Керуючись ленінською вказівкою про те, що коли «справа дійшла до війни, то все повинно бути підпорядковане інтересам війни, все внутрішнє життя країни повинно бути підпорядковане війні, ні найменше вагання щодо цього недопустиме»⁵, Комуністична партія виробила генеральну лінію своєї політики — організацію всенародного захисту соціалістичної Вітчизни. Уже в першій половині дня 22 червня 1941 р. відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП(б), на якому було затверджено текст звернення до радянського народу. В ньому викривався за-

² Див.: Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1980, с. 5.

³ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, К., 1974, с. 363.

⁴ Брежнев Л. І. Великий подвиг радянського народу. Промова на урочистих зборах у Кремлівському Палаці з'їздів, присвячених 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 8 травня 1975 року. — Ленінським курсом. Промови і статті. т. 5, К., 1976, с. 280.

⁵ Ленін В. І. Промова на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, професійних спілок і фабрично-заводських комітетів 5 травня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 41, с. 110.

гарбницький, імперіалістичний характер війни з боку фашистської Німеччини, партія закликала радянський народ на священну і нещадну війну проти сильного і підступного ворога. «Весь наш народ тепер повинен бути згуртованим і єдиним, як ніколи,— говорилося у зверненні. — Кожен з нас повинен вимагати від себе та від інших дисципліни, організованості, самовідданості, гідної справжнього радянського патріота, щоб забезпечити всі потреби Червоної Армії, флоту і авіації, щоб забезпечити перемогу над ворогом». Звернення закінчувалося словами: «Наша справа справедлива. Ворога буде розбито. Перемога буде за нами»⁶.

Того ж дня Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про військовий стан в усіх прикордонних республіках та в деяких центральних областях СРСР. Це давало змогу негайно поставити всі їх ресурси на потреби оборони. Політбюро ЦК вирішило почати мобілізацію військовозобов'язаних майже в усіх військових округах⁷. 23 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову, в якій викладено завдання партійних і радянських органів в умовах воєнного часу. Постанова зобов'язувала кожну партійну організацію перебудувати свою роботу, добиватися від усіх комуністів організованості і дисциплінованості у розв'язанні політичних, воєнних і господарських завдань. Рішенням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР створюється Ставка Головного командування Збройних Сил СРСР⁸, перейменована 10 липня у Ставку Верховного Головнокомандування. На чолі Збройних Сил СРСР було поставлено Й. В. Сталіна.

Комуністична партія і Радянський уряд розробили програму перетворення країни в єдиний бойовий табір, мобілізації всіх сил народу на відсіч ворогові. Програма була викладена в директиві Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р. Партія керувалась при виробленні цього документу вченням В. І. Леніна про захист соціалістичної Вітчизни. Директиву надіслали всім членам ЦК ВКП(б), Центральним Комітетам компартій союзних республік, крайовим, обласним, міським і районним комітетам партії, народним комісаріатам. В директиві говорилося про те, що над соціалістичною Вітчизною нависла смертельна небезпека, що війна з боку Радянської держави має справедливий, визвольний характер, а з боку фашистської Німеччини — злочинний, загарбницький. Центральний Комітет партії і Радянський уряд вимагали від комуністів, усіх радянських людей високої політичної пильності, організованості, закликали їх ще тісніше згуртуватися навколо партії, перетворити всю країну в єдиний бойовий табір; зміцнювати бойову могутність Збройних Сил і подавати всебічну допомогу Діючій армії; перебудувати все народне господарство, роботу тилу на воєнний лад; організовувати партійне підпілля і партизанські загони для розгортання партизанської війни на тимчасово окупованій ворогом території; перебазувати виробничі сили з районів, яким загрожує ворог, у глибоку країну. «Завдання більшовиків, — зазначалося в директиві, — згуртувати весь народ навколо Комуністичної партії, навколо Радянського уряду для самовідданої підтримки Червоної Армії, для перемоги»⁹.

⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Документы и материалы в трех томах, т. 1, К., 1980, с. 21.

⁷ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, с. 140.

⁸ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 6, М., 1971, с. 17—19.

⁹ Там же, с. 19.

Відповідно до директиви і на її основі перебудовувалася вся ідейно-політична робота партії. Центральний Комітет ВКП(б) визначив головні напрями ідеологічної діяльності в умовах війни, конкретизуючи їх залежно від обстановки на фронті і в тилу. Першорядними з них були виховання соціалістичного патріотизму — джерела непохитної стійкості і мужності народу в боротьбі з фашистським агресором, дальше зміцнення дружби народів багатонаціональної соціалістичної держави, виховання трудящих на ідеалах пролетарського інтернаціоналізму. Політбюро ЦК партії з перших же днів війни вжило ряд організаційних заходів для перебудови ідейно-політичної роботи. Партія всебічно враховувала політичні, економічні й моральні переваги соціалізму над капіталізмом, бойові можливості армії соціалістичного типу, покликаної захищати новий суспільний лад, інтереси трудящих. Вона вселила в радянських людей непохитну віру в розгром фашистських загарбників.

Керуючись ленінською настановою про те, що в період найгострішої боротьби з реакційними силами, коли вирішується доля країни й народу, ідеалом партії пролетаріату має бути воююча партія¹⁰, Центральний Комітет вважав за необхідне передусім перебудувати діяльність самої партії. При цьому він враховував досвід партійного керівництва в період боротьби з інтервентами й білогвардійцями в роки громадянської війни. В. І. Ленін, узагальнюючи цей досвід, писав: «...комуністична партія зможе виконати свій обов'язок лише в тому разі, коли вона буде організована найбільш централістично, коли в ній пануватиме залізна дисципліна, що межує з дисципліною військовою...»¹¹. Партія послідовно дотримувала цієї вимоги.

Об'єктивні обставини війни покликали до життя нові форми і методи роботи партії, зумовили потребу створення надзвичайних партійно-політичних органів на фронті і в тилу. 30 червня 1941 р. рішенням ЦК ВКП(б), Президії Верховної Ради СРСР і Ради Народних Комісарів СРСР був створений Державний Комітет Оборони (ДКО), в руках якого зосереджувалася вся повнота влади в країні. Очолив ДКО Й. В. Сталін. Більш як у 60 містах¹² було сформовано комітети оборони, які об'єднували під партійним керівництвом цивільну і військову владу на місцях. Надзвичайна форма партійного керівництва запроваджувалась і у збройних силах. Нею мав стати інститут військових комісарів. Партія розширила і інший надзвичайний інститут — інститут партторгів ЦК ВКП(б), а також партторгів ЦК компартій союзних республік, крайкомів, обкомів на найважливіших підприємствах. Для посилення партійного керівництва сільським господарством створювались надзвичайні партійні органи — політвідділи МТС і радгоспів.

Центральний Комітет партії зобов'язував ЦК компартій союзних республік очолити керівництво всенародною боротьбою на тимчасово окупованій території¹³, для чого створити мережу підпільних партійних комітетів і організацій. В партизанських загонах запроваджувалась така форма партійного керівництва, як комісари. Таким чином, було вироблено гнучку, всеосяжну систему партійного, державного і воєнного керівництва, що дало змогу партії зміцнити свій вплив на все життя країни, сприяло посиленню ударів по ворогу.

Завдяки об'єднанню партійного, державного й воєнного керівництва

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Партизанська війна. — Повне збір. творів, т. 14, с. 7.

¹¹ Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне збір. творів, т. 41, с. 198.

¹² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, с. 158.

¹³ КПСС в резолюціях..., т. 6, с. 24.

ва сформувалася система, яка витримала всі випробування війни й сприяла повному розгрому фашистських загарбників. При цьому провідна роль Центрального Комітету партії і його органів — Політбюро Оргбюро, Секретаріату — залишалася непорушною. Вони розв'язували всі найважливіші питання оборони країни, зміцнення збройних сил. Всі їх рішення у політичній, військовій, економічній, зовнішньополітичній галузях втілювалися в життя через Президію Верховної Ради СРСР, Раду Народних Комісарів СРСР, Державний Комітет Оборони і Ставку Верховного Головнокомандування.

Перебудова партії на воєнний лад виявилась також у перерозподілі партійних сил — з місцевих (територіальних) організацій у військові. До Червоної Армії було направлено кращі сили партії, що зумовило посилення її впливу у військах. І тут партія керувалася вказівками В. І. Леніна, який писав: «Як ми діяли в більш небезпечні моменти громадянської війни? Ми зосереджували кращі наші партійні сили в Червоній Армії; ми вдавалися до мобілізації кращих з наших робітників...»¹⁴. Лише за перші шість місяців війни в партійні організації збройних сил влилося понад 1100 тис. комуністів. У перші місяці війни в Червону Армію і Військово-Морський Флот Компартія України направила 240 тис. комуністів¹⁵.

Перерозподіл сил партії відбувався під безпосереднім керівництвом Центрального Комітету. Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) у Діючу армію, головним чином членами військових рад фронтів і армій, направили досвідчених партійних працівників. На військовій роботі була зосереджена майже половина складу Центрального Комітету, 120 секретарів ЦК компартій союзних республік, крайових і обласних комітетів партії. Для зміцнення командного і політичного складу армії і флоту мобілізували 47 тис. партійних, радянських, профспілкових і комсомольських працівників, секретарів райкомів і міськкомів партії, працівників ЦК компартій союзних республік¹⁶. Серед них партійні й радянські працівники республіки — Л. І. Брежнев, В. А. Бегма, М. О. Бурмистенко, С. І. Бутирін, О. Й. Власов, А. І. Гайовий, Г. Є. Гришко, І. С. Грушецький, К. С. Грушовий, О. О. Єпішев, С. Б. Задіонченко, Н. Т. Кальченко, А. П. Кириленко, Л. Р. Корнієць, В. М. Лайок, П. М. Любавін, З. Т. Сердюк, М. М. Стахурський, Я. М. Ткач, М. С. Хрущов та ін.¹⁷

«Комуністи, всі трудящі нашої республіки, — відзначав у виступі товариш В. В. Щербицький, — особливо пишаються тим, що в рядах діючої армії, серед найбільш видатних воєначальників, які внесли великий вклад у справу захисту нашої країни, у тому числі захисту і звільнення Радянської України, з перших і до останніх днів війни був Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев»¹⁸. Будучи заступником начальника Політуправління Південного фронту, начальником політвідділу 18-ї армії, начальником Політуправління 4-го Українського фронту, Леонід Ілліч вніс значний вклад у розробку і здійснення багатьох операцій, вів величезну організаторську і політичну роботу в військах.

З метою посилення партійно-політичного впливу у військах за рішенням ЦК ВКП(б) політбійцями на фронт було послано 60 тис. ко-

¹⁴ Ленін В. І. Як нам реорганізувати робсельінспекцію. — Повне зібр. творів, т. 45, с. 363.

¹⁵ Великий подвиг. К., 1975, с. 19; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 494.

¹⁶ Козлов Н. Д., Зайцев А. Д. Сражающаяся партия. М., 1975.

¹⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 494.

¹⁸ Комуніст України, 1974, № 11, с. 15.

муністів і 40 тис. комсомольців, з них 25 тис. направила партійна організація Радянської України. Наприкінці 1941 р. в Червоній Армії і Військово-Морському Флоті налічувалося 1234 тис. комуністів — у два з лишком рази більше, ніж напередодні війни. Це становило дві п'ятих складу всієї партії¹⁹.

В результаті вжитих заходів в Червоній Армії і Військово-Морському Флоті партійний актив у військах виріс у велику силу. На кінець першого року війни в армії налічувалося близько 100 тис. політпрацівників, понад 70 тис. членів партбюро первинних організацій, 73 тис. партторгів ротних партійних організацій²⁰. Армійські партійні організації були тією організуючою силою, що забезпечувала партійний вплив на особовий склад армії і флоту, згуртовувала його під прапором ленінської партії. Виховуючи у радянських воїнів ідейну переконаність, високі бойові якості, вони водночас зміцнювали їх моральний дух, вселяли віру в перемогу. І в цій справі партія керувалася вказівками В. І. Леніна, який підкреслював, що там, де найбільш дбайливо провадиться політробота у військах, «там немає розхлябаності в армії, там кращий її стрій та її дух, там більше перемоги»²¹.

Душею армії були комісари, політруки. Відзначаючи роботу політпрацівників армії і флоту в роки Великої Вітчизняної війни, товариш Л. І. Брежнєв підкреслював: «Більшість наших політвідділівців, політруки, комсоргани, агітатори вміли знайти вірний тон, мали авторитет серед солдатів, і важливо було, що люди знали: у важкий момент той, хто закликав їх вистояти, буде поряд з ними, залишиться разом з ними, піде із зброєю в руках попереду них. Отже, головною нашою зброєю було пристрасне партійне слово, підкріплене ділом — особистим прикладом в бою. Ось чому політичні працівники стали душею Збройних Сил»²².

Перерозподіл сил партії, концентрація комуністів на найбільш відповідальних ділянках свідчать про вирішальну організуючу роль Комуністичної партії в боротьбі з фашистськими загарбниками. І найкращим доказом цього є те, що де б не були комуністи, які б обов'язки вони не виконували — командуючих фронтами і арміями чи рядових бійців, секретарів підпільних партійних комітетів, партизанів і підпільників, вони скрізь виявляли величезну відповідальність за долю Батьківщини, цементували ряди Радянських Збройних Сил, учасників всенародної боротьби в тилу ворога.

Подаючи приклад героїзму і мужності, комуністи підносили бойовий дух мас, піднімали їх на подвиги. У найвідповідальніші хвилини бою, коли падали свинцеві зливи, й здавалося, немає такої сили, яка б підняла бійців в атаку, лунав короткий заклик: «Комуністи, вперед!» М. І. Калінін, розкриваючи зміст і значення особистого прикладу комуністів у бою, говорив: «Прапор Комуністичної партії — це прапор безстрашності, самовідданої і нещадної боротьби, що не знає хитання, не відає сумніву в перемозі. Саме тому, що комуністи не ухиляються від боротьби, а вірні традиціям більшовизму, рішуче й сміливо йдуть на боротьбу, — саме через те вони й ведуть маси за собою»²³.

¹⁹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, с. 165, 169; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1, К., 1975, с. 91.

²⁰ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 6, М., 1965, с. 343.

²¹ Ленін В. І. Всі на боротьбу з Денікіним! (Лист ЦК РКП (більшовиків) до організацій партії). — Повне збір. творів, т. 39, с. 52—53.

²² Брежнев Л. І. Мала земля. К., 1978, с. 25.

²³ Калінін М. І. Про виховання комуністичної свідомості. К., 1975, с. 187.

В листопаді — грудні 1941 р. на фронті під Москвою воювало 200 тис. комуністів (майже кожний четвертий захисник радянської столиці), 400 тис. комуністів і комсомольців стояли на смерть під Сталінградом, понад 700 тис. членів ВКП(б) брали участь у битві за Дніпро. На початку війни кожний дев'ятий радянський воїн був комуністом, а в завершальний період — кожний четвертий²⁴. За роки війни два мільйони комуністів віддали своє життя в ім'я свободи й незалежності нашої Батьківщини, в ім'я перемоги над фашизмом.

Незважаючи на великі втрати в боротьбі з ворогом, партія загартувалась і міцніла. Десятки тисяч найкращих представників усіх соціальних верств радянського суспільства прагнули організаційно закріпити свою ідейну єдність з партією Леніна, стати її активними борцями. «Хочу йти в бій комуністом!» — ці слова, які стали легендарними, я чув мало не перед кожною битвою, і тим частіше, чим важчими були бої, — згадує товариш Л. І. Брежнев. — Які вигоди могла мати людина, які права могла надати їй партія напередодні смертельного бою? Тільки один привілей, тільки одне право, тільки один обов'язок — першим піднятися в атаку, першим рвонутися назустріч вогню»²⁵. За роки війни кандидатами в члени партії на фронті і в тилу прийняли більше 5 млн., в члені — близько 3,5 млн. чол. На початок 1945 р. в Червоній Армії і на Флоті перебувало 3325 тис. комуністів, або майже 60 процентів всього складу партії²⁶. Зростання рядів ВКП(б) було яскравим свідченням її авторитету, нерозривного зв'язку з народом.

Головним напрямом виробленої Комуністичною партією програми мобілізації всіх сил країни на відсіч ворогу було всебічне зміцнення бойової могутності Радянських Збройних Сил. Тому одне з перших місць у діяльності партії в той час належало воєнно-організаторській роботі, яка ґрунтувалася на ленінських ідеях єдності політичного й воєнного керівництва.

Комуністична партія виступила мудрим стратегом, колективним полководцем радянського народу. Протягом усієї війни вона розробляла корінні питання політики, стратегії і тактики, воєнного будівництва, зміцнення Червоної Армії і Флоту, підготовки командних кадрів, забезпечення військ зброєю, всім необхідним для ведення сучасної війни, розвитку радянської воєнної науки.

В центрі уваги Комуністичної партії і Радянського уряду були питання керівництва бойовими діями на фронтах, питання воєнно-мобілізаційного характеру. Під керівництвом ЦК партії і місцевих партійних органів створювались сотні нових військових формувань. Про розмах цієї діяльності свідчать такі дані: за перший тиждень війни в Збройні Сили було мобілізовано 5 млн. чол., а всього за роки війни — понад 20 млн. На кінець 1941 р. вдалося сформувати понад 400 нових дивізій²⁷. У перші місяці війни на Україні в Червону Армію і Військово-Морський Флот пішло 2,5 млн. чоловік²⁸.

ЦК ВКП(б) з початку Великої Вітчизняної війни став головним штабом, який здійснював найвище політичне керівництво бойовими діями Радянських Збройних Сил. На спільних засіданнях Політбюро і Ставки Верховного Головнокомандування затверджувались плани найважливіших операцій, підготовлені Генеральним штабом або команду-

²⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, с. 361.

²⁵ Брежнев Л. І. Мала земля, с. 11.

²⁶ История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1979, с. 512.

²⁷ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, с. 169, 170; Партія и Армия, М., 1977, с. 180.

²⁸ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 494.

ванням фронтів. Ухвалені рішення втілювалися в життя директивами Ставки. Найважливіші питання війни, що мали воєнно-політичне значення й були пов'язані з прийняттям стратегічних рішень, планів воєнних кампаній, обговорювалися на спільних засіданнях Політбюро ЦК ВКП(б), ДКО і Ставки. Це сприяло дальшому розвитку радянського воєнного мистецтва, успішному проведенню оборонних і наступальних операцій Радянських Збройних Сил. Так, контрнаступ під Москвою започаткував корінний поворот у війні — вперше в другій світовій війні фашистський вермахт дістав удар такої нищівної сили, що його найкращі з'єднання втратили боєздатність і були відкинуті далеко на захід. У Сталінградській битві радянська стратегія забезпечила стійку оборону й рішучий контрнаступ. У двох найбільших битвах — Сталінградській і Курській — ворог втратив 2 млн. солдатів і офіцерів, 4,5 тис. танків, 8 тис. літаків. Під час Білоруської наступальної операції було розгромлено 76 німецько-фашистських дивізій, у Вісло-Одеській — 58. А всього в період Великої Вітчизняної війни війська фашистської Німеччини разом з військами її сателітів втратили на радянсько-німецькому фронті 607 дивізій²⁹. Це були основні сили ворога.

Нині буржуазні фальсифікатори історії другої світової війни намагаються применшити вирішальний вклад Радянського Союзу і його Збройних Сил у розгром фашистської Німеччини. Проте імперіалістичній пропаганді не вдасться спотворити правду історії, принизити велич подвигу нашого народу. Відомо, що американо-англійські війська в Західній Європі та Північній Африці розгромили тільки 176 ворожих дивізій, а на радянському фронті фашистські загарбники втратили 10 млн. солдатів і офіцерів убитими, пораненими і полоненими з 13,6 млн. втрачених ними за роки другої світової війни. Прапор Перемоги над рейхстагом у Берліні був піднятий радянськими воїнами.

В суворі роки війни, як і в мирний час, надійним бойовим помічником Комуністичної партії був Ленінський комсомол. На початок Великої Вітчизняної війни комсомол являв собою згуртовану навколо партії, її Центрального Комітету організацію передової молоді, в рядах якої налічувалось 10,5 млн. чоловік. 23 червня 1941 р. ЦК ВЛКСМ прийняв постанову «Про заходи по військовій роботі в комсомолі». В постанові підкреслювалося, що члени ВЛКСМ повинні подесертити свою згуртованість, дисциплінованість, організованість, працювати на своєму посту так, як належить справжнім радянським патріотам, зосередити свої зусилля на забезпечення армії і флоту всім необхідним, бути готовими із зброєю в руках битися з ненависним ворогом за честь і свободу Радянської Батьківщини³⁰.

На заклик партії в перші дні війни добровольцями і по комсомольській мобілізації 900 тис. членів ВЛКСМ стали бійцями повітряно-десантних військ, авіації, флоту, ударних лижних батальйонів. Проведені ЦК ВЛКСМ чотири мобілізації у 1941 р. дали можливість послати на фронт 9482 керівні комсомольські працівники, третю частину всіх секретарів ЦК ЛКСМ союзних республік, крайкомів, обкомів, міськомів і райкомів комсомолу; понад 66 тис. секретарів первинних комсомольських організацій. У 1943 р. у Збройних Силах перебувала майже половина всіх комсомольців країни. Всього воювало близько 11 млн. членів ВЛКСМ³¹. Бойовий загін ВЛКСМ — комсомол України — в перші місяці війни послав на фронт понад мільйон чоловік. У Діючу ар-

²⁹ Партія и Армия, с. 186.

³⁰ Организация удесертует силы. Документи и материалы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ по организационной работе (1918—1966 гг.). М., 1966, с. 192—193.

³¹ Славный путь Ленинского комсомола, т. 2, М., 1979, с. 75.

мію пішло багато членів і кандидатів у члени ЦК ЛКСМУ. Серед них секретар ЦК В. К. Буцол, перші секретарі обкомів А. Ф. Калишенко, В. Ф. Ключко, М. П. Сизоненко, М. Д. Саломатін, П. Т. Тронько, А. К. Усенко, М. М. Філонов, С. С. Швець³².

Наслідуючи приклад комуністів, комсомольці були там, де вирішувалась доля бою. Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков писав: «Я вважаю, що молодь принесла основну жертву у війні... З командного пункту я багато разів бачив, як молоді солдати піднімалися в атаку. Це страшна хвилина: піднятися на повний зріст, коли смертоносний метал заповнює все повітря. І вони піднімалися. Багато з них ще тільки починали пізнавати життя. Дев'ятнадцять-двадцять років — найкращий вік у звичайному людському житті. Все попереду... А для них дуже часто попереду був тільки німецький бліндаж, що вивергає кулеметний вогонь»³³.

За видатні заслуги перед Батьківщиною в роки Великої Вітчизняної війни і за велику роботу по комуністичному вихованню молоді Президія Верховної Ради СРСР удостоїла Всесоюзну Ленінську Комуністичну Спілку Молоді найвищою нагородою країни — орденом Леніна. Високими нагородами Вітчизни відзначені Українська, Білоруська республіканські, Московська, Ленінградська, Сталінградська, Київська, Севастопольська, Одеська, Краснодарська, Керченська, Шепетівська міські, Первомайська (Миколаївської області) і Любанська (Мінської області) районні комсомольські організації.

У воєнно-організаторській роботі партії велика увага приділялась керівництву народною війною в тилу фашистських окупантів, яка була одним із стратегічних факторів перемоги. Організуючи й спрямовуючи героїчну боротьбу мільйонів радянських людей, що лишилися у ворожому тилу, Комуністична партія використовувала передусім теоретичну спадщину В.І. Леніна про захист соціалістичної Вітчизни, досвід, нагромаджений у період громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції проти Країни Рад.

Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. орієнтувала місцеві партійні й радянські органи створювати в зайнятих ворогом районах «партизанські загони й диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розпалювання партизанської війни всюди і скрізь, для руйнування мостів, доріг, псування телефонного і телеграфного зв'язку, підпалювання складів і т. ін. У загарбаних районах створювати нестерпні умови для ворога і всіх його пособників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи»³⁴. Основні положення директиви конкретизовано в постанові ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» від 18 липня 1941 р. У ній дістали втілення ленінські ідеї про те, що «...партизанські бойові виступи повинні провадитись під контролем партії і до того ж так, щоб сили пролетаріату не розтрачувалися марно...»³⁵. Керуючись ідеєю настановою, ЦК ВКП(б) поставив перед республіканськими, обласними й районними партійними організаціями прифронтової смуги конкретне завдання: «...Розгорнути мережу наших більшовицьких підпільних організацій на загарбаній території для керівництва всіма діями проти фашистських окупантів»³⁶.

³² Історія Української РСР, т. 7, К., 1977, с. 28.

³³ Комсомольская правда, 1974, 20 червня.

³⁴ КПСС в резолюциях..., т. 6, с. 19.

³⁵ Ленін В. І. Тактика платформа до Об'єднавчого з'їзду РСДРП. Проект резолюції до Об'єднавчого з'їзду РСДРП.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 212—213.

³⁶ КПСС в резолюциях..., т. 6, с. 23.

Комуністична партія провела величезну роботу для здійснення науково обгрунтованої програми розгортання всенародної боротьби на тимчасово окупованій території. Цією важливою роботою безпосередньо займалися ЦК компартій союзних республік, обкоми, міськкоми й райкоми партії на території, якій загрожувала ворожа окупація. Насамперед забезпечувався перехід на нелегальне становище міських і районних комітетів партії. Партійне підпілля мало стати безпосереднім організатором і керівником народної боротьби в тилу ворога.

Вже 1941 р. на окупованій території країни діяла досить широка мережа підпільних партійних комітетів: 18 підпільних обкомів, понад 260 окружкомів, міськкомів, райкомів та інших підпільних партійних органів, зокрема на Україні — 13 обкомів, більш як 110 окружкомів, міськкомів, райкомів та інших підпільних партійних органів, у Білорусії — 3 обласні, 2 міські і 25 районних підпільних партійних органів, у РРФСР — обком і облпартцентр, 5 окружкомів, 120 підпільних міжпартцентрів, міськкомів і райкомів партії³⁷.

Створення на окупованій радянській території підпільної партійної мережі було одним з важливих чиників, що зумовили розгортання в тилу ворога всенародної боротьби, надали їй високої організованості й політичної цілеспрямованості. Важливу роль у перетворенні партизанського руху на Україні на всенародний рух проти фашистських окупантів відіграв створений за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 жовтня 1942 р. нелегальний ЦК КП(б)У.

На загарбаній ворогом території Української РСР протягом 1941—1944 рр. діяло 22 підпільних обласних комітети КП(б)У, 13 інших великих керівних підпільних центрів, 220 міськкомів і райкомів партії, більш як 50 підпільних обкомів, міськкомів і райкомів комсомолу. Під керівництвом підпільних партійних органів боролися з окупантами 3,5 тис. організацій і груп комуністичного підпілля. В них налічувалося понад 100 тис. комуністів, комсомольців і безпартійних радянських патріотів. У тилу фашистських загарбників на Україні діяло 60 партизанських з'єднань, близько 2 тис. партизанських загонів і груп, які не входили в з'єднання. У складі їх воювало півмільйона партизанів, а не менш як мільйон чоловік було в їхньому резерві.

Найбільш масовою формою народної боротьби був саботаж економічних, воєнних та інших заходів окупантів. Робітники виводили з ладу устаткування й псували готові вироби, чинили опір спробам фашистів налагодити роботу підприємств (кількість учасників — близько 1,5 млн. чол.)³⁸. Колгоспники зривали проведення польових робіт, псували сільськогосподарські машини та реманент, не виконували вимог окупаційних властей щодо постачання хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Внаслідок масового саботажу з боку робітничого класу, селянства, інтелігенції фашисти не змогли поставити собі на службу економіку України.

Боротьба радянських людей у тилу ворога, керована партією, стала важливим воєнно-політичним фактором досягнення Радянським Союзом перемоги у Великій Вітчизняній війні. Ніколи ще жодній політичній партії не доводилося очолювати такого масового народного руху, як боротьба трудящих на тимчасово окупованій радянській території. Величезна організаційно-політична робота партії, помножена на полум'яний патріотизм радянських людей, дала змогу створити у ворожо-

³⁷ Партія во главе народной борьбы в тылу врага. 1941—1944 гг. М., 1976, с. 51.

³⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, К., 1975, с. 414.

му тилу єдиний нездоланий народний фронт. «Всенародна партизанська війна населення України і Білорусії, Смоленщини і Брянщини, всіх тимчасово окупованих областей розвіяла на порох надії наших ворогів на те, що Радянська влада не витримає випробувань, які обрушились на неї,— відзначав товариш Л. І. Брежнев.— Ця боротьба показала, як дорожать радянські люди своєю пародною владою. Радянська влада і радянський народ — це єдине ціле. В цій нерушимій єдності джерело величезної міцності нашого суспільного ладу. І немає в світі такої сили, яка могла б похитнути цю єдність!»³⁹

У роки Великої Вітчизняної війни Комуністична партія показала зразки наукового керівництва соціалістичною економікою в умовах воєнного часу, оперативність і гнучкість у розв'язанні найскладніших проблем воєнно-економічної політики. Проводячи її, вона послідовно враховувала дію законів розвитку соціалізму, переваги соціалістичного суспільного й державного ладу, соціалістичної планової економіки.

Приділяючи величезну увагу зміцненню тилу, партія і уряд виходили з відомого лєнінського положення, що «для ведення війни *по-справжньому* необхідний міцний організований тил. Найкраща армія, найвідданіші справі революції люди будуть негайно винищені противником, якщо вони не будуть в достатній мірі озброєні, забезпечені продовольством, навчені»⁴⁰. Спираючись на Ради, профспілки, комсомол та інші громадські організації трудящих, партія проводила цілеспрямовану організаторську й політичну роботу на фабриках і заводах, на транспорті і в сільському господарстві. Лозунг партії «Все для фронту, все для перемоги!» визначав весь уклад життя радянського тилу.

В результаті титанічної організаторської й політичної роботи партії фронт і тил зімкнулися в один міцний кулак. Було нелегко всім. Жінки працювали в цехах замість чоловіків, діти ставали до верстатів на місці батьків. Але ні на хвилину не перестало битися індустріальне серце Батьківщини. Наш народ завжди з величезною вдячністю пам'ятає великий трудовий подвиг робітників, інженерів, техніків Уралу, Поволжя, Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану, України, республік Середньої Азії і Закавказзя. Важливою складовою частиною перебудови народного господарства на воєнний лад стали перебазування продуктивних сил з прифронтових районів у глиб країни і розгортання роботи підприємств на нових місцях.

Характерна особливість партійного керівництва народним господарством в умовах війни полягала в зміні його форм, пристосуванні до вимог надзвичайно складної обстановки воєнного часу. Всі партійні органи взяли на себе безпосередню відповідальність за виконання воєнно-господарських планів, організацію й розгортання воєнної економіки, за роботу промисловості, кожного заводу, цеху, виробничої ділянки.

Бойовим організатором воєнної економіки був Центральний Комітет партії. З 1942 р. і до кінця війни ЦК ВКП(б) заслухав і обговорив 167 звітів місцевих партійних організацій з найважливіших проблем розвитку промисловості й сільського господарства. Державний Комітет Оборони за роки війни ухвалив 10 тис. рішень і постанов, пов'язаних в основному з розвитком воєнної економіки⁴¹. Комуністична партія, спираючись, за образним висловом В. І. Леніна, «на найчудеснішу в

³⁹ Брежнев Л. І. Промова на урочистому засіданні, присвяченому врученню місту-герою Києву медалі «Золота Зірка», у Жовтневому Палаці культури в Києві 23 жовтня 1965 року.— Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, с. 230.

⁴⁰ Ленін В. І. На діловий ґрунт. — Повне збір. творів, т. 35, с. 390.

⁴¹ Подвиг партии и народа. К., 1980, с. 18.

світі силу — на силу робітників і селян»⁴², за дуже короткий час перетворила країну в єдиний бойовий табір. Героїчною працею робітничого класу й всього радянського народу було розв'язане ключове завдання радянської воєної економіки — досягнуто перевагу над ворогом щодо кількості та якості військової техніки і озброєння.

Використовуючи свою власну промислову базу (значна частина її на початку війни була виведена з ладу), одержуючи в 3—4 рази менше сталі й вугілля, СРСР у роки війни випустив майже вдвоє більше бойової техніки, ніж фашистська Німеччина, яка підкорила собі мало не всю Європу. Наші колгоспи й радгоспи, незважаючи на значну нестачу робочих рук і сільськогосподарських машин, на різке скорочення посівної площі, в основному вирішили продовольчу й сировинну проблему. Це заслуга наших славних колгоспників і колгоспниць, працівників радгоспів, партійних організацій на селі. Під керівництвом партії великий внесок у перемогу над ворогом зробила наша інтелігенція — вчені й конструктори, діячі радянської культури.

Велич духу й непохитну волю, відданість, вірність, любов до Вітчизни проявили радянські жінки в роки війни. Досить сказати, що п'ятою вага жінок, зайнятих у народному господарстві країни, зросла з 38% у 1940 р. до 53% (в сільському господарстві — 70%) у 1942 р. «Коли б вдалося знайти такі терези, — говорив товариш Л. І. Брежнєв, — щоб на одну їх шальку можна було покласти военний подвиг наших солдатів, а на другу — трудовий подвиг радянських жінок, то шальки цих терезів, мабуть, стояли б врівень, як стояли, не здригнувшись, під воєнною грозою в одному строю з чоловіками і синами героїчні радянські жінки»⁴³.

Отже, завдяки організуючій і надихаючій ролі партії було створено могутню, швидко зростаючу воєнну економіку, спираючись на яку Радянські Збройні Сили здобули перемогу над фашистськими загарбниками.

Для перемоги над фашизмом Комуністична партія використала всі матеріальні й духовні сили радянського суспільства, всі внутрішні й міжнародні фактори. Своєю активною зовнішньополітичною діяльністю вона зуміла зірвати підступи імперіалістів, які намагалися ізолювати Радянський Союз на міжнародній арені й створити антирадянський імперіалістичний фронт. Під тиском своїх народів правлячі кола західних держав були змушені виступити єдиним фронтом з Радянським Союзом у війні проти фашистської Німеччини. Створення антигітлерівської коаліції було визначним досягненням радянської зовнішньої політики, всіх демократичних миролюбних сил. Незважаючи на те, що правлячі кола західних країн заради досягнення своїх імперіалістичних цілей порушували свій союзницький обов'язок, зволікали з відкриттям другого фронту, антигітлерівська коаліція в цілому виявилася життєздатною і при вирішальній ролі Радянського Союзу довела війну проти фашистського блоку до повної перемоги.

У роки Великої Вітчизняної війни Комуністична партія з честю виконала свій обов'язок керівної й спрямовуючої сили соціалістичного суспільства. Її титанічна воєнно-організаторська, господарська, ідеоло-

⁴² Ленін В. І. Промова на зборах робітників Прохоровської мануфактури, присвячених святкуванню четвертих роковин Жовтневої революції, 6 листопада 1921 р.: Короткий газетний звіт. — Повне збір. творів, т. 44, с. 224.

⁴³ Брежнєв Л. І. Велика перемога радянського народу. Доповідь на урочистих зборах у Кремлівському Палаці з'їздів, присвячених 20-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 8 травня 1965 року. — Ленінським курсом, т. 1, с. 131.

гічна, зовнішньополітична діяльність, непорушна єдність партії і народу забезпечили мобілізацію всіх сил і засобів на розгром агресора. Здійснення Комуністичною партією свого обов'язку перед народом, стало можливим тому, що в своїй діяльності вона послідовно керувалася марксистсько-ленінським вченням, вела політику всенародного захисту соціалістичної Вітчизни. В основу цієї політики було покладено органічне поєднання теорії з практикою, всебічне використання історичних переваг соціалізму над капіталізмом. «Війна, — зазначає товариш Л. І. Брежнев, — ще і ще раз підтвердила, що партія і народ єдині, що немає сили, здатної розхитати цю незламну єдність»⁴⁴.

Підсумки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу якнайпереконливіше засвідчили, що в світі немає такої сили, яка б змогла подолати соціалізм, поставити на коліна народ, вірний ідеям марксизму-ленінізму, відданий соціалістичній Батьківщині, згуртований навколо ленінської партії.

Відзначаючи 35-річчя Перемоги над німецько-фашистськими загарбниками, радянський народ з гордістю підбиває величні підсумки пройденого після війни шляху. Саме в ці роки самовідданою працею радянських людей під керівництвом Комуністичної партії було забезпечено повну і остаточну перемогу соціалізму, втілено в життя одну з найважливіших цілей на шляху до повної перемоги комунізму — створено розвинуте соціалістичне суспільство.

Нові рубежі досягнуті у виконанні рішень XXV з'їзду КПРС, розвитку економіки і культури, дальшого піднесення оборонної могутності країни гідно вінчають немеркнучий подвиг нашого народу, здійснений тридцять п'ять років тому в ім'я свободи і незалежності соціалістичної Вітчизни, в ім'я світлого майбутнього всього людства.

В. Н. Немятій

КОМУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ — ВОДОХНОВИТЕЛЬ И ОРГАНИЗАТОР ПОБЕДЫ СОВЕТСКОГО НАРОДА

Резюме

В статье раскрывается руководящая роль Коммунистической партии в период Великой Отечественной войны — главный источник Победы. Автор показывает, как партия, опираясь на бессмертное военно-теоретическое наследие В. И. Ленина, претворяла в жизнь выработанную ею программу всенародной защиты социалистического Отечества и разгрома фашистских агрессоров.

⁴⁴ Брежнев Л. И. Великий подвиг радянського народу. Промова на урочистих зборах у Кремлівському Палаці з'їздів, присвячених 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 8 травня 1975 року. — Ленінським курсом, т. 5, с. 280.

М. І. СЕМИРЯГА (Москва)

ВЕЛИКА ВИЗВОЛЬНА МІСІЯ РАДЯНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ

На 1008-й день Великої Вітчизняної війни, 26 березня 1944 р., радянські люди почули по радіо довгождану звістку: воїни 2-го Українського фронту на протязі десятків кілометрів вийшли на державний кордон Радянського Союзу з Румунією вздовж р. Прут. Через кілька днів, 30 березня, вони форсували річку і вступили на румунську землю.

Так почалося визволення народів Європи Червоною Армією, що було найважливішою частиною її великої визвольної місії в роки другої світової війни.

Влітку і восени 1944 р. визвольна боротьба радянських воїнів набула широких масштабів: переслідуючи по всьому радянсько-німецькому фронту — від Баренцового до Чорного моря — відступаючі фашистські війська, вони завершили в основному визволення своєї Батьківщини і почали визволення поневолених гітлерівцями народів Європи. Воїни Червоної Армії вважали своїм патріотичним й інтернаціональним обов'язком простягнути руку братерської допомоги всім, хто чекав на неї, хто довгі роки іноземної окупації з надією поглядав на Схід, де точилася гігантська битва, від результатів закінчення якої залежала доля людства. У прагненнях і бойових ділах радянських воїнів дістали вияв славні інтернаціоналістські традиції нашого народу і результати величезної ідеологічної роботи ленінської Комуністичної партії, яка постійно виховувала людей Країни Рад в дусі патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Ще більш як півстоліття тому великий вождь світового пролетаріату В. І. Ленін указував не тільки на історичну відповідальність Радянських Збройних Сил за долю революції в Росії, за оборону першої у світі соціалістичної Вітчизни, а й на їх обов'язки щодо трудящих інших країн планети.

В. І. Ленін уперше дав наукове обґрунтування суті та принципів визвольної місії Червоної Армії, які виявляються в поданні братерської військово-політичної допомоги пригнобленим народам зарубіжних країн, у повазі їх національного суверенітету і невтручанні в їх внутрішні справи. Ці принципи набули творчого розвитку в рішеннях з'їздів Комуністичної партії, у працях соратників і учнів В. І. Леніна.

В роки громадянської війни та іноземної військової інтервенції, розгромивши внутрішню контрреволюцію і вигнавши чужоземних імперіалістичних загарбників, Червона Армія здійснила безприкладний патріотичний подвиг. Разом з тим уже тоді вона робила все можливе, щоб подати допомогу трудящим Угорщини і Монголії.

У міжвоєнні роки вірні ленінським заповітам Радянські Збройні Сили вважали своїм інтернаціональним обов'язком прийти на допо-

могу жертвам імперіалістичних агресорів. Так було в Монголії, Китаї й Іспанії. Принципами пролетарського інтернаціоналізму керувався Радянський уряд і тоді, коли він напередодні Мюнхена запропонував у відповідності із союзницьким радянсько-чехословацьким договором 1935 р. свою військову допомогу народам Чехословаччини¹.

Свої визвольні завдання Збройні Сили СРСР з початку другої світової війни до червня 1941 р. виконували шляхом безпосередньої участі у визволенні трудящих ряду суміжних країн і територій, над якими нависла фашистська загроза (західні області України і Білорусії, Естонія, Латвія, Литва, Бессарабія та Північна Буковина), і різноманітної військово-політичної допомоги населенню країн, що були загарбані або опинились у сфері впливу гітлерівської Німеччини та імперіалістичної Японії (допомога військовими спеціалістами, озброєнням і бойовою технікою — Китаю та ін.).

З найбільшою яскравістю і величию визвольна місія Збройних Сил СРСР виявилася в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Свою вірність міжнародній солідарності радянський народ довів у той час шляхом збройної боротьби на полях битв, у жорстоких зіткненнях з сильним і підступним ворогом. Країна Рад з її економічною і військовою могутністю стала головним оплотом єдиного антифашистського фронту народів. Усе волелюбне людство розуміло, що від того, чим закінчатся битви на радянсько-німецькому фронті, залежить суверенітет багатьох держав, свобода і навіть фізичне існування цілих націй.

Вирішальною умовою успішного виконання Збройними Силами СРСР великої визвольної місії був розгром гітлерівської військової машини, знищення і вигнання німецько-фашистських загарбників з території Радянської країни. І радянські люди з честю виконали це завдання.

З червня 1941 р. по травень 1945 р. радянсько-німецький фронт був головним фронтом другої світової війни. Саме тут вирішувалася доля військово-політичних завдань, що їх ставили перед собою воюючі коаліції. Як відомо, гітлерівська Німеччина використовувала на сході основну масу своїх сил і засобів. У червні 1941 р. із загальної чисельності вермахту — з 8,5 млн. чол. (214 дивізій) — для бойових дій проти Червоної Армії було виділено 153 дивізії, а разом з сателітами — 190 дивізій, що становило 5,5 млн. чол.² В наступні періоди війни чисельність фашистської армії і військ сателітів на радянсько-німецькому фронті продовжувала зростати. На час виходу наших військ на державний кордон, улітку 1944 р., вона становила до 270 дивізій, або до 70% усіх сухопутних військ ворога³.

Воєнно-політичне і стратегічне значення цього факту є очевидним. Наявність основних мас військ на сході свідчила про те, що реалізацію своїх планів завоювання світового панування Гітлер пов'язував саме із справами на радянсько-німецькому фронті. Встрявши в авантюру на сході, він уже був неспроможний відкрити будь-де новий фронт. У цих умовах патріоти окупованих країн здобули можливість активізувати різні форми руху Опору, ефективніше завдавати удари по іноземних загарбниках.

¹ Документы по истории мюнхенского сговора 1937—1939. М., 1979, с. 240.

² Великая Отечественная война: Краткий научно-популярный очерк. М., 1970, с. 35, 37.

³ 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968, с. 406; Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне. М., 1974, с. 45.

Радянсько-німецький фронт характеризувався винятковою інтенсивністю збройної боротьби. Битва точилася з літню спеку і в зимову завірюху при 40-градусному морозі, у весняну й осінню негоду протягом 1418 днів майже безперервно. Радянські воїни билися на болотах північного заходу країни, в лісах Білорусії і Підмосков'я, у степах України, в горах Кавказу, в повітрі й на морі.

Ніякі інші фронти другої світової війни не можна порівняти з радянсько-німецьким фронтом щодо втрат, яких тут зазнали німецько-фашистські загарбники. Уже в першій, найтяжчій для Червоної Армії літньо-осінній кампанії 1941 р., коли безперервні бої продовжувалися п'ять з половиною місяців, наші війська виснажували і знекровлювали гітлерівців, примушуючи їх перейти до оборони. Уже тоді був зірваний фашистський план «блискавичної війни» і створено умови для переходу Червоної Армії в контрнаступ. Перші два місяці війни проти СРСР коштували гітлерівській Німеччині вдвоє більших втрат, ніж усі попередні кампанії в Європі за два роки. Фашисти втратили 85 896 чол. убитими, 296 670 пораненими і 20 299 такими, що пропали без вісті, тобто 402 865 чол.⁴

Важливе місце в історії Великої Вітчизняної війни займає зимова кампанія 1941—1942 рр. і особливо її головна подія — розгром німецько-фашистських військ під Москвою. У період зимового наступу радянські війська знищили до 50 гітлерівських дивізій. Загальні втрати фашистської сухопутної армії у той час становили понад 830 тис. чол.⁵

Перемоги Червоної Армії на фронтах, мужність і подвиги радянських партизанів, самовіддана праця робітників, колгоспників й інтелігенції в тилу Країни Рад надихали народи Європи й Азії на героїчну боротьбу за свободу і національну незалежність.

Коли в окупованих країнах стало відомо про розгром гітлерівців під Москвою, патріоти піднесли духом. Вони переконалися в тому, що широкомовні заяви геббельсівської пропаганди про «непереможність» гітлерівської армії — це міф, що німецько-фашистську розбійницьку армію можна й необхідно перемогти і що зробить це перша у світі соціалістична держава — Радянський Союз.

Відтоді рух Опору народів почав повсюдно розгортатися вишир і вглиб. Посилили, зокрема, боротьбу патріоти Югославії. Наприкінці 1941 р. у країні налічувалося до 80 тис. партизанів⁶. У Польщі успішно діяли загони Гвардії Людової та інших бойових організацій. Зростає опір народів Болгарії, Чехословаччини, Румунії, Греції. Не давали спокою ворогові партизани Франції та інших країн Західної Європи. Активніше й рішучіше розгорнули боротьбу проти японських загарбників народи Азії.

Великими успіхами Радянських Збройних Сил ознаменувалася зимова кампанія 1942—1943 рр., вирішальною подією якої була блискауча перемога наших військ під Сталінградом. У Сталінградській битві, в боях за Кавказ та в інших операціях німецько-фашистська армія зазнала небачену в історії катастрофу. З листопада 1942 р. до березня 1943 р. Червона Армія розгромила понад 100 ворожих дивізій. Гітлерівці втратили близько 1700 тис. чол., величезну кількість бойової техніки й озброєння⁷. Слово «Сталінград» правомірно вважається синоні-

⁴ Там же, с. 46.

⁵ История второй мировой войны 1939—1945. М., 1975. Т. 4, с. 323.

⁶ Советский Союз и борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы за свободу и независимость 1941—1945 гг. М., 1978, с. 96.

⁷ 50 лет Вооруженных Сил СССР, с. 360.

мом початку кінця фашистської Німеччини. Перемога під Сталінградом мала величезний міжнародний резонанс, позначившись на всіх сферах життя народів і держав, втягнутих в орбіту другої світової війни. Найважливішим результатом Сталінградської перемоги було зростання впевненості народів у неминучому розгромі гітлеризму. Радянський Союз постав перед усім світом як сила, здатна здійснити цю велику історичну місію. З захопленням зустріли народи Європи звістку про те, що гітлерівські полчища, які з вогнем і мечем пройшли по західно-європейських країнах у 1939—1940 рр., нині поховані Червоною Армією у засніжених степах між Волгою і Доном.

Однією з вирішальних подій Великої Вітчизняної війни була битва під Курськом. Тут радянські війська розгромили 30 гітлерівських дивізій. У ході боїв ворог втратив півмільйона солдатів та офіцерів⁸. Нищівна поразка гітлерівців під Курськом означала, що наступальній стратегії німецько-фашистської армії настав кінець. Гітлерівську Німеччину чекав неминучий крах. Завойована Червоною Армією під Сталінградом стратегічна ініціатива була закріплена міцно й безповоротно. Весною 1944 р. радянські війська приступили до безпосереднього визволення народів Центральної і Південно-Східної Європи.

Важливим виявом визвольної місії СРСР була його підтримка патріотичних сил країн Європи у розгортанні партизанського руху. Так, протягом серпня—вересня 1941 р. на пропозицію Закордонного бюро ЦК БРП з Радянського Союзу в Болгарію повернулися сім груп болгарських антифашистів. У наступні роки війни антифашисти Болгарії користувалися незмінною підтримкою СРСР в їх боротьбі проти спільного ворога — гітлерівської Німеччини. Для активізації руху проти гітлеризму на батьківщину повернулися й деякі групи німецьких антифашистів⁹.

Радянський Союз сприяв патріотам Чехословаччини і Польщі у розвитку партизанського руху. Допомога з боку Союзу РСР народам Чехословаччини особливо посилилася під час Словацького національного повстання в серпні—жовтні 1944 р. Вона здійснювалася шляхом активізації бойових дій радянських військ на Карпатському напрямі з метою з'єднання з повстанцями, шляхом направлення десантів та доставки озброєння літаками і передислокації радянських партизанських з'єднань та загонів з СРСР і Польщі у Словаччину.

Систематична радянська допомога подавалася польському партизанському рухові. На території СРСР було сформовано кілька польських партизанських з'єднань та загонів, створено Польський штаб партизанського руху. Крім того, в Польщі пліч-о-пліч з місцевими патріотами діяли численні радянські партизанські загони. На кінець липня 1944 р. Польський штаб партизанського руху одержав від радянського командування понад 4200 автоматів, 8600 гвинтівок, 234 кулемети, 52 міномети, 137 протитанкових рушниць, а також обмундирування та продовольство¹⁰⁻¹¹.

Ефективною й різноманітною була радянська допомога у мужній боротьбі народів Югославії. Велика відстань, що відділяла СРСР від цієї країни, не давала можливості подавати їй на початку війни безпосередню матеріальну допомогу. Але обстановка докорінно змінилася на початок 1944 р. До кінця війни Радянський Союз передав Народ-

⁸ Освободительная миссия..., с. 47.

⁹ Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении. М., 1970, с. 139—141; Geschichte der deutschen Arbeiterjugendbewegung 1904—1945. Berlin, 1973, S. 585—590.

¹⁰⁻¹¹ Братство по оружию. Braterstwo broni. М., 1975, с. 111—118; Документы и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1974. Т. VIII, с. 267.

но-визвольній армії Югославії понад 155 тис. гвинтівок і карабінів, 38 тис. автоматів, понад 15 тис. кулеметів, близько 6 тис. гармат і мінометів, 69 танків, 491 літак та багато іншої бойової техніки, озброєння і спорядження¹². Різні види озброєння були доставлені народно-визвольній повстанській армії Болгарії. Через відповідні військові місії подавалася радянська допомога партизанам Греції й Албанії¹³.

Важливу роль у поданні допомоги партизанській боротьбі в Польщі, Чехословаччині, Румунії й Угорщині відіграв Український штаб партизанського руху (УШПР). Зокрема, школа особливого призначення (ШОП), яка існувала при штабі, готувала кадри іноземних партизанів. На 1 серпня 1944 р. у ній пройшли курс навчання 507 іноземців, у тому числі чехи, словаки, угорці, румуни і югослави¹⁴.

Радянський уряд пішов назустріч побажанням багатьох іноземних антифашистів та військовополонених, які перебували в СРСР, і подав їм найенергійнішу допомогу у створенні національних військових частин, що пліч-о-пліч з Червоною Армією билися проти спільного ворога. На середину 1944 р. у Радянському Союзі було сформовано й забезпечено необхідною зброєю і бойовою технікою одну польську армію, чехословацький армійський корпус, румунську дивізію, кілька югославських частин і французький авіаційний полк — усього понад 104 тис. чол. Загальна чисельність іноземних формувань, створених з допомогою Союзу РСР, на кінець війни становила понад 550 тис. чол. Вони внесли свій гідний вклад у перемогу над спільним ворогом¹⁵.

3 серпня — вересня 1944 р., після перемоги збройних повстань в Румунії і Болгарії, активну участь у війні проти гітлерівської Німеччини взяли регулярні армії цих країн. Збройні Сили СРСР, встановивши з ними братерську бойову співдружність, подавали їм усіляку допомогу і обмінювалися своїм багатим бойовим досвідом.

Однією з форм допомоги з боку Радянського уряду іноземним антифашистам було надання їм можливості працювати серед військовополонених, які перебували на території нашої країни. З ініціативи німецьких комуністів і при сприянні політorganів Червоної Армії наприкінці 1941 р. зібралася перша конференція німецьких солдатів — військовополонених, яка прийняла «Звернення до німецького народу». В наступний період відбулося ще кілька таких конференцій. У 1943 р. було створено Національний комітет «Вільна Німеччина» і «Союз німецьких офіцерів». Аналогічні комітети існували також серед військовополонених з країн — сателітів гітлерівської Німеччини. В Радянському Союзі діяли антифашистські школи, в яких готувалися кадри пропагандистів — антифашистів різних національностей. На середину жовтня 1944 р. ці школи закінчили 1446 чол., у тому числі німців — 690, австрійців — 169, італійців — 175, угорців — 203, румунів — 209¹⁶⁻¹⁷. Все це свідчило про зростання антифашистських настроїв у ворожих військах і усвідомлення багатьма солдатами й офіцерами необхідності активної боротьби за повалення гітлерівської кліки.

3 весни 1944 р., коли наші війська досягли державного кордону, почався якісно новий етап їх визвольної місії. Радянські воїни повністю зруйнували фашистський «новий порядок» і в ході бойових дій визволили ряд країн Європи, а в серпні 1945 р. й Азії.

¹² Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй мировой войне: Военно-исторический справочник. М., 1972, с. 283.

¹³ Там же, с. 24, 47.

¹⁴ Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. К., 1970, с. 398.

¹⁵ Вторая мировая война и современность. М., 1972, с. 227; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1970. Т. 5, кн. 1, с. 573.

¹⁶⁻¹⁷ История Коммунистической партии Советского Союза. Т. 5, кн. 1, с. 590.

Визвольні цілі Радянського Союзу щодо окупованих гітлерівцями країн були сформульовані в ряді документів Комуністичної партії і Радянського уряду ще в перший період війни, зокрема в його заяві по радіо 22 червня 1941 р., у промові Й. В. Сталіна від 3 липня 1941 р. і в доповіді про 24-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, у постановах Державного Комітету Оборони, в наказах Верховного Головнокомандуючого та в інших документах. В них були проголошені такі цілі Радянського Союзу: визволення народів Європи і сприяння їм у створенні незалежних національних держав; надання їм повної свободи у розв'язанні питання про свій державний устрій і соціальний лад; встановлення в Європі порядку, який цілком виключав би можливість нової агресії з боку Німеччини; налагодження тісного і всебічного співробітництва народів Європи та ін. Водночас партія і уряд СРСР, діючи в дусі ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму, закликали наших воїнів і весь радянський народ гідно виконати ці благородні й гуманні завдання. Політичний курс Союзу РСР щодо визволених країн дістав свій конкретний вияв у постановах Державного Комітету Оборони від 10 квітня і 27 жовтня 1944 р., уряді директив Ставки Верховного Головнокомандування і в директиві Головного політичного управління Радянських Збройних Сил від 19 липня 1944 р.¹⁸

Незаплямованим пронесли радянські воїни по Європі й Азії прапор армії-визволительки. Вони допомагали визволеним від фашистських поневолювачів народам у відбудові зруйнованої війною економіки, в нормалізації суспільного життя, по-братерському ставилися до мирних жителів, поважали їх порядки, звичаї, мову й культуру. Ці якості радянських воїнів викликали глибокі симпатії до них з боку населення визволених країн. Велику роль у встановленні дружніх стосунків між радянськими військами і трудящими за рубезем відігравала діяльність військових рад, політорганів, усіх командирів і політпрацівників, партійних і комсомольських організацій діючої Червоної Армії, а також органів радянської військової адміністрації.

Буржуазні фальсифікатори історії, прагнучи дискредитувати визвольну мету Радянського Союзу, поширюють вигадки про те, нібито його війська вступили у країни Європи без згоди їх представницьких органів. Проте ці вигадки спростовує сама дійсність. Як відомо, з дванадцяти держав Європи й Азії, територію яких повністю або частково визволяли радянські війська, в п'ять країн (Польщу, Чехословаччину, Югославію, Норвегію і Китай) вони ввійшли на основі відповідних міжурядових угод, а на датський острів Борнгольм і в Північну Корею — у зв'язку з воєнною необхідністю, при наступному схваленні з боку урядів цих країн. В даному випадку визвольна місія СРСР була прикладом його вірності союзницькому обов'язкові як учасника антигітлерівської коаліції. На території ворожих держав, що були в союзі з Гітлером, радянські війська вступили, переслідуючи ворога і здійснюючи водночас визвольну місію щодо трудящих цих країн, у тому числі й Німеччини.

Важливою складовою частиною визвольної місії Збройних Сил СРСР була боротьба, яку продовжували вести наші війська на території зарубіжних країн протягом 1944—1945 рр. Більш як 20 фронтових і міжфронтових операцій, у тому числі такі грандіозні за задумом і результатами, як Білоруська, Яссько-Кишинівська, Вісло-Одерська, Берлінська, Празька стратегічні операції в Європі й операції на Далекому Сході, привели до вагомих воєнно-політичних результатів.

¹⁸ Советские Вооруженные Силы. История строительства. М., 1978, с. 360—361.

Безпосереднє визволення Польщі почалося в липні 1944 р. у ході Білоруської та Львівсько-Сандомирської операцій. До вступу в Польщу готувалися 18 загальновійськових і 4 танкові армії 1-го Українського і 1-го, 2-го та 3-го Білоруських фронтів. Військами цих фронтів командували Маршали Радянського Союзу І. С. Конев і К. К. Рокоссовський, генерали Г. Ф. Захаров і І. Д. Черняхівський. У складі армій фронтів налічувалося понад 1700 тис. солдатів і офіцерів. У січні 1945 р. почався другий етап визволення польського народу силами 1-го та 4-го Українських і 1-го та 2-го Білоруських фронтів. Активну участь у вигнанні окупантів з території своєї батьківщини взяли війська 1-ї Польської армії. Боротьба за визволення братнього народу тривала близько дев'яти місяців. У Польщі, де було зосереджено головне стратегічне угруповання ворога, вела бої майже половина складу діючої Червоної Армії. Тут було розгромлено понад 170 гітлерівських дивізій¹⁹. Вільний польський народ приступив до будівництва нового життя.

Країни Балканського півострова були визвалені в результаті проведення військами 2-го і 3-го Українських фронтів (командуючі — Маршали Радянського Союзу Р. Я. Малиновський і Ф. І. Толбухін) Ясько-Кишинівської в кінці серпня 1944 р. і наступних операцій радянських військ. В Ясько-Кишинівській операції брали участь 10 радянських загальновійськових армійських з'єднань і одна танкова армія. В цілому чисельність військ обох фронтів становила 1250 тис. чол. В результаті цієї операції ворожа група армій «Південна Україна» зазнала катастрофічної поразки, а 18 німецьких і румунських дивізій було оточено й ліквідовано²⁰. У створеній радянськими військами сприятливій обстановці трудящі Румунії на чолі з Комуністичною партією підняли 23 серпня 1944 р. збройне повстання, повалили фашистський режим Й. Антонеску і повернули свою зброю проти гітлерівців. Кривопролитна боротьба наших військових частин за повне визволення цієї країни тривала 7 місяців і завершилася в кінці жовтня 1944 р. З вересня того року на боці Червоної Армії проти німецько-фашистських окупантів билися і румунські війська.

Водночас з визволенням Румунії війська трьох армій 3-го Українського фронту розпочали визвольний похід у Болгарію²¹. Вступ у неї радянських військ збігся в часі із збройним повстанням болгарського народу, в результаті якого було повалено монархо-фашистський уряд і проголошено владу Вітчизняного фронту. Нова народна болгарська армія також взяла участь у війні проти гітлерівської Німеччини.

У жовтні 1944 р. радянські війська спільно з Народно-визвольною армією Югославії (НВАЮ) і болгарською армією Вітчизняного фронту здійснили Белградську операцію, яка розгорнулася на фронті від югославсько-угорського кордону — на півночі і майже до кордонів з Грецією — на півдні²². В результаті цієї операції було визволено східні і південно-східні райони Югославії та її столицю Белград. Успішне завершення Белградської операції стало вирішальною умовою для визволення військами НВАЮ всієї югославської території.

З кінця вересня 1944 р. війська 2-го Українського фронту спільно з двома румунськими арміями почали визволяти Угорщину. Понад 3 місяці тривала битва військ 2-го і 3-го Українських фронтів за Буда-

¹⁹ Освободительная миссия..., с. 85, 122.

²⁰ История второй мировой войны 1939—1945. М., 1978. Т. 9, с. 99—104.

²¹ Освободительная миссия..., с. 182; История на българската комунистическа партия. София, 1977, с. 312—313.

²² История второй мировой войны 1939—1945. Т. 9, с. 176.

пешт. Вона завершилася 13 лютого 1945 р. визволенням угорської столиці. На початку квітня 1945 р. німецько-фашистські війська були вигнані з усієї території Угорщини. В ході жорстоких боїв, які точилися півроку, гітлерівці втратили тут 56 дивізій²³.

13 квітня 1945 р. було зломлено опір ворога в Австрії, і Відень став вільним. Війська 2-го і 3-го Українських фронтів, розгромивши великі сили ворога, вийшли на рубіж Лінц і Клагенфурт, де зустрілися з американськими військами²⁴.

У жовтні 1944 р. на Крайній Півночі 14-а армія Карельського фронту під командуванням генерала В. І. Щербакова (командуючий фронтом — генерал К. О. Мерецков) здійснила Петсамо-Кірккенеську операцію, в ході якої було визволено північні райони Норвегії.

В обставині поразок на всіх фронтах та близького краху фашизму гітлерівське керівництво намагалось вдержати у своїх руках Чехословаччину як важливий стратегічний район, де воно мало намір організувати опір і триматися доти, поки не відбудеться розкол в антигітлерівській коаліції. Східну частину Чехословаччини почали визволяти ще в кінці вересня 1944 р. війська 1-го і 4-го Українських фронтів (4-м фронтом командував генерал І. Ю. Петров, пізніше — генерал А. І. Єременко). Повне вигнання ворога з чехословацької землі було здійснено в ході Празької операції на початку травня 1945 р. У ній взяли участь війська 1-го, 2-го та 4-го Українських фронтів, до складу яких входили дві румунські армії, 2-а армія Війська Польського (разом 20 загальновійськових і три танкові армії) і 1-й Чехословацький армійський корпус — усього 2028 тис. чол. В ході операції було розгромлено групу армій «Центр», полонено близько 860 тис. чол.²⁵ 9 травня радянські війська вступили у Прагу. Боротьба Червоної Армії протягом 8 місяців за визволення чехословацького народу завершилася цілковитою перемогою.

16 квітня 1945 р. почалася Берлінська операція, здійснювана військами 1-го та 2-го Білоруських і 1-го Українського фронтів. У той час цією групою фронтів командували прославлені полководці, Маршали Радянського Союзу Г. К. Жуков, К. К. Рокоссовський і І. С. Конев. Радянське стратегічне угруповання на берлінському напрямі складалося з 21 загальновійськової і 4 танкових армій чисельністю 2500 тис. чол. (за участю двох армій Війська Польського). В ході тритижневих запеклих боїв було взято Берлін, і над будинком рейхстагу замайорів прапор Перемоги. Радянські війська розгромили понад 90 дивізій ворога і взяли в полон близько 480 тис. його солдатів і офіцерів²⁶. У той же час частини 2-го Білоруського фронту висадилися на датський острів Борнгольм і полонили німецько-фашистських солдатів і офіцерів, що перебували там. Вступивши на територію Німеччини, радянські воїни не керувалися почуттям помсти за вчинені гітлерівцями злочини на нашій землі: вони прийшли туди як визволителі німецького народу від фашизму.

Трудящі визволених країн Європи зустрічали воїнів Збройних Сил СРСР як братів по класу, як рятівників від ненависного гітлерівського ярма.

Вирішальне значення для долі багатьох народів Азії мала участь Союзу РСР у розгромі милітаристської Японії. На протязі всієї Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу Японія вела відкрито ворожу

²³ Освободительная миссия., с. 301.

²⁴ История второй мировой войны 1939—1945. М., 1979. Т. 10. с. 196.

²⁵ Там же, с. 349—350, 354.

²⁶ Там же, с. 314—315, 344.

щодо нього політику. Як союзниця Німеччини, вона активно допомагала Гітлеру у війні, була готова до нападу на нашу країну. Щоб протидіяти провокаціям японських правлячих кіл, а також прагнучи скоротити тривалість війни в цьому регіоні, визволити народи Азії від японського панування і захистити державні інтереси СРСР на Далекому Сході, Радянський уряд, вірний союзницькому обов'язкові, прийняв рішення про вступ у війну проти Японії. На Кримській конференції, в лютому 1945 р., було визначено час вступу у війну: через два-три місяці після закінчення війни в Європі²⁷.

На Потсдамській конференції, після завершення війни на Європейському континенті, Радянський уряд підтвердив готовність СРСР виступити проти Японії й 8 серпня 1945 р. офіційно приєднався до Потсдамської декларації США і Китаю. Характерно, що об'єднаний комітет начальників штабів США і Англії, незважаючи на наявність у Сполучених Штатів атомної бомби, як і раніше, надавав великого значення вступові Союзу РСР у війну проти Японії, визнаючи, що це прискорить її закінчення.

З метою оперативнішого керівництва бойовими діями було створено Головне командування радянських військ на Далекому Сході на чолі з Маршалом Радянського Союзу О. М. Василевським. Із Заходу на Далекий Схід перебазувалися управління двох фронтів (2-го Українського і Карельського), три загальновійськові армії, одна танкова армія і велика кількість з'єднань і частин різних родів військ. Для бойових дій проти Квантунської армії японців розгорталися три fronti — 1-й та 2-й Далекосхідні і Забайкальський, Тихоокеанський флот, Амурська флотилія, три армії протиповітряної оборони, прикордонні війська Далекого Сходу. Всього наше військове угруповання налічувало тоді понад 1,5 млн. чол.²⁸

9 серпня 1945 р. почався наступ радянських військ, який здійснювався у стрімкому темпі. Уже до 17 серпня вороже угруповання кількістю в 300 тис. чол. у районах, що прилягали до кордону, було розгромлено²⁹. Решта військ відкочувалася на південь. В цих умовах японське командування змушене було наступного дня віддати наказ про капітуляцію. Проте розрізнені групи противника продовжували чинити опір ще протягом кількох днів.

Виходячи з гуманних цілей СРСР у війні, його війська вели боротьбу тільки проти озброєних японців. Тому мирне населення не постраждало від воєнних дій.

В результаті рішучого наступу Червоної Армії і військ Монгольської Народної Республіки ворог втратив понад 677 тис. солдатів і офіцерів, з них близько 84 тис. вбитими і до 594 тис. полоненими³⁰. 2 вересня 1945 р. японський уряд підписав акт про беззастережну капітуляцію.

Таким чином, виконавши свої визвольні завдання в Європі, Радянський Союз і його Збройні Сили так само блискуче здійснили визвольну місію і на Далекому Сході. Були також визволені північно-східні провінції Китаю і Північна Корея (до 38-ї паралелі). Китайське і корейське населення всюди з радістю зустрічало своїх рятівників.

Політоргани радянських військ провели в цих провінціях велику роботу по роз'ясненню визвольних цілей вступу СРСР у війну проти

²⁷ История внешней политики СССР 1917—1945. М., 1976. Т. 1, с. 494.

²⁸ Победа СССР в войне с милитаристской Японией и послевоенное развитие Восточной и Юго-Восточной Азии. М., 1977, с. 37.

²⁹ Там же, с. 39.

³⁰ Там же.

Японії, розповсюджуючи тексти радянсько-китайського договору, укладеного 14 серпня 1945 р. Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський звернувся до китайського населення із спеціальною відозвою. «Червона Армія,— говорилося у відозві,— армія великого радянського народу, йде на допомогу союзному Китаю і дружньому китайському народові. Вона і тут, на Сході, піднімає свої бойові знамена як армія-визволителька народів Китаю, Маньчжурії, Кореї від японського гніту і рабства»³¹. Після капітуляції Японії радянські військові власті активно допомагали китайському населенню в налагодженні мирного життя.

Радянські Збройні Сили гідно здійснили свою визвольну місію і щодо корейського народу. В наказі командуючого 25-ю армією генерала М. М. Чистякова від 10 жовтня 1945 р. зазначалося, що «Червона Армія вступила в Північну Корею з метою розгрому загарбників. Вона не має на меті запровадження радянських порядків у Кореї і здобуття корейської території. Приватна і суспільна власність громадян Північної Кореї перебуває під захистом радянських військових властей»³².

Отже, протягом 1944—1945 рр. Збройні Сили СРСР повністю або частково визволили території десяти країн Європи загальною площею 1 млн. кв. км з населенням 113 млн. чол. і частково території двох країн Азії з площею понад 1,5 млн. кв. км і з населенням близько 70 млн. чол. З-під влади окупантів було також звільнено тисячі населених пунктів, у тому числі більш як 500 міст³³.

Виконання визвольної місії вимагало від Радянських Збройних Сил величезних зусиль. В операціях по визволенню зарубіжних країн брали участь 11 фронтових об'єднань, 2 фронти протиповітряної оборони, 4 флоти, 50 загальновійськових, 6 танкових, 13 повітряних армій, 2 армії протиповітряної оборони і 3 флотилії. Близько 7 млн. радянських воїнів загалом більше року вели безперервні і жорстокі бої з ворогом³⁴. Визволяючи народи цих країн, радянські воїни виявляли такий же героїзм і самовідданість, як і на рідній землі. В ході завершальних битв Великої Вітчизняної війни понад 9 млн. чол. було нагороджено бойовими орденами і медалями. З 11 603 чол., удостоєних звання Героя Радянського Союзу в роки війни, понад 8 тис. здобули його в 1944—1945 рр.³⁵ Десятки тисяч радянських воїнів одержали іноземні нагороди, багатьом з'єднанням присвоєно почесні найменування визволених ними міст зарубіжних країн.

Майже кожний другий радянський воїн-визволитель пролив кров за рубезем в ім'я життя і щастя інших народів. Понад мільйон пам'ятників нашим солдатам і офіцерам на землі визволених ними країн нагадують світові, що вони гідно виконали свій інтернаціональний обов'язок³⁶.

Особливість здійснення Збройними Силами СРСР своєї визвольної місії полягала в тому, що пліч-о-пліч з ними активну участь у боротьбі проти спільного ворога брали народні армії, сформовані в більшості визволених країн. На кінець війни вони налічували понад 1 млн. чол. Червона Армія, діючи з ними в тісній бойовій співдружності, подавала їм різнобічну допомогу. На 1 травня 1945 р. арміям цих країн лише по лінії центральних органів НКО СРСР було передано близько 670 тис. гвинтівок і автоматів, 16 500 гармат і мінометів,

³¹ Освободительная миссия..., с. 423.

³² Там же, с. 442.

³³ Там же, с. 455.

³⁴ Там же.

³⁵ 50 лет Вооруженных Сил СССР, с. 441, 468.

³⁶ Освободительная миссия..., с. 455.

понад 1000 танків і самохідно-артилерійських установок, 1500 літаків та багато іншої бойової техніки і зброї³⁷. Крім того, радянським озброєнням були оснащені французький авіаполк, ряд норвезьких підрозділів, національно-визвольна армія Албанії. Майже все трофейне озброєння японської Квантунської армії радянське командування передало народно-визвольним військам і партизанам Китаю і Кореї.

У військово-навчальних закладах Союзу РСР ще в період війни було підготовлено великий загін спеціалістів для народних армій визволених країн. В рядах цих армій перебували також тисячі радянських офіцерів-інструкторів, які самовіддано працювали над удосконаленням бойової майстерності братніх армій. Так, у Війську Польському на командних та інших посадах було до 16 400, а в чехословацьких військах — понад 600 радянських офіцерів³⁸. Багато з них полягли смертю хоробрих у боях з ворогом за свободу зарубіжних народів.

На території визволених країн радянські війська перебували не тільки в період війни, а й деякий час після її завершення. Причому в таких союзних державах, як Польща, Югославія, Чехословаччина, Норвегія, Данія і Китай, їх статус і функції визначалися відповідними угодами між урядами цих країн і урядом Союзу РСР. У Кореї, анексованій свого часу мілітаристською Японією, радянське військове командування мало прийняти капітуляцію японських військ (у зоні на північ від 38-ї паралелі) і сприяти демократичним силам у підготовці та створенні незалежної демократичної національної держави.

Що ж до колишніх ворожих країн, то в одній їх групі, відповідно до угод про перемир'я, радянські військові органи виконували контрольні завдання (в Румунії, Угорщині, Болгарії та Фінляндії), а в іншій — (у Східній Німеччині та Східній Австрії) — здійснювали пряму окупаційні функції. Однак окупаційна політика СРСР у вказаних країнах принципіально відрізнялася від окупаційних режимів у війнах минулого, а також від окупаційної політики західних держав у цих же країнах. Радянська демократична окупаційна політика була спрямована не проти трудящих, а, навпаки, відповідала їх корінним життєвим прагненням. Вона найефективніше забезпечувала національні інтереси визволених країн. Перебування радянських військ на території ряду держав сковувало дії реакції й водночас було надихаючою опорою в боротьбі демократичних сил проти залишків фашизму, за соціальне оновлення суспільства.

Діючи в дусі ленінської інтернаціоналістської політики, Радянський Союз подав цим державам велику економічну допомогу, врятував їх від господарської розрухи і голоду. Він сприяв їм, особливо колишнім ворожим країнам, у виході з міжнародної ізоляції, а також укладенню між ними й іншими країнами справедливих мирних договорів, зміцненню їх національної і державної незалежності. І нині вони займають гідне місце серед миролюбних держав світу.

Здійснення Збройними Силами СРСР під керівництвом Комуністичної партії великої визвольної місії в минулій війні має історичне значення. Воно було яскравим втіленням справжнього інтернаціоналізму, як говорив В. І. Ленін, інтернаціоналізму на ділі³⁹. Завдяки визвольному подвигу радянського народу, його Збройних Сил усе прогрес-

³⁷ Семиряга М. І. Великий подвиг Советской Армии-освободительницы. М., 1975, с. 38.

³⁸ Братство по оружию. Braterstwo broni, с. 335; Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй мировой войне, с. 241.

³⁹ Див.: Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції. — Повне збр. творів, т. 31, с. 164.

сивне людство побачило в особі Радянського Союзу стійкого поборника національної незалежності народів, незламну опору в боротьбі за демократію, мир і свободу.

З підсумками визвольної місії Червоної Армії нерозривно пов'язана історична доля народів ряду країн Європи і Азії. В 40-х роках у цих країнах відбулися народно-демократичні й соціалістичні революції. Вони стали результатом насамперед внутрішнього розвитку визволених країн, розгортання в них класової боротьби, зростання політичної свідомості робітничого класу і згуртованості навколо його керівної сили — комуністичних і робітничих партій. Перемоги Радянського Союзу забезпечили сприятливі зовнішні умови для успішного завершення цих революцій. Зміцнення сил соціалізму і демократії дістало свій вияв у створенні світової соціалістичної системи — цієї найвидатнішої події на земній кулі після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Величезне значення визвольної місії Збройних Сил СРСР полягає і в тому, що «...розгром фашизму, вирішальну роль в якому відіграв Радянський Союз, — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — підняв могутню хвилю соціально-політичних змін, що протекла по всій планеті...»⁴⁰. Перемоги Червоної Армії забезпечили зміни у співвідношенні сил у світі на користь соціалізму. Вони створили необхідні умови для визволення всіх країн Європи від фашистського ярма, надихнули пригноблені народи Азії, Африки й Латинської Америки на посилення визвольної боротьби проти імперіалістичних колонізаторів. У цілому все це прискорювало революційний процес у світі, розвиток нового етапу загальної кризи капіталізму і звуження сфери його впливу, сприяло зростанню політичної активності трудящих.

Гідне виконання Збройними Силами СРСР своєї визвольної місії викликало до них глибоку вдячність багатьох народів. Так, Й. Броз Тіто на прийомі у Всеслов'янському комітеті в 1946 р. відзначав: «Наші народи знають, що без допомоги Радянського Союзу ми ніколи не добилися б того, що маємо зараз, тобто вільної федеративної республіки Югославії...»⁴¹. Свободу Польщі, писав Перший секретар ЦК ПОРП Е. Герек, «...принесла героїчна Радянська Армія, пліч-о-пліч з якою польський солдат пройшов бойовий шлях від Леніно до Берліна й Ельби. Наш народ з вдячністю згадуватиме про жертви, загублені життя і пролиту кров радянських солдатів на польській землі...»⁴².

35 років тому друга світова війна завершилася великою Перемогою над фашизмом. В нових, мирних умовах Радянський Союз продовжував надавати народам соціалістичних країн всебічну допомогу, захищаючи їх від безперервних спроб імперіалізму втручатися в їх внутрішні справи.

Виявом нових інтернаціоналістських відносин між СРСР та іншими країнами соціалізму були договори про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво, укладені в кінці війни і в перші післявоєнні роки. В умовах наступної гонки озброєнь з боку капіталістичних країн, активізації воєнних приготувань НАТО й відродження західнонімецького реваншизму та мілітаризму соціалістичні країни в 1955 р. створили Організацію Варшавського Договору, яка ось уже

⁴⁰ Брежнев Л. І. Ленинским курсом. Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 278.

⁴¹ Броз Тито И. Избранные статьи и речи. М., 1973, с. 154.

⁴² Герек Эдвард. Избранные статьи и речи (1971—1974 гг.). М., 1975, с. 259—260.

чверть століття стоїть на сторожі миру і їх безпеки. Дальше зміцнення братерських відносин СРСР з іншими соціалістичними країнами становить один з важливих напрямів зовнішньополітичної діяльності КПРС і Радянського уряду.

М. И. Семиряга

ВЕЛИКАЯ ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ МИССИЯ СОВЕТСКИХ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ

Резюме

В статье освещается важная составная часть Великой Отечественной войны Советского Союза — его освободительная миссия в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, а также в странах Азии в 1944—1945 гг.

В условиях побед СССР и при его поддержке трудящиеся Центральной и Юго-Восточной Европы совершили социалистические революции. В послевоенные годы образовалось содружество социалистических стран, братские отношения между которыми крепнут и развиваются. На страже завоеваний социализма стоит Организация Варшавского Договора. Обо всем этом идет речь в предлагаемой читателю статье.

А. Ф. ЮДЕНКОВ (Москва)

ВЗАЄМОДІЯ ПАРТИЗАНІВ З РЕГУЛЯРНИМИ ЧАСТИНАМИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

Проблеми всенародної боротьби радянських патріотів на окупованій території нашої країни в роки Великої Вітчизняної війни привертають увагу радянських істориків, цікавлять широкі кола читачів. Деякі аспекти цього складного суспільного явища дістали більш ґрунтовне відображення, інші лише поставлені і частково висвітлені в історико-партійній літературі. До останніх належить і питання про взаємодію радянських партизанів і підпільників з військами Червоної Армії. Цій проблемі приділяли велику увагу під час війни партійні органи і радянське командування. В директиві Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. ставилось завдання «всєбічної допомоги діючій армії...»¹, про самовіддану підтримку Червоної Армії з боку партизанів і підпільників. У постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» ставилось конкретне завдання, «щоб уся ця боротьба набула розмаху безпосередньої, широкої і героїчної підтримки Червоної Армії»². У серпні-вересні 1942 р. на нараді командирів ряду партизанських формувань з керівниками партії і уряду спеціально обговорювалось питання про забезпечення регулярної взаємодії партизанів з військами Червоної Армії³.

У наказі Народного комісара оборони Й. В. Сталіна від 5 вересня 1942 р. підкреслювалось, що розгром німецьких армій може бути здійснений лише одночасними бойовими діями Червоної Армії на фронті і могутніми безперервними ударами партизанських загонів по ворогу з тилу⁴. «Верховне Головнокомандування Червоної Армії, — зазначалося у наказі, — вимагає від усіх керівних органів, командирів, політпрацівників і бійців партизанського руху розгорнути боротьбу проти ворога в його тилу ще ширше і глибше, бити фашистських загарбників безперервно і безпощадно, не даючи їм перепочинку. Це найкраща і найцінніша допомога Червоній Армії»⁵.

Радянський партизанський рух у роки Великої Вітчизняної війни за своїм розмахом і ефективністю взаємодії партизанів з регулярною армією не мав собі рівних в історії. В історико-партійній літературі, присвяченій другій світовій війні і всенародній боротьбі на окупованій радянській території, висвітлюється взаємодія партизанів і підпільни-

¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 6, М., 1971, с. 17—19.

² Там же, с. 24.

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 6, М., 1965, с. 265.

⁴ Военно-исторический журнал, 1975, № 8, с. 8, 62.

⁵ Там же, с. 64.

ків з військами Червоної Армії. Ці проблеми викладені в таких фундаментальних працях, як «История Великой Отечественной войны» (в шести томах), «История Коммунистической партии Советского Союза» (т. 5, кн. перша), «История второй мировой войны» (в 12 томах), три томник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу»⁶, нариси історії республіканських і обласних партійних організацій. Досліджувана тема порушується в монографіях, наукових розвідках, мемуарах, авторами яких є воєнні і цивільні історики. Є ряд статей спеціально присвячених питанню про взаємодію партизанів і підпільників з діючою армією. Серед них праці В. М. Андріанова, Л. В. Котова, А. К. Храпченкова, А. С. Князькова, Д. Н. Ключенка, І. Я. Омеляненка, О. О. Карпова, Б. Н. Долготовича, М. Якубовського⁷. В зазначених статтях порушені важливі аспекти проблеми. Проте в них розглядаються питання взаємодії лише на прикладах окремих регіонів (Ленінград, Новгород, Смоленськ, Курськ, битва за Донбас, Дніпро, Правобережжя України, Білорусію і т. ін.). Інші автори намагалися висвітлити цю проблему в цілому, але, в зв'язку з невеликими розмірами статей, лише намітили її контури і не змогли всебічно розглянути всі основні питання взаємодії на протязі всього періоду війни, аж до вигнання ворога з радянської території.

Тим часом різні регіони мали багато специфічного у взаємодії партизанів з військами. Це залежало від обстановки, співвідношення сил, зв'язку, географічних умов, часу. Необхідно відзначити, що в окремих авторів намітилися різні точки зору на проблему про взаємодію в різні періоди війни. Одні вважають, що в початковий період війни не було тісної взаємодії між партизанами і регулярними військами, або вона мала частковий, епізодичний характер, і нібито вона почалась лише в період масового вигнання ворога з радянської території — в 1943—1944 рр. Так, В. Андріанов у статті «Оперативное использование партизанских сил» пише: «У першому періоді війни... взаємодія партизанів з регулярними військами носила епізодичний характер і мала відносно обмежений розмах. У наступальних операціях зимової кампанії 1941—1942 рр. лише окремі партизанські формування іноколи виконували завдання фронтового і армійського командування»⁸.

⁶ История Великой Отечественной войны, т. 1—6, М., 1963—1965; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, К., 1974; История второй мировой войны. 1939—1945, т. 1—12, М., 1973—1979; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1—3, К., 1975.

⁷ Андріанов В. Н. Взаимодействие партизан с войсками фронтов в наступательной операции под Ленинградом и Новгородом. — Военно-исторический журнал, 1964, № 1; його ж. Разведывательная деятельность партизан. — Военно-исторический журнал, 1971, № 8; Котов Л. В., Храпченко А. К. Боевое взаимодействие смоленских партизан с действующей армией. У кн.: Уходили в поход партизаны. Смоленск, 1973; Князьков А. С. Взаимодействие советских партизан с действующей армией. У кн.: Партия во главе народной борьбы в тылу врага. 1941—1944, М., 1976; його ж. Партизанская разведка в период разгрома немецко-фашистских войск под Курском и на Днепре. У кн.: Ленинский комсомол в Великой Отечественной войне. М., 1970; Ключенко Д. Н. Бойова співдружність військ з партизанами і підпільниками при визволенні Правобережної України. — Український історичний журнал, 1975, № 6; Омеляненко І. Я. Взаимодействие партизан и подпольщиков с советскими войсками в начале освобождения Украины. У кн.: Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. К., 1975; Карпов О. О. Спільні дії радянських військ з партизанами і населенням при визволенні Донбасу (1943—1944 рр.) — Український історичний журнал, 1965, № 5; Долготович Б. Н. Ведение разведки партизанами при освобождении Белоруссии. — Военно-исторический журнал, 1976, № 3; Якубовский Н. О. О роли советской авиации в оказании помощи партизанам Белоруссии в 1943 году. — Военно-исторический журнал, 1964, № 1, та ін.

⁸ Военно-исторический журнал, 1969, № 67, с. 32.

Історичні факти свідчать про те, що взаємодія між партизанами і регулярними частинами Червоної Армії почалась уже в перші дні війни, продовжувалась і посилювалась до повного вигнання окупантів з радянської території. Так, у Білорусії партизанський загін під командуванням В. З. Коржа вже 4 липня 1941 р. почав бойову діяльність, взаємодіючи з регулярними частинами Червоної Армії. Одночасно Краснослобідський партизанський загін, взаємодіючи з регулярними військами, визволив місто Слуцьк і районні центри Любань та Красна Слобода і кілька днів утримували їх у своїх руках⁹. Секретар ЦК ЛКСМБ М. В. Зимянін писав у доповідній записці в ЦК КП(б) Білорусії: «У липні в Жовтневий було направлено загін підполковника Курмишова (командир військової частини. — А. Ю.), який перебуває в районі і зараз. Між загонами встановилася тісна взаємодія... Недавно об'єднаний загін тт. Курмишова і Бумажкова розгромив у с. Оземля штаб німецької дивізії і частини»¹⁰.

Відзначаючи тісну взаємодію смоленських партизанів з діючою армією зимою 1941/1942 рр., весною і влітку 1942 р., колишній начальник Центрального штабу партизанського руху П. К. Пономаренко пише: «Треба мати на увазі і таку важливу особливість у бойовій діяльності смоленських партизанів, як їх постійну, активну взаємодію з регулярними частинами Червоної Армії. Дорогобузькі, глинківські, знаменські, ельнинські партизани билися в одних бойових порядках з кінногвардійцями генерала П. О. Белова, партизани північно-західних районів були в оперативному підпорядкуванні командування 4-ї ударної і 41-ї армій, виконували його завдання»¹¹. Взаємодія з групою військ генерала П. О. Белова на початку 1942 р., наприклад, продовжувалась на протязі більш як п'яти місяців.

Трохи в іншій формі було налагоджено взаємодію українських партизанів у початковий період війни. В «Нарисах історії Комуністичної партії України» зазначено: «У прифронтовій смузі влітку і восени 1941 р., за неповними даними, 165 партизанських загонів діяло разом з частинами Червоної Армії на лінії фронту. Одним з прикладів допомоги партизанів частинам Червоної Армії були дії партизанського загону Слов'янського району під командуванням М. І. Карнаухова. Понад п'ять місяців обороняв цей загін ділянку фронту в районі села Сидорово»¹². Таких фактів у початковий і перший період війни безліч. Однак у міру зростання партизанського руху, встановлення з загонами і з'єднаннями регулярного стійкого двостороннього зв'язку, нагромадження партизанами досвіду боротьби взаємодія ставала більш чітко спланованою, ефективною і систематичною. Говорячи про погодженість дій радянських партизанів з частинами Червоної Армії, Л. І. Брежнев у книзі «Мала земля» пише: «Багато загонів виникали стихійно, але вони мали керований партією Центральний штаб і, бувало, проводили великі операції в цілковитій відповідності з задумами командування регулярних частин»¹³.

Проблему взаємодії партизанів і Червоної Армії слід розглядати в двох аспектах. Перший — це всебічна допомога регулярній армії з боку партизанів і підпільників без погодження з командуванням радянських військ. Ця допомога виражалася в зриві планів окупантів —

⁹ Аблова Р. Это было в Белоруссии. М., 1957, с. 22—23.

¹⁰ Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы, т. 1, Минск, 1967, с. 88—89.

¹¹ Уходили в поход партизаны, с. 25.

¹² Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 513.

¹³ Брежнев Л. І. Мала земля, К., 1978, с. 14.

воєнних, економічних, політичних, ідеологічних та ін. Цей аспект більш широкий, ніж другий. Другий — це безпосередні спільні дії партизанів і регулярних військ, погоджені за часом, місцем і метою (об'єктом) і спрямовані на розв'язання певних тактичних, оперативних і стратегічних завдань.

Якщо партизани розглядали свою боротьбу як допомогу Червоній Армії — головній силі в її єдиноборстві з сильним і досвідченим ворогом, то армійське командування цю допомогу партизанському рухові бачило в плануванні і веденні їх бойових дій та використанні розвідувальних даних партизанів і т. ін. Це особливо було в початковий період війни до створення Центрального і республіканських (фронтівих) штабів партизанського руху.

При формуванні партизанських загонів у перші місяці війни на-самперед постало питання про кадри керівників партизанського руху, яких майже не було. Тому доводилось їх готувати в спеціальних школах і на курсах, а також залучати їх з армії і державних органів. Основну роботу по створенню підпілля і партизанських загонів проводили партійні органи. Проте в деяких питаннях вони не могли обійтись без допомоги регулярної армії. Тісна взаємодія партизанів з армією могла бути забезпечена лише при добре налагодженому взаємному зв'язку. Вирішальну допомогу в цій справі могла подати армія, використовуючи для цього пресу, радіопередачі, авіацію і двосторонній радіозв'язок. Створюючи партизанські загони і комуністичне підпілля, партійні органи не мали, звичайно, в своєму розпорядженні складів із зброєю, боєприпасами, спорядженням, спеціальною технікою. Все це могли виділити лише військові частини і з'єднання або якоюсь мірою органи Наркоматів внутрішніх справ і державної безпеки.

Таким чином, усю роботу по створенню підпілля і партизанського руху партійні органи проводили в тісному контакті з командуванням Червоної Армії. Вони взаємно інформували один одного, консультувалися, планували свої дії і т. ін. Для цієї мети створювались спеціальні оперативні групи, виділялись уповноважені партійних органів. Так, у жовтні 1941 р. Військрада Ленінградського фронту звернулась до Ленінградського обкому ВКП(б) з проханням виділити уповноважених обкому при військових радах армій для поліпшення оперативного керівництва бойовою діяльністю партизанських загонів і для проведення політичної роботи серед населення окупованих районів. Такі уповноважені були направлені у 8-у, 54-у і 55-у армії¹⁴. Постановою Військової ради Південно-Західного фронту від 1 листопада 1941 р. передбачалось: «Для забезпечення максимальної допомоги фронту з боку місцевих партійних, радянських і комсомольських організацій, розміщених у смузі фронту, створити при Військовій раді оперативну групу по керівництву партизанським рухом...»¹⁵.

Армійські органи з повним розумінням і відповідальністю ставились до організації партизанського руху і керівництва ним. Цим уже закладався фундамент тісної взаємодії партизанів і армії. Вже в початковий період війни, пише П. К. Пономаренко, «партійні організації в своїй діяльності по розвитку партизанського руху величезною мірою спирались на підтримку військового командування всіх ступенів, особливо в справі військово-технічного забезпечення і озброєння. Однак роль армії в організації партизанського руху цим не вичерпується. Величезну роль відіграв політичний апарат Червоної Армії — від

¹⁴ ЦАМО СРСР, ф. 217, оп. 1258, спр. 66, арк. 41—42.

¹⁵ Там же, ф. 229, оп. 155, спр. 1, арк. 372.

політпрацівників підрозділів і частин, політичних відділів з'єднань і до військових рад армій і фронтів»¹⁶.

Велику роботу політоргани армії провели по підготовці партизанських кадрів. Так, на Південно-Західному фронті було створено на початку війни чотири короткотермінові школи по підготовці партизанських кадрів. На жовтень 1941 р. за лінією фронту працювало 2336 випускників зазначених шкіл¹⁷.

У серпні 1941 р. в політуправліннях фронтів і в політвідділах армій були утворені спеціальні відділи і відділення партійно-політичної роботи серед населення і військ Червоної Армії, які діяли на окупованій території. У більшості випадків вони займались не тільки партійно-політичною роботою, а й керували діями партизанських загонів, самостійно або разом з іншими відділами штабів, а також з місцевими партійними органами створювали партизанські загони і засилали їх у тил противника, встановлювали зв'язок з діючими загонами, допомагали їм озброєнням, боеприпасами та іншими необхідними матеріалами, налагоджували взаємодію з військами.

Відділи організовували засилання в тил ворога, в партизанські загони і населенню листівок, газет, журналів, які не тільки інформували населення і партизанів про події, що відбувалися, а й ставили конкретні завдання щодо організації боротьби в тилу ворога. Були організовані радіопередачі як через Всесоюзне радіо, так і через радіостанції, які працювали спеціально на тил противника. Партійні органи, армійське командування мали можливість через засоби масової інформації давати відповідні директиви, поради і рекомендації партизанам і населенню. Таким чином, преса і радіо в початковий період війни відіграли величезну роль в керівництві партизанським рухом, у справі організації взаємодії партизанів і підпільників з регулярними частинами армії.

Про один з таких відділів пишуть керівники партизанською боротьбою на території Вітебської області в Білорусії Я. О. Жилин, І. Б. Позняков (секретарі обкому) і В. І. Лузін (секретар обкому комсомолу): «При штабі 4-ї ударної армії існував спеціальний відділ партизанського руху, офіцери якого допомагали командуванню загонів і бригад розв'язувати організаційні і бойові питання. Відділ мав найтісніший зв'язок з обкомом партії»¹⁸.

Активна участь військових органів у формуванні партизанських загонів і з'єднань, в їх озброєнні, обмундируванні, навчанні і в керівництві їх діями сприяло тісній взаємодії партизанів з частинами і з'єднаннями Червоної Армії. Нелегко було організувати взаємодію в період важких оборонних боїв Червоної Армії в 1941 р. Робота ускладнювалась тим, що лінія фронту була рухома, Червоній Армії під натиском ворожих військ доводилось відступати. Партизанські загони тільки створювалися, ще не завжди могли зорієнтуватися в складній обстановці в тилу ворога. Часто загони не мали визначеного району базування, не було встановлено стійкого зв'язку з радянським тилом і військами, що діяли на фронті. Траплялось і так, що хоч зв'язок із штабом тієї чи іншої військової частини, з'єднання був і партизани діяли вказівку про взаємодію з ними, партизанські розвідники і

¹⁶ Пономаренко П. К. Централизация руководства партизанским движением.— У кн.: Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941—1944 гг. М., 1976, с. 191.

¹⁷ Бычков Л. Н. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны. М., 1965, с. 85.

¹⁸ Жилин Я., Позняков И., Лузин В. Без линии фронта. Минск, 1975, с. 303.

зв'язківці інколи не знаходили вже цих військ у даному районі: вони відійшли далі на схід, або ж зайняли іншу ділянку фронту. На перших порах партизани діяли не досить упевнено, не завжди спрямовували свої удари по найважливіших об'єктах, малою була їх виучка для боротьби в такій важкій і складній обстановці.

Незважаючи на відзначені слабкі місця партизанського руху, вже в 1941 і на початку 1942 рр. народні месники завдали ворогу серйозної шкоди в живій силі і техніці, руйнували зв'язок, залізниці, пускали під укіс військові ешелони, захоплювали і тривалий час утримували в своїх руках населені пункти і цілі райони. Ленінградські партизани вже в листопаді 1941 р., наприклад, визволили від ворога окуповану територію, яка простяглася з півночі на південь на 120 км і з заходу на схід — на 90 км¹⁹. Це був перший партизанський край, відвоюваний у ворога партизанами на окупованій радянській землі.

Брянські і смоленські партизани в кінці 1941 і на початку 1942 рр. захопили ряд районних центрів і міст і створили партизанські краї (в Смоленській області — 4, в районі Брянських лісів — 2), які обороняли 36 500 народних месників²⁰. Створення партизанських країв мало велике як воєнне, так і політичне значення. Вони були плацдармами для висадки невеликих десантів розвідників, офіцерів зв'язку з радянського тилу, дозволяли створювати площадки для прийому літаків, установлювали живий зв'язок з Великою землею, що зрештою сприяло поліпшенню взаємодії партизанів і радянських військ. Відвоювання у ворога в його тилу значної території і створення партизанських країв надавало партизанам упевненості в своїх силах, викликало велике моральне піднесення в населення.

Велике значення мали удари партизанів по транспортних комунікаціях і лініях зв'язку противника. Вони завдавалися як з власної ініціативи партизанського командування, так і за завданням фронтових і армійських штабів. У цей період (1941 — початок 1942 рр.) диверсії партизанів на зазначених об'єктах хоч і не мали масового характеру і не були дуже руйнівними, все ж таки вони викликали серйозну занепокоєність у гітлерівського командування. За свідченням Теске, який очолював у роки війни транспорт групи армій «Центр», з початку війни по 16 вересня 1941 р. в тилу німецько-фашистських військ було зруйновано 447 мостів, у тому числі в тилу групи армій «Центр» — 117, армій «Південь» — 141²¹.

Влітку і восени 1941 р. за вказівкою Ленінградського обкому партії і Військової ради фронту ленінградські партизани двічі завдали масового удару по комунікаціях 4-ї танкової армії противника. Вже з 3 серпня партизани контролювали майже весь тилловий район цього угруповання. На залізниці Псков — Гдов — Ленінград вони підірвали 17 ешелонів противника і вивели її з ладу²².

Партизани і підпільники провадили диверсії на залізницях, станціях, у паровозних депо, внаслідок чого лише за першу половину грудня з ладу вийшло 2 тис. ворожих паровозів, що поставило німецько-фашистську армію у винятково важке становище²³.

Говорячи про напади партизанів на шляхи підвезення в 1941 р. в сфері дії групи армій «Центр», Г. Блюментріт (начальник штабу 4-ї армії) пише: «Глибоко в нашому тилу, у величезних лісах і болоти-

¹⁹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, с. 256.

²⁰ Дандыкин Т. К. Страницы подвига. Тула, 1979, с. 63, 67.

²¹ Teske H. Die silbernen Spiegel. Heidelberg, 1952, s. 123.

²² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, с. 255.

²³ Там же, с. 261.

стих районах, почали діяти перші партизанські загони. У нас не було достатніх засобів для боротьби з ними. Вони нападали на транспортні колони і поїзди з предметами постачання, змушували наші війська терпіти великі нестатки»²⁴.

Значну допомогу Червоній Армії подавали партизани-розвідники. Наведемо лише два приклади. В наказі військам 50-ї армії від 19 грудня 1941 р. зазначалось, що за час битви під Москвою партизанами «...зібрані і передані командуванню дуже цінні дані про противника, як: про скупчення мотомехчастин і обозів в 365 населених пунктах, про скупчення військ противника в 670 населених пунктах. Виявлено 16 аеродромів і посадочних площадок противника, встановлено наявність штабів противника в 194 пунктах і виявлено 950 вогневих точок»²⁵.

Командуючий 10-ю армією генерал В. Попов писав: «Я надавав винятково важливого значення партизанській боротьбі і вимагав від штабу армії встановлення надійного і безперервного зв'язку з партизанськими загонами, а також встановлення більш тісної взаємодії частин армії з партизанами... Починаючи з січня 1942 року, штабом армії було встановлено безпосередній зв'язок майже з усіма партизанськими загонами, які діяли в смузі армії... Зв'язківці загону, не шкодуючи свого життя, переходили лінію фронту і доставляли в штаб армії розвідувальні дані. Часто за завданням розвідвідділу армії партизани загону виконували особливо важливі завдання в тилу ворога... В лютому вони захопили в полон двох німецьких офіцерів і через лінію фронту привели їх у штаб армії»²⁶.

У початковий період війни партизани подавали допомогу нашим військам і воїнам, які опинилися внаслідок тих чи інших обставин на окупованій ворогом території. Вони допомагали вийти з оточення військовим частинам і підрозділам, окремим командирам і солдатам, лікували поранених та ін. У ряді випадків з воїнів, які опинилися на окупованій території, створювались партизанські загони або їх приймали в діючі загони. Участь бійців Червоної Армії у партизанському русі подало йому неоціненну допомогу: вони приносили з собою дух дисципліни і організованості, знання військової справи і в багатьох випадках ставали командирами загонів, начальниками штабів, керівниками розвідки.

Ось два приклади. Брянський партизанський загін «Красный профинтерн» тільки в останніх числах жовтня 1941 р. визволив з полону 8 тис. бійців і командирів Червоної Армії. Одні з них перейшли лінію фронту, інші вступили в партизанські загони. Навлінські партизани (район Брянських лісів) 15 жовтня 1941 р. вивели з оточення 4-у кавалерійську дивізію на чолі з полковником Дудко, наступного дня — 82-й стрілецький полк на чолі з комісаром Н. Туровим, а згодом 19 командирів Червоної Армії²⁷. Партизанські з'єднання під командуванням М. І. Наумова під час рейду по південних районах України визволили 2 тис. полонених червоноармійців, частина з яких вступила в партизанські загони.²⁸

Таким чином, уже в період оборонних боїв Червоної Армії в 1941 р., а потім у наступні роки війни на окупованій радянській території розгорнулась могутня народна боротьба проти окупантів, налади-

²⁴ Блюментрит Г. Московская битва.— У кн.: Роковые решения, М., 1958, с. 92.

²⁵ ЦАМО СРСР, ф. 405, оп. 9769, спр. 2, арк. 285—286.

²⁶ Взрывы на большаке. Брянск, 1963, с. 9.

²⁷ Партархів Смоленського обкому КПРС, ф. 8, оп. 1, спр. 406, арк. 103.

²⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 868, арк. 42.

лась взаємодія радянських партизанів і підпільників з військами Червоної Армії. Цей факт не можна недооцінювати, але його не можна і перебільшувати, як це трапляється в окремих працях. Наприклад, Б. Долгатович, О. Литвин і Я. Павлов пишуть: «...Під час Московської битви ця взаємодія досягла свого найвищого рівня: народні месники республіки знищували гітлерівський транспорт, пускали під укіс поїзди, підривали склади з боеприпасами, знищували живу силу противника»²⁹.

Слід відзначити, що партизани і в зазначений час завдавали значної шкоди ворогу. Про це красномовно свідчить один з документів німецького генерального штабу від 30 листопада 1941 р., в якому зазначається, що командування змушене було виділити майже 300 тис. чол. для придушення радянського партизанського руху і для охорони комунікацій³⁰.

Найвищого рівня взаємодія партизанів і підпільників досягла в 1943—1944 рр., коли почалось масове вигнання ворога з радянської території. У цей період керівництво партизанським рухом було суворо централізоване, наладився зв'язок партизанів і підпільників з радянським тилом за допомогою радіозасобів та авіації, народні месники і підпільники набули значного досвіду бойових дій, поліпшилась взаємодія партизанів з військами Червоної Армії. З радянського тилу все в більшій кількості на окуповану територію доставляли зброю, боеприпаси, спеціальну підризну техніку, засоби зв'язку та ін. За роки війни, наприклад, цивільна і фронтова авіація здійснила більш як 109 тис. літако-вильотів (з посадкою і без посадки) в тил противника, забезпечуючи партизанів і підпільників всім необхідним.

У свою чергу партизани дуже часто направляли через лінію фронту худобу, продукти харчування, а головне — зуміли вивести для поповнення військ Червоної Армії десятки тисяч людей призовного віку. Смоленські і орловські партизани за період окупації переправили через лінію фронту або передали десантним і рейдуючим частинам Червоної Армії понад 35 тис. чол. поповнення³¹. Партизани Білорусії в жовтні — грудні 1943 р. вивели за лінію фронту понад 40 тис. чол., а всього, за далеко неповними даними, — понад 80 тис. чоловік³². Більшість з них вступила в ряди Червоної Армії.

Значну допомогу партизани і підпільники Червоної Армії подали в зриві економічних і політичних планів загарбників на окупованій радянській території. Ворог не дістав ні металу, ні палива, ні хліба в такій кількості, яка була передбачена його авантюристичними планами. Заслугою народних месників і підпільників перед радянським народом і армією є спасіння радянських людей від фізичного знищення і вигнання на каторжні роботи в Німеччину. Так, з'єднання №1 партизанських загонів Ровенської області з допомогою місцевого населення не дало забрати в Німеччину 35 тис. чол., Ленінградські партизани спасли від вигнання на фашистську каторгу понад 400 тис. чоловік. На кінець 1943 р. більш як 200 тис. мирних жителів перебувало під захистом поліських партизанів³³. У звіті господарського штабу «Схід»

²⁹ Полюмя (орган спілки письменників БРСР), 1977, № 7, с. 192.

³⁰ Военно-исторический журнал, 1963, № 9, с. 35.

³¹ Великая победа советского народа. 1941—1945. М., 1976, с. 273.

³² Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии, ч. 2, Минск, 1967, с. 367.

³³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 69, оп. 1, спр. 21, арк. 50; Шевердалкин П. Р. Народ взялся за оружие. У кн.: Советские партизаны. М., 1961, с. 79; Партизанская барацьба беларускага народа у гады Вялікай Айчызнай вайны. Минск, 1959, с. 169.

головному командуванню сухопутних сил вермахту від 22 травня 1943 р. відзначалось, що в результаті дій партизанів за звітний період уникнули мобілізації і направлення на роботу близько 1 млн. чоловік. З них по групі армій «Південь» — до 65 тис., «Центр» — понад 1,5 млн., «Північ» — більш як 30 тис. чоловік³⁴.

У планах гітлерівців передбачалося в ході війни перетворити в своїх рабів і примусити працювати в господарстві Німеччини 15 млн. радянських громадян, але відправили близько 5 млн., з них 2,4 млн. чол. з України (48% від загальної кількості людей, вивезених фашистами з усіх окупованих районів СРСР)³⁵. Врятування радянських людей від фашистської каторги — це було не тільки гуманним актом, а й відчутним поповненням для армії. Лише з 20 областей України, наприклад, з часу звільнення і до осені 1944 р. було направлено в ряди Червоної Армії близько 2 млн. чоловік³⁶.

Найважливішою формою взаємодії партизанів з армією протягом усієї війни була розвідка на користь Червоної Армії. Буржуазні фальсифікатори історії другої світової війни стверджують, що ніби-то багато перемог наша армія одержала завдяки «зрадництву в тилу». Говорячи, наприклад, про Курську битву, вони стверджують, що «Москва перемагає завдяки шпигунам»³⁷.

Штаб охорони групи армій «Центр», наприклад, повідомляв: «Скрізь сидять довірені люди бандитів, розвідапарат яких працює приголовшливо швидко і надійно»³⁸. Командування охорони групи армій «Центр» 17 березня 1944 р. поширило спеціальну «Пам'ятку для військ», в якій, зокрема, говориться: «Ворог твій не тільки на фронті. Він знаходиться і в наших рядах, живе в наших квартирах, ховається серед наших гарнізонів. Його всевидючі очі спостерігають за тобою, його всепідслуховуючі вуха слухають твої розмови... Щоденно проникає цей ворог у наші ряди»³⁹.

Партійні органи, штаби партизанського руху, армійське командування багато зробили для підготовки розвідників. У травні 1944 р. в звіті Білоруського штабу партизанського руху Ставці Верховного Головнокомандування повідомлялось, що за один тільки рік (з квітня 1943 по травень 1944 рр.) оперативна розвідка партизанів у Білорусії збільшилась у 9 разів з 2 тис. до 18 тис. чоловік⁴⁰. Заходи щодо посилення партизанської розвідки дали відчутні результати. Так, у період визволення Білорусії (вересень 1943 — липень 1944 рр.) партизани в галузі економічної розвідки виявили 92 промислові підприємства і 88 ремонтних майстерень, які працювали на воєнні нужди фашистських військ. У 1943—1944 рр. вони розвідали оборону противника загальною довжиною в 2200 км, виявили аеродроми і посадочні площадки, літаки, які базуються на них, місцезнаходження понад 60 штабів армій, корпусів і дивізій та 222 стаціонарних склади боеприпасів, пального, озброєння. Крім того, було зафіксовано перекидання по транспортних магістралях на Україну гітлерівських військ загальною чи-

³⁴ Павлов Я. С. В. И. Ленин и партизанское движение. Минск, 1970, с. 483—484.

³⁵ Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. К., 1979, с. 30.

³⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, с. 58.

³⁷ Див.: Радо Шандор. Под псевдонимом Дора. Воспоминания советского разведчика. М., 1973, с. 80.

³⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії Білорусії, спр. 57-а, арк. 133—134.

³⁹ Там же, ф. 3500, оп. 1, спр. 246, арк. 202.

⁴⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, спр. 791, арк. 50—53.

сельністю до 25 дивізій, одержані відомості про нові види озброєння вермахту та ін.⁴¹

Про роль партизанів-розвідників писав визначний радянський полководець К. К. Рокоссовський: «В ході всієї операції (Гомельсько-Речицької.— А. Ю.) ми підтримували зв'язок з білоруськими партизанами, які самовіддано виконували наші завдання. Вони... вказували цілі для ударів нашої авіації, постачали нас цінними відомостями про противника»⁴². Український штаб партизанського руху (УШПР) через свій радіовузол за два з половиною роки війни прийняв з ворожого тилу і передав своїм кореспондентам на окупованій території більш як 70 тис. радіограм. Ленінградський штаб партизанського руху провів більш як 49 тис. сеансів радіозв'язку. За 1942—1944 рр. радіостанції, що діяли на окупованій території Калінінської області, передали понад 33 тис. радіограм⁴³. За даними ЦШПР, з квітня і по кінець 1943 р. партизани встановили появу на радянсько-німецькому фронті 42 ворожих з'єднання і частини, підтвердили місця дислокації 165 дивізій, 177 полків і 135 окремих батальйонів, захопили в противника десятки тисяч оперативних документів, 9150 найважливіших з них були передані командуванню Червоної Армії⁴⁴.

Заслуги радянських партизанів-розвідників змушені були визнати і буржуазні автори Ч. Діксон і О. Гейльбрунн. «Оскільки партизани могли стежити за противником зразу в багатьох районах, — писали вони, — їх дані дозволяли росіянам розпізнавати головні задуми ворога навіть у тих випадках, коли агентурі заздалегідь нічого не вдавалось узнати. Тому партизани мають право вважати, що не тільки честь завоювання перемоги на полях битв, а й честь досягнення успіхів у розвідці почасти належить їм»⁴⁵. А начальник 3-го відділу («Восток») управління розвідки і контррозвідки верховного головнокомандування вермахту полковник Шмальшлегер, за оцінкою керованого ним відділу, стверджував, що доля розвідувальних даних, переданих партизанами з весни 1943 до весни 1944 р., в загальній системі радянської розвідки становила більш як 80%⁴⁶.

Радянське командування, партійні органи постійно вимагали від партизанів посилення ударів по комунікаціях противника. «З метою порушення руху на залізницях і зриву регулярних перевезень у тилу ворога, — говориться в наказі НКО «Про завдання партизанського руху», — владштовувати всіма способами залізничні катастрофи, підривати залізничні мости, зривати або спалювати станційні споруди, висаджувати, спалювати і розстрілювати паровози, вагони, цистерни на станціях і роз'їздах»⁴⁷.

Партизани і підпільники здійснювали як поодинокі напади на шляхи підвезення ворога, так і масовані, чітко погоджені за часом і об'єктами удари по залізницях противника в 1943—1944 р. Відома «рейкова війна», удар білоруських партизанів по залізницях і шосейних дорогах у липні 1944 р. напередодні операції «Багратіон» мали стратегічне значення. В результаті двох операцій «рейкова війна» і

⁴¹ Киселев В. К. Роль Компартии Белоруссии в руководстве работой разведки партизан в период освобождения республики Красной Армией от немецко-фашистских оккупантов (сентябрь 1943 — июль 1944 гг.). Автореферат кандидатской диссертации. Минск, 1977, с. 21.

⁴² Рокоссовский К. К. Солдатский долг, М., 1968, с. 249.

⁴³ Великая победа советского народа 1941—1945. М., 1976, с. 271—272.

⁴⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, спр. 781, арк. 5—48.

⁴⁵ Диксон Ч., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия. М., 1957, с. 236.

⁴⁶ Мюллер Н. Вермахт и оккупация. Перевод с немецкого. М., 1974, с. 291.

⁴⁷ Военно-исторический журнал, 1975, № 8, с. 63.

«Концерт», проведених партизанами в серпні — грудні 1943 р., було зірвано понад 363 тис. рейок⁴⁸.

Начальник штабу оперативного керівництва збройними силами верховного головнокомандування німецької армії Іодль у своїй доповіді 7 листопада 1943 р. в Мюнхені визнавав: «Саботаж на залізницях: у липні було 1560 випадків підризу залізничного полотна, в серпні — 2121, у вересні — 2000 випадків»⁴⁹.

Одночасно з масовим підризом рейок та іншими ударами по комунікаціях ворога посилюлись напади на залізниці партизанів інших республік і областей, які не брали безпосередньої участі в операції «рейкова війна». У вересні — грудні 1943 р. під ударами українських і молдавських партизанів у 10 разів зменшилась пропускна спроможність залізничної магістралі Шепетівка — Бердичів. Залізниця Ковель — Сарни — Київ була повністю виведена з ладу. За свідченням УШПР, у другому півріччі 1943 р. українськими партизанами було зроблено 3203 аварії поїздів, зірвано 234 залізничних і 726 шосейних мостів⁵⁰.

11 грудня 1943 р. газета «Правда» писала: «І ось, у самий відповідальний і напружений момент боротьби (Курська битва.—А. Ю.) велику допомогу подали нашим військам партизанські загони».

Участь партизанів у Білоруській операції («Багратіон», 1944 р.) було передбачено Ставкою Верховного Головнокомандування. Конкретний план взаємодії було розроблено Білоруським штабом партизанського руху, схвалено ЦК КП(б)Б і погоджено з командуванням наступаючих Білоруських фронтів. Особлива увага в ньому приділялась розвідці на користь Червоної Армії і ударам по комунікаціях противника. Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський писав: «Відповідно до цього плану партизани всіма наявними засобами і силами створювали в тилу ворога зустрічний фронт, який наблизив час остаточного вигнання фашистських загарбників з радянської території»⁵¹.

У ніч на 20 червня 1944 р. партизани Білорусії зірвали понад 40 тис. рейок. Багато залізничних магістралей постраждало настільки, що ворог так і не зміг їх відновити до кінця операції «Багратіон». Повністю зупинився рух на залізницях Орша—Борисов, Орша—Могильов, Молодечно—Полоцьк, Ліда—Молодечно, Брест—Барановичі—Мінськ, Барановичі—Лунінець, Старушки—Уречье⁵². Про цю операцію пізніше писав Теске: «У ніч перед наступом росіян на дільниці групи армій «Центр» у кінці червня 1944 року, могутній, затяжний партизанський наліт на всі важливі дороги на кілька днів позбавив німецькі війська усякого керівництва»⁵³. Фельдмаршал Манштейн на питання про те, скільки нападів партизанів відмічалось щоденно, відповів: «... у 1944 році в смузі групи армій «Центр» протягом семи годин партизани здійснили близько тисячі палютів на шосейні і залізничні дороги, а в Криму такі палюти відбувались кожен день»⁵⁴. Газета «Правда» 16 серпня 1944 р. писала: «Партизанська війна в Білорусії підготувала сприятливі умови для успішного наступу Червоної Армії на всій території республіки».

У період масового вигнання ворога з радянської території і повного визволення її партизани захоплювали міста, залізничні станції, ра-

⁴⁸ История второй мировой войны 1939—1945, т. 7, с. 308.

⁴⁹ Военно-исторический журнал, 1960. № 10, с. 89.

⁵⁰ Очерки истории Коммунистической партии Молдавии. Кишинев, 1964, с. 279; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 84.

⁵¹ Звезда, 1974, 7 квітня.

⁵² Польша, 1977, № 7, с. 197.

⁵³ Итоги второй мировой войны. М., 1957, с. 250—251.

⁵⁴ Диксон Ч., Гейльбрунн О. Назв. праця, с. 81.

йонні центри, селища, села, переправи на водних рубежах, зводили нові переправи, билися разом з військами наступаючих фронтів. Партійні органи і штаби партизанського руху в цей час націлювали партизанів на посилення всемірної допомоги Червоній Армії. В кінці 1943 р. ЦК КП(б)У зажадав від командирів партизанських загонів і з'єднань, щоб кожна операція партизанів погоджувалася з діями частин Червоної Армії на даній ділянці. Від партизанів вимагалось мінувати шляхи можливого відступу противника, захоплення найважливіших у стратегічному відношенні пунктів, зриву руху по залізницях⁵⁵.

Партизани успішно справилися з цим завданням. «Відчутну допомогу регулярним військам у битві за Дніпро подали партизани,— писав Маршал Радянського Союзу І. Г. Якубовський.— Їх дії були детально сплановані і чітко погоджені за місцем і часом з наступом військ на київському напрямку. Особливо різко зросла активність партизанів з підходом радянських військ до Дніпра. Створились умови для встановлення безперебійного зв'язку регулярних військ з партизанськими загонами і з'єднаннями, що діяли в смузі фронту. Партизани захопили і утримали до приходу радянських військ 25 переправ на Десні, Дніпрі і Прип'яті, визволили кілька районів Київської, Житомирської, Ровенської і Кам'янець-Подільської областей»⁵⁶. У цій операції брало участь 17 тис. партизанів⁵⁷.

Білоруські партизани активно взаємодіяли з військами Червоної Армії при взятті міст Вілейки, Докшиць, Кличева, Логойська, Ліди, Осиповичів, Пінська, Слуцька, Столбців, Червеня та інших. Вони визволили і утримували до приходу радянських військ районні центри Любча, Кареличі, Копиль, Старобін, Свир, Красна Слобода, Островець, Ілія, Узда та ін.⁵⁸ Партизани і підпільники України разом з частинами Червоної Армії брали участь у визволенні 140 райцентрів, селищ міського типу і залізничних станцій, а також міст Знам'янки, Переяслав-Хмельницького, Ізяславля, Ковеля, Костополя, Овруча, Ровно. В місті Павлограді підпільники підготували збройне повстання, яке почалося в ніч на 16 лютого 1943 р. З допомогою частин 4-го гвардійського стрілецького корпусу 17 лютого Павлоград було визволено від загарбників⁵⁹.

Командуючий 1-м Українським фронтом генерал М. Ф. Ватутін так оцінював вклад партизанів у розгром ворога в зазначений період: «Радянські війська в своїх операціях відчували і відчувають велику безпосередню допомогу партизанських з'єднань, які завдали гітлерівцям з тилу численні сильні удари і прекрасно взаємодіяли з нашими військами в боях за знищення великих вузлів оборони, за взяття міст, за розгром німців на укріплених рубежах. Ми з радістю і гордістю відзначаємо чудово проведені партизанськими загонами бої за Овруч, бої у взаємодії з нашими частинами за оволодіння такими великими містами, як Ровно, Луцьк та багатьма іншими. Це насамперед яскраве свідчення бойової могутності партизанів, їх здатності... разом з частинами Червоної Армії здійснювати серйозні, складні і великі за масштабами воєнні операції»⁶⁰.

Партизани і підпільники відволікали на себе велику кількість ворожих військ. Уже в 1943 р. гітлерівці змушені були виділити для бо-

⁵⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9-а, спр. 145, арк. 65.

⁵⁶ Якубовський І. І. Земля в огні. М., 1971, с. 83.

⁵⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 530.

⁵⁸ Павлов Я. С. Назв. праця, с. 423.

⁵⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 531; Асмолов А. Н. Фронт в тилу верхмахта. М., 1977, с. 168.

⁶⁰ «Правда Украины», 1944, 23 лютого.

ротьби з партизанами до 10% фронтових частин і близько 500 тис. різних поліцейських і охоронних військ⁶¹. Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков писав: «Командуванню ворожих військ довелося в себе, в тилу практично створювати другий фронт для боротьби з партизанами, на що виділялись великі сили військ. Це серйозно відбилось на загальному стані німецького фронту і в остаточному підсумку на результаті війни»⁶². Як констатує історик з НДР Кюнріх, лише в 1943—1944 рр. у боротьбі проти радянських партизанів брали участь 327 тис. солдатів і офіцерів⁶³.

Високо оцінив роль партизанського руху у Великій Вітчизняній війні Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський. Він писав: «За досвідом своєї роботи в Генеральному штабі я можу з повною підставою стверджувати, що партизанський рух і боротьба народу в тилу ворога відігравали роль найважливішого фактора в загальних стратегічних планах і розрахунках Радянського Верховного Головнокомандування і брались до уваги при розробці великих наступальних операцій, які провадилися на радянській території»⁶⁴.

Короткий аналіз основних форм взаємодії радянських партизанів з військами Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни свідчить про те, що вона набрала широкого розмаху і перетворилась у важливий фактор перемоги, мала стратегічний характер. Ця взаємодія була організована партією і створеною за вказівкою ЦК ВКП(б) централізованої системи керівництва народною боротьбою у ворожому тилу. В її організації велика роль належить командуванню Червоної Армії, починаючи від Верховного Головнокомандування і кінчаючи командирами частин і з'єднань. Досвід організації взаємодії радянських партизанів з військами Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни є яскравою сторінкою історії нашої Батьківщини, історії Комуністичної партії Радянського Союзу, цінним надбанням радянського воєнного мистецтва. Ця проблема ще чекає дослідників, які розкриють героїчну картину єднання армії і народу, спільну боротьбу з ворогами Вітчизни.

А. Ф. Юденков

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ПАРТИЗАН С РЕГУЛЯРНЫМИ ЧАСТЯМИ КРАСНОЙ АРМИИ

Резюме

В статье автор рассматривает основные формы взаимодействия советских партизан с Красной Армией в годы Великой Отечественной войны. В ней широко освещена деятельность Коммунистической партии по его обеспечению, а также значение взаимодействия в успешном осуществлении боевых операций советскими войсками.

⁶¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 3, М., 1961, с. 480.

⁶² Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. М., 1969, с. 685.

⁶³ Künrich H. Der Partisanenkrieg in Europa 1939—1945. Berlin, 1968, s. 225.

⁶⁴ Коммунист, 1970, № 8, с. 112.

ТРУДОВИЙ ПОДВИГ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ

Джерела сили й могутності радянського народу і його Збройних Сил, які здобули перемогу у Великій Вітчизняній війні, закладені в самій природі соціалістичного суспільного і державного ладу. Будуючи фундамент соціалізму, спрямовуючи свої сили на розвиток індустрії, колективізацію сільського господарства і здійснення в країні культурної революції, трудящі СРСР під керівництвом Комуністичної партії тим самим створювали необхідні передумови для успішної відсічі можливої імперіалістичної агресії. Радянські люди не забували вказівки В. І. Леніна про те, що необхідно виявляти якнайбільшу обережність, бути завжди насторожі, завжди пам'ятати, «що ми оточені людьми, класами, урядами, які відкрито виявляють величезну ненависть до нас, ...що від усякої навали ми завжди на волоску»¹. Саме тому в економічній політиці Комуністичної партії інтереси будівництва соціалізму були тісно пов'язані з гарантуванням безпеки Радянської держави.

Протягом трьох передвоєнних п'ятирічок в Радянському Союзі було побудовано і введено в дію 9 тис. великих державних промислових підприємств². Виробництво засобів виробництва зросло порівняно з 1913 р. у 13,4 раза³. Значно розвинулися якісна металургія і точне машинобудування. Валова продукція всієї промисловості СРСР в 1940 р. перевершувала рівень промислового виробництва країни в 1920 р. у 38 разів, а продукція машинобудування і металообробки — навіть у 512 разів⁴. На основі індустріалізації було створено нову оборонну промисловість, що не поступалася військовій промисловості розвинутих капіталістичних країн. За темпами зростання валової продукції вона значно випереджала інші галузі вітчизняної індустрії. Так, якщо за три роки третьої п'ятирічки щорічний приріст продукції всієї промисловості СРСР становив у середньому 13%, то оборонної — 39%⁵. На такий форсований розвиток воєнного виробництва Комуністична партія і Радянський уряд йшли свідомо, прагнучи всіма способами зміцнити мобілізаційну готовність країни в умовах зростаючої загрози імперіалістичної агресії. Значних зусиль було докладено до створення і розміщення заводів-дублерів у східних районах СРСР, де раніше їх майже не було. До червня 1941 р. на схід від Волги концентрувалося близько 12% усієї

¹ Ленін В. І. IX Всеросійський з'їзд Рад. 23—28 грудня 1921 р. — Повне зібр. творів, т. 44, с. 281.

² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. М., 1960. Т. 1, с. 409.

³ История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1970. Т. 5. Кн. 1, с. 58.

⁴ Вознесенский Н. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. М., 1947, с. 26.

⁵ Коммунист, 1967, № 1, с. 23.

промисловості озброєння і боеприпасів, а з окремих видів виробництва — навіть більше 25%⁶.

Завдяки швидкому піднесенню вітчизняної оборонної промисловості протягом чотирьох передвоєнних мирних років було багато зроблено в справі переозброєння Червоної Армії. Якщо взяти рівень оснащення радянських військ на 1 січня 1937 р. за 100%, то до 22 червня 1941 р. кількість гвинтівок зросла в 2,5 раза, кулеметів — майже в 2, мінометів — у 35, протитанкових гармат — майже в 4, танкових гармат — у 2,5, зенітних гармат — 5, гармат середніх калібрів — 2, гармат великих калібрів — у 3,5 раза. Якщо з 1931 р. по 1936 р. в загальній кількості випущених танків питома вага середніх і важких становила 24% то в наступні передвоєнні роки їх частка зросла до 43%⁷.

Докорінної технічної реконструкції зазнав у ході індустріалізації і транспорт. Швидкими темпами йшло будівництво залізниць, оснащення їх сучасним рухомим составом, матеріалами, обладнанням. В цілому тільки за три роки третьої п'ятирічки вантажооборот залізничної мережі збільшився на 17%. Значно зріс також вантажооборот водного й автомобільного транспорту. До червня 1941 р. вагонний парк залізниць країни міг одночасно прийняти в 2,5 раза більше вантажів, ніж вагонний парк царської Росії напередодні першої світової війни, а локомотиви могли перевезти цю зрослу масу вантажів у півтора раза швидше, ніж раніше⁸.

Важливі якісні зміни відбувалися в сільському господарстві. Втілення в життя ленінського кооперативного плану докорінно змінило життя селянських мас, соціальне обличчя радянського села. Колективізація сільського господарства сприяла зміцненню союзу робітничого класу і селянства, який став одним з важливих факторів сили й непереможності Радянської держави. Помітно зріс середньорічний збір зерна. Перебудоване на соціалістичний лад сільське господарство ставало дедалі більше багатогалузевим, високотоварним і механізованим. У передвоєнні роки в країні щорічно заготовлювалося в 1,2 раза більше зерна, ніж у роки другої п'ятирічки, і в 1,8 раза більше, ніж у першій п'ятирічці⁹. Державна заготівля сільськогосподарських продуктів збільшилася в 2,5 раза порівняно з періодом доколгоспного села¹⁰. Загальна вартість державних матеріальних резервів і мобілізаційних запасів збільшилася за півтора довоєнні роки з 4-х млрд. до 7,6 млрд. крб.^{11–12}

Всі ці факти переконливо доводять безпідставність тверджень буржуазних фальсификаторів про нібито слабкість і воєнно-економічну відсталість СРСР напередодні Великої Вітчизняної війни. Визначні досягнення радянського народу в господарському і культурному будівництві, морально-політична єдність, дружба народів, полум'яний патріотизм, керівна роль Комуністичної партії — ці матеріальні й духовні фактори були покликані у випадку імперіалістичної агресії забезпечити гідний захист соціалістичної Вітчизни.

Велика Вітчизняна війна, розв'язана проти СРСР фашистською Німеччиною, стала величезним випробуванням матеріальних і духовних можливостей радянського народу. Вона вимагала від трудящих Країни Рад надзвичайних зусиль не лише на фронті, а й у тилу. «...Раз справа дійшла до війни, — писав у 1920 р. В. І. Ленін, — то все повинно бути

⁶ Вопросы истории, 1970, № 5, с. 34.

⁷ Военно-исторический журнал, 1971, № 2, с. 10—11.

⁸ Социалистическое народное хозяйство СССР в 1933—1940 гг. М., 1963, с. 531.

⁹ История социалистической экономики СССР. М., 1978. Т. 5, с. 127.

¹⁰ Страна Советов за 50 лет.: Сб. статист. материалов. М., 1967, с. 119.

^{11–12} Вознесенский Н. Указ. соч., с. 154.

підпорядковане інтересам війни...»¹³. Для досягнення перемоги Комуністична партія, трудівники тилу мали швидко розв'язати дуже великий обсяг складних і відповідальних завдань. Найважливішим серед них було переведення всієї економіки на військовий лад, перетворення країни в єдиний бойовий табір.

Комуністична партія і Радянський уряд розробили програму мобілізації всіх сил країни на відсіч ворогові, яка була викладена в директиві Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р. і в промові Голови Державного Комітету Оборони Й. В. Сталіна, виголошеній по радіо 3 липня 1941 р. Партія роз'яснила народові справедливий характер Великої Вітчизняної війни, священний обов'язок кожної радянської людини захищати Батьківщину, відстоювати завоювання соціалізму, закликала до мужності і героїзму на фронті, до самовідданої праці в тилу. Вона звернулася до робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції з закликом покласти край благодушності й безпечності, зміцнити тил Червоної Армії, перебудувати діяльність усіх установ, організацій і підприємств в інтересах фронту. При змушеному відході Червоної Армії пропонувалося відводити рухомий состав, вивозити все цінне майно, а все те, що не могло бути вивезене, знищувати. Втілюючи в життя програму воєнного часу, партія виходила при цьому з вказівок Леніна про те, що «для ведення війни *по-справжньому* необхідний міцний організований тил»^{14–15}.

Розв'язувати це першорядне завдання довелося в надзвичайно важких, у край несприятливих для народного господарства умовах. Хоча до початку Великої Вітчизняної війни Радянський Союз і володів могутнім воєнно-економічним потенціалом, кількісно рівень виробництва у найважливіших галузях промислової продукції в Німеччині все ж був значно вищим. Крім власної промислової бази, в її розпорядженні опинилися економічні й воєнні ресурси майже всієї Західної Європи. До фашистської армії перейшли зброя, боеприпаси і спорядження 30 чехословацьких, 92 французьких, 12 англійських, 22 бельгійських, 18 голландських і 6 норвезьких дивізій. Воєнна продукція тільки чехословацьких підприємств «Шкода» могла забезпечити багатьма видами озброєння близько 40–45 німецьких дивізій¹⁶. Крім того, гітлерівці мали і такі тимчасові переваги, як мілітаризація всієї економіки, досягнута за допомогою американських і англійських монополій, тривала підготовка до загарбницької війни, завчасно відмобілізована армія з дворічним досвідом воєнних дій на Заході, перевага в озброєнні й чисельності військ та ін. До моменту нападу на СРСР виробництво металу й електроенергії та видобуток вугілля в Німеччині майже в 2–2,5 рази були більшими, ніж в СРСР¹⁷. Таким чином, Радянському Союзу довелося вступити в єдиноборство з потужною воєнною машиною, яка спиралася на воєнно-економічний потенціал загарбаних країн.

Труднощі, які переживала Радянська країна, зокрема, в матеріально-технічному забезпеченні військ, ще більше зросли в зв'язку з несприятливим розвитком воєнних дій на фронті, тимчасовою втратою

¹³ Ленін В. І. Промова на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, професійних спілок і фабрично-заводських комітетів, 5 травня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 41, с. 110.

^{14–15} Ленін В. І. На діловий ґрунт. 1 березня (16 лютого) 1918 р. — Повне збір. творів, т. 35, с. 390.

¹⁶ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история СССР. М., 1970. Ч. 1, с. 34; Вознесенский Н. Указ. соч., с. 171.

¹⁷ История Коммунистической партии Советского Союза. Т. 5. Кн. 1, с. 141.

важливих економічних районів, на які у довоєнний період припадало виробництво однієї третини промислової продукції, у тому числі значної частини воєнної, майже половини зерна тощо. Там проживало в мирний час близько 40% усього населення країни. Внаслідок цього виробничі потужності, матеріальні й трудові ресурси тилкових районів різко скоротилися, а умови для воєнної перебудови народного господарства значно погіршилися.

Проте результат економічного протиборства Радянського Союзу з фашистською Німеччиною визначався не стільки наявними ресурсами, скільки виробничими резервами, здатністю держави мобілізувати всі наявні потенціальні можливості і якомога ефективніше їх використати. «Перемагає на війні той, — писав у 1919 р. В. І. Ленін, — у кого більше резервів, більше джерел сили, більше витримки в народній товщі»¹⁸. Чим прогресивнішим є суспільно-політичний лад держави, тим повніше відповідає він корінним інтересам трудящих мас, тим більше у такої держави можливостей витримати всі випробування війни. Радянський Союз під час Великої Вітчизняної війни показав своїм прикладом, що держава, в якій відсутні соціальні антагонізми, володіє величезною життєздатністю. Вона перевершує імперіалістичні країни згуртованістю народу і армії, витримкою, здатністю з максимально повнотою використовувати для досягнення перемоги наявні матеріальні і моральні сили, а також великі потенціальні резерви.

Саме великі переваги планової соціалістичної системи народного господарства дали можливість Комуністичній партії і Радянському уряду ще на початку бойових дій, вміло переборюючи нечувані труднощі, забезпечувати швидку мобілізацію і найдоцільніший перерозподіл усіх матеріальних і людських ресурсів країни для успішного ведення боротьби з німецько-фашистськими загарбниками. Ці переваги в поєднанні з самовідданими зусиллями трудівників тилу дозволили в ході війни при меншій виробничій базі випускати більше продукції. Кожна машина, кожен верстат, кожен кілограм сталі й матеріалів використовувалися в СРСР значно ефективніше, ніж у Німеччині.

Враховуючи дію об'єктивних економічних законів, Комуністична партія і Радянський уряд зуміли протягом короткого часу здійснити швидке переведення народного господарства на воєнні рейки, створити міцний організований тил. Уже в другому півріччі 1941 р. середньомісячний випуск бойових літаків зріс порівняно з першим півріччям у 2,2 раза, ручних і станкових кулеметів — 2,5, польових гармат — 3, пістолетів-кулеметів — у 8, мінометів усіх калібрів — більш як у 1,5 раза. Протягом шести воєнних місяців 1941 р. артилерійські заводи дали стільки сорокап'ятиміліметрових протитанкових гармат, скільки їх було вироблено за весь 1940 р.¹⁹ І це в умовах, коли ворог окупував найважливіші промислові й сільськогосподарські райони Півдня, блокував Ленінград, завдав незчисленних втрат народному господарству СРСР. При цьому в перші місяці війни Радянська держава виявилася здатною здійснити безпрецедентне в історії країн і народів перебазування продуктивних сил із західних районів на схід.

Труднощі здійснення евакуації полягали насамперед у тому, що масштаби її були небаченими доти в історії, строки дуже стислими, а умови, в яких вона проходила, надзвичайно важкими. Американський журналіст Л. Сульцбергер у статті, опублікованій у дні війни, назвав переміщення продуктивних сил СРСР у глибокий тил легендарним.

¹⁸ Ленін В. І. Підсумки партійного життя в Москві і наші завдання. 22 жовтня 1919 р. — Повне збір. творів, т. 39, с. 221.

¹⁹ Краткая история СССР. М., 1978. Ч. 2, с. 361.

«Це здійснюване в гігантських масштабах переведення промисловості на схід,— писав Сульцбергер,— одна з найвидатніших саг в історії. Причому йдеться зовсім не про спорадичний процес: перевезення заводів було підготовлене заздалегідь і в день переїзду — плани евакуації було плавно пущено в хід»^{20–21}.

Керуючи ходом евакуації, Комуністична партія постійно спиралася на широкі маси трудящих, мережу партійних, радянських, профспілкових, воєнних та інших органів. Завдяки самовідданим зусиллям радянських людей, умілій організаторській діяльності КПРС цей грандіозний маневр продуктивними силами, що, за словами Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова, дорівнював за своєю значимістю «найвизначнішим битвам другої світової війни»²², було успішно здійснено.

За даними Наркомату шляхів сполучення СРСР, протягом другого півріччя 1941 р. тільки по залізницях було перекинуто в тил, на відстань 2—3 тис. км обладнання 2593 промислових підприємств²³. Якщо ж врахувати, що значна частина продуктивних сил СРСР вивозилася в тиліві райони за рішенням місцевих органів з використанням усіх можливих видів транспорту і що при цьому евакуювалися так звані бездокументні вантажі, то наведена вище цифра буде ще більшою. Адже тільки на тимчасово окупованій ворогом території до початку Великої Вітчизняної війни налічувалося 31 850 заводів, фабрик та інших підприємств, не включаючи майстерень та дрібних підприємств²⁴. Як свідчать факти, переважну більшість з них було своєчасно евакуйовано. Із західних районів країни вдалося вивезти мільйони мирних жителів, сотні тисяч тонн сировини, палива, величезні сільськогосподарські ресурси, а також матеріальні й культурні цінності.

Радянська економіка переживала наприкінці 1941 р. і на початку 1942 р. найбільші труднощі за весь період Великої Вітчизняної війни. Втрата важливих у промисловому відношенні районів, а також той факт, що багато підприємств тимчасово припинили випуск продукції, призвели до зниження загального обсягу промислового виробництва. Виникли серйозні транспортні труднощі, гостро стояли питання про забезпечення найважливіших галузей економіки кваліфікованими кадрами.

В складних умовах незвичайно суворої зими 1941/42 р., мужньо долаючи неймовірні труднощі й незгоди, робітники евакуйованих підприємств разом з трудящими Поволжя, Уралу, Сибіру, Алтаю, Казахстану й Середньої Азії швидко відбудовували фабрики й заводи, розгортаючи в цих районах воєнно-промислову базу. Вже в березні 1942 р. східні райони СРСР дали стільки воєнної продукції, скільки давали її в довоєнний період підприємства всього Радянського Союзу²⁵. До середини 1942 р. було завершено перебудову промисловості на воєнний лад. На повну потужність уже діяли понад 1200 великих підприємств, перебазованих із заходу. Радянські люди не лише відновили втрачені на початку війни виробничі потужності, а й значно перевершили їх²⁶.

Величезною мірою зросло значення Уралу, який став становим хребтом оборони Радянської країни. Незабаром уральська промисловість давала близько 40% усієї воєнної продукції, у тому числі 60%

^{20–21} Life, 1942, 20 Jul.

²² Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. М., 1969, с. 288.

²³ Правда, 1975, 12 берез.; Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. М., 1976, с. 101.

²⁴ Вознесенский Н. Указ. соч., с. 159.

²⁵ Там же, с. 43.

²⁶ История второй мировой войны 1939—1945. М., 1975. Т. 5, с. 36.

середніх і 100% важких танків. Кожний другий снаряд, пущений по ворогу, робився з уральської сталі²⁷. В довоєнний період броньова сталь на Уралі не вироблялась. Щоб задовольнити потреби фронту в спеціальних сортах чорних металів, учені і спеціалісти і насамперед колектив Магнітогорського металургійного комбінату протягом короткого строку освоїли технологію виплавки броньової сталі у великих мартенівських печах.

Вперше в історії світової і вітчизняної металургії для одержання танкової броні магнітогорці застосували блюмінг. Виробництво броньової сталі зросло тут за період з вересня 1941 р. по січень 1942 р. у 98 разів. В наступні роки випуск якісної сталі розвивався високими темпами. «Це був далеко не механічний процес, — писав згодом прославлений металург країни, заступник наркома чорної металургії СРСР П. І. Коробов. — Найважливіше воєнно-господарське завдання розв'язувалося шляхом численних досліджень, шляхом розробки і запровадження нової технології металургійного виробництва, шляхом наполегливої боротьби за виплавку саме тих сортів сталі, яка була б здатна витримати на танках удари ворожих снарядів, забезпечувала б виробництво таких снарядів, які б пробивали броню фашистських танків»²⁸. Водночас на Уралі, як і в інших районах тилу, здійснювалася широка програма промислового й транспортного будівництва. В результаті вже в 1942 р. валова продукція всієї місцевої промисловості збільшилася порівняно з 1940 р. у 2,8 раза, а випуск військової продукції — більш як у 5 разів²⁹. Різко зріс воєнно-економічний потенціал й інших східних районів країни. Так, у Західному Сибіру валова продукція всієї промисловості зросла в 2,4 раза, в тому числі воєнне виробництво — в 27 разів, а на Поволжі, відповідно, — в 2,5 і в 9 разів³⁰.

Повністю підпорядкована потребам фронту, завданню якнайшвидшого розгрому ворога радянська економіка забезпечила матеріально-технічні переваги над гітлерівськими загарбниками — найважливішого фактора перемоги. Першорядне значення при цьому мало розв'язання Радянської державою проблеми кадрів. Через мобілізацію до лав Червоної Армії понад третини робітників і службовців, а також внаслідок тимчасової втрати ряду промислових районів, звідки частина населення не встигла евакуюватися, кількість робітників і службовців країни до кінця 1941 р. скоротилася майже вдвічі^{31–32}. Гостру нестачу робочої сили було ліквідовано в результаті широкого залучення до виробництва жінок і молоді, на плечі яких ліг основний тягар роботи в тилу, а також добре організованої підготовки нового поповнення, його правильного розподілу. Додатковим джерелом робочої сили була і мобілізація всього працездатного населення, не зайнятого суспільною працею. Тільки в 1942 р. завдяки цьому вдалося направити в промисловість, на будівництво і транспорт 788,5 тис. чол.³³. Протягом дуже коротких строків нові кадри опановували складні виробничі операції, стаючи майстрами своєї справи, загартовувалися ідейно.

І хоча співвідношення економічних ресурсів на користь противни-

²⁷ Вторая мировая война: Общие проблемы. М., 1966, с. 109; Вознесенский Н. Указ. соч., с. 50, 77.

²⁸ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945.: Краткая история. М., 1970, с. 284.

²⁹ Вознесенский Н. Указ. соч., с. 77.

³⁰ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. М., 1961. Т. 2, с. 176; М., 1965. Т. 6, с. 46.

^{31–32} История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1973, с. 484.

³³ СССР в борьбе против фашистской агрессии. 1933—1945. М., 1976, с. 270.

ка було значним *, до кінця 1942 р. злагоджене, швидко зростаюче воєнне господарство СРСР давало воєнної продукції більше, ніж промисловість Німеччини. Цього вдалося досягти завдяки чіткому плануванню, ефективному використанню основних фондів, робочої сили, запровадженню у виробництво найпрогресивнішої технології і досконалішої організації праці.

Починаючи з 1943 р. і до кінця Великої Вітчизняної війни було забезпечено загальне піднесення воєнного виробництва. Успіхи в розвитку злагодженого воєнного господарства дали можливість здійснити переозброєння Червоної Армії найновішою воєнною технікою і досягти не тільки істотної кількісної, а й якісної переваги над ворогом у бойовій техніці, озброєнні, боеприпасах. Уже до літа 1943 р. в діючих військах Червоної Армії танків і самохідно-артилерійських установок налічувалося більше, ніж у противника, в 1,7 раза, гармат і мінометів — майже в 2, бойових літаків — у 3,4 раза ³⁴. До початку 1944 р. в діючій армії було 94,9 тис. гармат і мінометів, 5,2 тис. танків і самохідно-артилерійських установок, 10,2 тис. бойових літаків ³⁵. При цьому частка нових зразків досягала: в стрілецькому озброєнні — 42,3%, бронетанковому — понад 80, артилерійському — 83, в авіаційному — 67% ³⁶.

Все це було результатом самовідданих зусиль мільйонів трудівників радянського тилу. Багатонаціональний робітничий клас СРСР ніс основний тягар боротьби з фашизмом, показав приклад самовідданого служіння Батьківщині. Його висока свідомість виявилася в доблесній праці, у надзвичайно різноманітних творчих починах, активній участі у соціалістичному змаганні. На холодних вітрах, нерідко прямо в степу, недоїдаючи й недосипаючи, робітники споруджували корпуси нових заводів, не виходячи з цехів протягом цілих діб, плавили сталь і чавун, випускали й ремонтували танки і літаки, артилерійські гармати й стрілецьку зброю. Рух багатоверстатників і швидкісників, двохсотенників, трьохсотенників і навіть тисячників, за поєднання професій, комсомольсько-молодіжних і фронтових бригад, луїнський рух — такий далеко неповний перелік масового вияву в роки Великої Вітчизняної війни трудових ініціатив радянськими робітниками. Кращі з них — сталевари Н. Базетов, І. Валеев, О. Чалков, О. Ковальова, фрезерувальник Д. Босій, машинобудівники М. Попов, В. Шубин, П. Спехов, Є. Агарков, машиністи М. Лушін, В. Болонін, бурильники О. Семиволос, І. Янікін, верстатниця К. Барішнікова, перша в країні жінка-горовий Ф. Шарунова та багато інших повели за собою в боротьбі за метал, вугілля і нафту сотні тисяч бійців трудового фронту.

Восени 1941 р., у розпал битви за Москву, молоді робітники М. Попов з Уралмашу (м. Свердловськ) та В. Шубин з Горьковського автозаводу створили перші в країні комсомольсько-молодіжні бригади, які боролися за почесне звання фронтових. «В труді, як у бою» — таким був їх девіз. В серпні 1945 р. в країні вже налічувалося 154 206 комсомольсько-молодіжних і фронтових бригад, в яких працювали понад 1 млн. 22 тис. комсомольців і молоді ³⁷.

У травні 1942 р. з ініціативи робітничого класу в усіх галузях народного господарства СРСР розгорнулося Всесоюзне соціалістичне змагання, спрямоване на посилення допомоги Червоній Армії. В ньо-

* У 1942 р. Німеччина випереджала Радянський Союз за виплавкою сталі в 4 рази, виробництвом електроенергії — 2,5, за випуском верстатів — майже в 5 разів.

³⁴ История второй мировой войны 1939—1945. М., 1976. Т. 7, с. 114.

³⁵ Советские Вооруженные Силы. М., 1978, с. 354.

³⁶ Военно-исторический журнал, 1979, № 12, с. 24.

³⁷ Центральний архів ВЛКСМ, ф. 1, оп. 33а, спр. 1, арк. 8.

му виявився єдиний порив трудівників тилу — зробити якомога більше для фронту. Вони боролися за неухильне підвищення продуктивності праці, зниження собівартості військової продукції на основі впровадження передової технології, поширення досвіду новаторів, раціонального використання всіх ресурсів. Тільки з квітня 1942 р. по квітень 1944 р. продуктивність праці в промисловості зросла на 40%, що істотно вплинуло на збільшення виробництва продукції для фронту³⁸.

Важко досягнути всю величч подвигу, здійсненого в роки Великої Вітчизняної війни колгоспним селянством, яке напружувало всі сили для забезпечення армії і населення продовольством, а промисловості — сировиною. Від того, як нагодовані, одягнуті і взуті були радянські воїни, як постачалося продовольство трудівникам тилу, значною мірою залежав результат збройної боротьби з фашизмом.

Особливо важкі випробування випали на долю радянського селянства в перший період Великої Вітчизняної війни, коли ворогу вдалося захопити райони, які давали в передвоєнний період до 54% валової сільськогосподарської продукції в СРСР, коли внаслідок мобілізації для потреб фронту звузилася матеріально-технічна і ремонтна база, коли давалася взнаки нестача робочих рук. Наприкінці 1941 р. чисельність робітників у колгоспах скоротилася на 44%. До закінчення другого року війни там залишалося менше третини працездатних чоловіків. Виробничі можливості сільського господарства країни становили приблизно половину того, що було в 1940 р.³⁹ Основною робочою силою на селі стали жінки, а також підлітки й люди похилого віку. Незважаючи на це, на полях країни розгорнулася справжня битва за хліб, яку очолювали партійні організації. «Хліб, — підкреслювалося, зокрема, в рішенні пленуму Свердловського обкому ВКП(б), — це свого роду гармати, снаряди, без яких не можна перемогти»⁴⁰.

У перші місяці війни трудівники села західних районів країни зробили все можливе, щоб врятувати від ворога значну частину сільськогосподарських ресурсів. У всіх колгоспах і радгоспах ширився патріотичний рух за дострокову здачу хліба та інших сільськогосподарських продуктів. За прикладом робітничого класу на селі розгорнулося Все-союзне соціалістичне змагання комбайнерів, трактористів, тваринників, членів рілнничих бригад і ланок. Вся країна знала про видатні досягнення трактористок сестер Ангеліних та Парасковії Ковардак, комбайнера О. Оськіна, хліборобів Ч. Берсієва і Т. Мальцева, бавовнярів Х. Турсупкулова і З. Муталової та багатьох інших передовиків виробництва.

Навіть у 1943 р., коли до величезних труднощів, викликаних військовою, додалася ще й велика посуха, працівники сільського господарства, як відзначали Центральний Комітет КПРС і Радянський уряд, забезпечили «без серйозних перебоїв постачання Червоної Армії і населення продовольством, а промисловість — сировиною»⁴¹. Протягом 1941—1944 рр. Радянська держава заготувала 4312 млн. пудів зерна — втричі більше, ніж у дореволюційній Росії в 1914—1917 рр., і 5048 тис. т м'яса⁴². «Було важко всім, — говорив про ті роки Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І.

³⁸ Краткая история СССР. Ч. 2, с. 406.

³⁹ Вопросы экономики, 1975, № 5, с. 26.

⁴⁰ Советское крестьянство.: Краткий очерк истории (1917—1969). М., 1970, с. 313.

⁴¹ Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945.: Краткая история, с. 292.

⁴² История Коммунистической партии Советского Союза. Т. 5. Кн. 1, с. 644; Советская экономика в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1970, с. 304.

Брежнев.— Люди недоїдали і недосипали. Дружини працювали в цехах замість чоловіків, діти ставали біля верстатів замість батьків. Але ні на хвилину не переставало битись індустріальне серце Батьківщини. Наші заводи дали Радянській Армії зброю, з допомогою якої була розтрощена воєнна машина гітлерівського фашизму, що спиралася на промислову міць майже всієї Європи. Наші колгоспи і радгоспи, незважаючи на гостру нестачу робочих рук і сільськогосподарських машин, незважаючи на різке скорочення посівних площ, дали країні хліб для перемоги. Це був громадянський, патріотичний подвиг народу. Це був подвиг людей, які бачили в праці в ім'я перемоги смисл свого життя»⁴³.

У співдружності з робітничим класом і колгоспним селянством самовіддано трудилася в тилу радянська інтелігенція, яка підпорядковувала всі свої здібності і талант завданню розгрому ворога. Дослідження вчених і спеціалістів дали можливість одержати більше вугілля, нафти, заліза, марганцю, алюмінію, міді та інших видів сировини. Вчені внесли великий вклад у налагодження в надзвичайно короткі строки в СРСР масового виробництва високоякісного озброєння, боєприпасів та інших видів воєнної продукції. Найважливішими напрямками діяльності конструкторів, інженерів, техніків була розробка нових і модернізація старих видів техніки, підвищення ефективності воєнної промисловості. «Всі роки, — згадував згодом відомий радянський конструктор танків Ж. Я. Котин, — йшло змагання конструкторських умів воюючих сторін. Німеччина тричі змінювала конструкцію своїх танків. Проте гітлерівцям так і не вдалося досягти бойової могутності радянських танків, створених і модернізованих вченими А. Морозовим, М. Кошкіним, Л. Трояновим, М. Духовим, А. Єрмолаєвим, М. Балжі, В. Торотько, Н. Шамшуріним, Л. Сичовим та багатьма іншими. Творча думка наших конструкторів весь час обганяла фашистську»⁴⁴.

Якщо на початку війни радянські винищувачі і бомбардувальники, за винятком нових типів, за тактично-технічними даними дещо поступалися німецьким, то до 1943 р. більшість радянських літаків уже перевершувала їх. Того ж року радянські військово-повітряні сили одержали модернізований пікірувальний бомбардувальник Пе-2, який за своїми бойовими якостями значно перевершував однотипні німецькі бомбардувальники Ю-88 та Хе-111. Штурмовик «Іл-2», якого називали «літаючим танком», не мав собі рівних у світовій практиці літакобудування. Всього в ході Великої Вітчизняної війни в серійне виробництво надійшло 25 нових моделей літаків і 23 типи авіаційних моторів. Велика заслуга в цьому належала талановитим радянським авіаконструкторам С. В. Ільюшину, В. Я. Климову, С. О. Лавочкіну, А. І. Мікояну, О. О. Мікуліну, В. М. Петлякову, А. М. Туполєву, О. С. Яковлеву та іншим.

Широка, дедалі зростаюча допомога фронту з боку трудівників тилу виявлялася не лише у доблесних виробничих справах. Воїстину масового характеру набрали різноманітні форми патріотичного руху на допомогу фронту: за створення фонду оборони, збір коштів на озброєння Червоної Армії, а також теплих речей і подарунків радянським воїнам, шефство над госпіталями, сім'ями фронтовиків тощо. Тільки добровільні надходження грошових коштів від населення у фонд обо-

⁴³ Брежнев Л. І. П'ятдесят років великих перемог соціалізму. Доповідь і заключна промова на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 3—4 листопада 1967 року. — Ленінським курсом.: Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 87.

⁴⁴ Правда, 1975, 15 февр.

рони, на виготовлення бойової техніки, від позик і лотерей досягли за роки війни 118 млрд. крб., що приблизно дорівнювало середньорічним витратам наркоматів оборони і військово-морського флоту⁴⁵.

Ще йшли тяжкі бої на фронтах Великої Вітчизняної війни, а СРСР знайшов у собі сили для того, щоб уже розгорнути широкі відбудовчі роботи. «У світовій історії,— підкреслювала газета «Правда» у передовій статті від 23 серпня 1944 р., — не було держави, яка б могла поєднувати ведення війни із здійсненням грандіозного плану будівництва, якнайшвидшого відновлення розорених ворогом районів. Тільки могутня Радянська держава з вольовим, невтомним, загартованим народом змогла приступити до ліквідації наслідків війни у воєнний час».

У 1944 р. капітальні вкладення, виділені для відродження визволених районів, становили понад 40% загальних капітальних вкладень в народне господарство СРСР⁴⁶⁻⁴⁷. Про те, якими темпами здійснювалися відбудовчі роботи, свідчать хоча б такі факти. 629 днів затратили гітлерівці, щоб одержати першу невелику плавку сталі на Дніпро-дзержинському металургійному комбінаті. А радянські будівельники і сталевари вже на 26-й день після початку відбудови Дніпро-дзержинська рапортували країні про виплавку високоякісного металу⁴⁸.

Уже наприкінці війни у визволених від ворога районах стала до ладу приблизно третина довоєнних промислових виробничих потужностей. Підприємства цих районів на той час давали п'яту частину всієї промислової продукції, що випускалася в країні⁴⁹⁻⁵⁰. Швидке відродження народного господарства на визволеній території СРСР у поєднанні з широким фронтом будівельних робіт у тилу* було свідченням сили й зрілості економіки Радянської держави.

Радянський народ по праву пишається тим, що фашистські полчища було зупинено й розгромлено вітчизняною зброєю, створеною руками героїчних трудівників тилу, що радянська воєнна техніка перевершила озброєння гітлерівської Німеччини, яке на той час вважалося кращим серед армій капіталістичного світу. Маючи на початку війни втриє менше металу й видобуваючи майже в 5 разів менше вугілля порівняно з Німеччиною, Радянський Союз виробив протягом 1941—1945 рр. основних засобів озброєння в 1,5—4 рази більше, ніж Німеччина. Всього за цей період в СРСР було випущено 489900 гармат, 102500 танків і самохідно-артилерійських установок, 136800 літаків, а також 12,8 млн. гвинтівок і карабінів, 1,5 млн. станкових і ручних кулеметів, 565,8 млн. снарядів, 259,2 млн. мін та інших видів бойової техніки, озброєння й боеприпасів⁵¹. Із США і Англії було одержано тільки 9600 гармат, тобто менше 2% від усієї їх кількості, випущеної вітчизняною промисловістю, а також 18753 літаки (12%), 11567 танків та самохідно-артилерійських установок (10,4%)⁵². «Радянський Союз користується озброєнням із своїх власних заводів», — заявив 20 травня 1944 р. у конгресі президент США Ф. Рузвельт⁵³. Отже, саме соціалістичний

⁴⁵ История Коммунистической партии Советского Союза. Т. 5. Кн. 1, с. 326—327.

⁴⁶⁻⁴⁷ Шаги пятилеток: Развитие экономики. М., 1968, с. 124.

⁴⁸ Советский рабочий класс: Краткий истор. очерк. М., 1975, с. 410.

⁴⁹⁻⁵⁰ Советский тыл в Великой Отечественной войне. М., 1974. Кн. 1, с. 114—115.

* Досить відзначити, що за роки Великої Вітчизняної війни в радянському тилу було споруджено 3500 великих підприємств (История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. М., 1965. Т. 6, с. 65).

⁵¹ ЦАМО СРСР, ф. 81, оп. 12 074, спр. 79, арк. 39—40; ЦДАНГ СРСР, ф. 8177, оп. 1, спр. 260, арк. 9—14.

⁵² Вторая мировая война. Кн. 1, с. 29.

⁵³ Морисон С. Э. Битва за Атлантику. М., 1959, с. 4.

спосіб виробництва й економіка СРСР відіграли вирішальну роль у поразці фашистського блоку.

Трудовий подвиг, здійснений у тилу робітничим класом, колгоспним селянством та інтелігенцією, високо оцінено партією і урядом. Колективам трудящих, які добилися високої продуктивності, за роки Великої Вітчизняної війни було вручено майже 3 тис. перехідних Червоних прапорів Державного Комітету Оборони, наркоматів, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Багато передовиків виробництва одержали ордени й медалі СРСР, 197 чол. удостоєно високого звання Героя Соціалістичної Праці, 16 млн. кращих робітників, колгоспників і представників народної інтелігенції було вручено медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»⁵⁴.

Велика заслуга в економічній перемозі СРСР над фашистськими агресорами належить таким видатним організаторам роботи радянського тилу, як А. А. Андреев, М. О. Вознесенський, О. М. Косигін, А. І. Мікоян, М. Г. Первухін, М. М. Шверник, наркомам різних галузей економіки — О. І. Шахуріну (авіабудування), В. О. Малишеву (танкобудування), Д. Ф. Устинову (озброєння), П. Н. Горемікіну та Б. Л. Ваннікову (боєприпаси), П. І. Паршину (міномети), О. І. Єфремову (верстатобудування), В. В. Вахрушеву (вугілля), І. К. Сєдіну, М. К. Байбакову (нафта), І. Ф. Тевосяну (чорна металургія), С. З. Гінзбургу (будівництво), І. О. Бенедиктову (сільське господарство), А. В. Хрульову та І. В. Ковальову (залізничний транспорт) та іншим.

У цій перемозі яскраво виявилася правильність керівництва Комуністичної партії Радянського Союзу, яка реалізувала невичерпні можливості соціалістичного ладу, союзу робітничого класу й колгоспного селянства, дружби народів Країни Рад. В період Великої Вітчизняної війни наочно розкрилися велич радянської людини, її мужність, стійкість, глибока відданість марксистсько-ленінським ідеям, своїй Батьківщині. «Так могли працювати,— підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — тільки люди, які в трудовому служінні Батьківщині в годину грізної небезпеки бачили свій громадянський, патріотичний обов'язок, мету і смисл свого життя»⁵⁵.

Нині, послідовно втілюючи в життя історичні рішення XXV з'їзду КПРС, робітничий клас, колгоспне селянство і народна інтелігенція Радянського Союзу гідно продовжують і примножують славні традиції і доблесні звершення звитяжного покоління воєнної доби.

Г. А. Куманьов

ТРУДОВОЙ ПОДВИГ СОВЕТСКОГО НАРОДА

Резюме

В статье раскрывается величие трудового подвига, совершенного в годы Великой Отечественной войны рабочим классом, колхозным крестьянством и народной интеллигенцией СССР. Особое внимание уделено руководящей роли Коммунистической партии Советского Союза, которая в тот трудный для страны период сумела реализовать неисчерпаемые возможности социалистического строя, обеспечить победу над фашистскими агрессорами.

⁵⁴ Страна Советов за 50 лет, с. 27; Подвиг тыла.: Документы, материалы газет и радио военных лет, дневники, письма, воспоминания. М., 1970, с. 233.

⁵⁵ Брежнев Л. И. Велика перемога радянського народу. Доповідь на урочистих зборах у Кремлівському Палаці з'їздів, присвячених 20-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 8 травня 1965 року. — Ленінським курсом.: Промови і статті. К., 1971. Т. 1, с. 129.

ЗРОСТАННЯ МІЖНАРОДНОГО АВТОРИТЕТУ СРСР У ХОДІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Віками людство страждало від воєн, внаслідок яких гинули мільйони людей і знищувалися результати праці багатьох поколінь. Однак ніколи в минулому війни не набували таких грандіозних масштабів, як розв'язані імперіалістичними колами дві світові війни, що бушували на величезних просторах нашої планети у першій половині ХХ ст. Вони коштували народам величезних жертв. Під час першої світової війни загинуло 10 млн. чол., а під час другої — 50 млн. Воістину незліченними були й руйнування, небачені — страждання сотень мільйонів людей.

У роки першої світової війни в результаті перемоги Великого Жовтня народилася перша соціалістична держава, що проголосила своїми принципами Мир, Працю, Щастя, Свободу, Рівність і Братерство народів. Її незламна сила і переваги нового суспільного ладу були переконливо доведені в роки Великої Вітчизняної війни. Багато народів, які назавжди визволилися з-під гніту капіталізму, стали на соціалістичний шлях розвитку. Виникла світова соціалістична система — вирішальний фактор миру і безпеки народів. «Протягом ХХ століття наша країна двічі стояла біля джерел найбільших змін в обличчі світу, — зазначав на урочистих зборах, присвячених 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев. — Так було в 1917 році, коли перемога Жовтня сповістила про вступ людства в нову історичну епоху. Так було в 1945 році, коли розгром фашизму, вирішальну роль в якому відіграв Радянський Союз, підняв могутню хвилю соціально-політичних змін, що прокотилася по всій планеті, привів до зміцнення сил миру в усьому світі»¹.

У роки суворих випробувань Великої Вітчизняної війни значною мірою зріс авторитет Радянської держави на міжнародній арені, стало очевидним, що лише Радянський Союз може врятувати людство від фашистського рабства, деградації. «Героїчна боротьба радянського народу докорінно змінила хід другої світової війни, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев. — Її битви розгорнулися на величезному просторі — від Атлантики до Тихого океану, від льодів Гренландії до африканських пустель, однак головним театром воєнних дій став радянсько-німецький фронт. По суті, тут вирішувалась не тільки доля радянського народу, а й доля всього людства»².

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 278.

² Там же, с. 276—277.

Підкоривши майже всю Західну Європу, гітлерівська Німеччина на середину 1941 р. мала величезний воєнно-промисловий потенціал. Єдиною перешкодою на шляху фашистських маніяків до завоювання світового панування залишався Радянський Союз. Саме на нього покладали свої надії на визволення поневолені народи Європи і на врятування від фашистської чуми — правлячі кола Великобританії та США, які раніше зводили всілякі наклепи на Радянську країну. «Ніхто не був більш затятим противником комунізму протягом останніх 25 років, ніж я, — заявив 22 червня 1941 р. прем'єр-міністр Англії У. Черчілль. — Я не відмовлюсь від жодного свого слова, але зараз все це відступає на другий план перед подіями, що розгортаються. Небезпека, що загрожує Росії, — це небезпека, що загрожує нам і Сполученим Штатам, так само, як справа кожного росіянина, який бореться за своє вогнище і свій будинок, — це справа вільних людей у всіх частинах земної кулі»³. У той же день було оголошено по радіо декларацію англійського уряду про подання допомоги Радянському Союзу, а 24 червня про це ж заявив президент США Ф. Рузвельт.

Виконуючи заповіді В. І. Леніна про те, що не слід відмовлятися «...від воєнних угод з однією з імперіалістських коаліцій проти іншої в таких випадках, коли ця угода, не порушуючи основ Радянської влади, могла б зміцнити її становище і паралізувати натиск на неї якої-небудь імперіалістської держави...»⁴, Радянський уряд уклав воєнний союз з іншими країнами антигітлерівської коаліції.

Таким чином, розуміючи значення героїчного опору радянського народу фашистському агресорові для власної безпеки, більш далекоглядні діячі Заходу були змушені різко змінити своє вороже ставлення до Радянського Союзу, певною мірою сприяючи тим самим формуванню громадської думки про його вирішальну роль у врятуванні людства від фашистського поневолення. Відповідно змінювався й тон матеріалів, вміщених у буржуазній пресі країн антигітлерівської коаліції. «Ми були здивовані російським опором, — писала, наприклад, у листопаді 1941 р. «Вест Лондон обсервер», — тому що не знали фактів, оскільки протягом останніх двадцяти років преса нашої країни давала неправильне уявлення про Росію».

Під впливом подій, що відбувалися на радянсько-німецькому фронті, безпідставність політики зведення наклепів на адресу Радянського Союзу ставала дедалі очевиднішою. «Найбільшим з усіх сюрпризів другої світової війни була Радянська Росія. Здавалося, протягом однієї ночі розсіявся густий туман, і стали очевидними справжнє обличчя і значення Радянського Союзу, його керівників, його народу»,⁵⁻⁶ — писали згодом американські публіцисти М. Сайерс і А. Кан.

Проте, незважаючи на взяті зобов'язання, західні держави не поспішали подавати реальну матеріальну і воєнну допомогу Радянському Союзу. До листопада 1941 р. із Сполучених Штатів було поставлено зброї на мізерну суму — 41 млн. доларів, а до кінця року СРСР одержав лише 0,1% запланованих поставок США по ленд-лізу, хоча саме в цей період Радянська країна особливо потребувала допомоги.

³ Churchill W. The Second World War. London, 1950. Vol. II, p. 332—333.

⁴ Ленін В. І. Тези про сучасне політичне становище. — Повне збір. творів, т. 36, с. 305.

⁵⁻⁶ Sayers M., Kahn A. The Great Conspiracy. The Secret War against Russia. Boston, 1946, p. 390.

Нічого не зробили союзники і для відволікання сил фашистської Німеччини із Східного фронту, коли, за образним висловом американського оглядача Елліота, радянському народу необхідно було тільки вистояти, щоб перемогти, а Гітлеру — перемогти, щоб вистояти. Однак радянський народ не тільки вистояв, але й завдав нищівної поразки величезній військовій машині фашизму.

У той же час західна преса вмішувала дедалі більше матеріалів про запеклі бої частин Червоної Армії з фашистськими загарбниками. «Разом з мільйонами британських громадян у всіх частинах земної кулі я віддаю данину глибокої поваги російським арміям і російському народу», — писав 19 грудня 1941 р. оглядач «Ньюс кронікл» А. Каммінгс. — Вони показали всім націям, як воювати з «непереможним» ворогом... І це після п'яти місяців таких боїв, які тільки деякі армії... могли б витримати, після знищення величезної кількості матеріалів усіх видів, після втрати багатющих сільськогосподарських територій і багатьох найважливіших військово-промислових районів».

1 січня 1942 р. представники 26 держав підписали Декларацію про оформлення коаліції під назвою «Об'єднані нації». Після її створення народні маси західних держав почали дедалі активніше вимагати від своїх урядів якнайшвидшого відкриття другого фронту в Європі. «Ваш народ і мій», — писав у квітні 1942 р. Ф. Рузвельт У. Черчіллю, — вимагають створення фронту для того, щоб ослабити натиск на росіян, і народи достатньо поінформовані, щоб бачити, що росіяни сьогодні вбивають набагато більше німців і знищують більше спорядження, ніж ми з вами, разом узяті»⁷.

Однак другий фронт тоді не було відкрито. «Якщо вже Америка вклала у війну величезні кошти, вона не захоче закінчити її доти, поки не зробить на ній непоганий бізнес»⁸, — запевняло Гітлера військово-економічне управління німецького генштабу сухопутних військ. Як і в 1941 р., влітку 1942 р. радянському народові довелося одному відбивати черговий наступ ворога.

Настали вирішальні дні героїчної оборони Сталінграда. Розуміючи, що західні союзники несуть значну частку відповідальності за становище, яке склалося на радянсько-німецькому фронті, У. Черчілль у вересні 1942 р. виступив у палаті громад з похвалами на адресу Радянського Союзу. «...Росіяни не вважають, що ми або американці зробили досі достатньо для того, щоб полегшити їх тягар, — сказав він. — У цьому немає нічого дивного, якщо взяти до уваги жорстокість натиску, який вони зазнавали і який вони витримують з такою гідною подиву впертістю. Під час останньої війни ніхто не повірив би, що Росія могла протистояти, як вона це робить тепер, усьому тягарю натиску тевтонських армій»⁹.

Пасивність позицій урядів США і Великобританії щодо відкриття другого фронту викликала справедливе обурення світової громадськості. «Сталінградські гармати не лише перемелюють німців, але й потрясають стіни Берліна. Відгомін гарматних пострілів у Сталінграді несеться далі, обтікаючи землю, досягаючи Чунціна, Нью-Йорка, Лондона і Ель-Аламейна, а ось деякі гармати згорають від сорому, бо їх сталь холодна», — писала 7 жовтня 1942 р. бейрутська газета «Саут-аш-Сааб».

⁷ История международных отношений и внешней политики СССР. М., 1967. Т. 2, с. 137.

⁸ «Совершенно секретно! Только для командования!». Документы и материалы. М., 1967, с. 367.

⁹ Британский союзник, 1942, № 7, с. 7 (додаток).

У критичні дні Сталінградської битви, у вересні 1942 р., союзники прийняли рішення припинити відправку військових вантажів для СРСР до 1943 р. Вирішувати долю своєї Батьківщини, а отже, й долю всього людства радянському народові довелося власними силами. З величезним напруженням наші воїни стримували наступ ворога на берегах Волги. «Увесь світ, затамувавши подих, стежив за битвою на Волзі,— говорив товариш Л. І. Брежнєв, виступаючи на відкритті пам'ятника ансамблю у Волгограді 15 жовтня 1967 р.— У Вашингтоні і Лондоні, в Парижі і Белграді, у Берліні й Римі — скрізь люди відчували, розуміли: тут вирішується результат війни. Це було ясно і нашим ворогам, і нашим союзникам»¹⁰.

До Сталінграда, як у 1941 р. до Москви, була прикута увага всього світу. «Нам говорять, що часи чудес минули,— писала 15 вересня 1942 р. американська «Айріш таймс»,— але з військової точки зору оборона російської армії біля Сталінграда відноситься до галузі чудес».

Мільйони трудящих зарубіжних країн вимагали пояснення цього «чуда», і західна преса намагалася дати відповідь на їх запитання. «Насправді,— писала 28 вересня 1942 р. «Дейлі телеграф»,— у Сталінграді діє щось більше, ніж матеріальні умови, щось, що перевершує просту механіку війни».

У пошуках пояснення причин цього явища західна преса була змушена зробити логічний висновок про величезні переваги соціалістичного ладу, про невичерпні джерела його нездоланної сили. «Більшовики сьогодні вражають світ, перед яким постала могутня, стійка, нова Росія, створена їх зусиллями,— писала 7 листопада 1942 р. «Манчестер гардіан».— За 25 років більшовики зуміли втілити в життя дві ідеї. По-перше, вони добилися вражаючих результатів у розвитку продуктивних сил Росії. І, по-друге, створили суспільство монолітної єдності, всіх представників якого відрізняє надзвичайна гордість за досягнення своєї країни, беззавітна відданість цьому ладу і непохитна впевненість у майбутньому...

Величезні конструктивні досягнення Радянської Росії — скарбниці повчального досвіду для всього світу, бо ця країна і є тією формою федерації народів, у якій кожна національність одержала всі можливості для розвитку своїх традицій і культури... Сьогодні все людство дивиться на Росію з співчуттям тому, що великими є її жертви, і з надією на допомогу і сприяння, які вона подасть йому завтра, коли закінчиться війна, у побудові нового світу».

Переможний хід Сталінградської битви справляв дедалі більший вплив не лише на розвиток військових, але й політичних подій, на настрої світової громадськості. Це певною мірою змушені були визнавати й керівні діячі США та Англії. «Червона Армія не давала можливості наймогутнішому ворогу досягти перемоги. Вона зупинила його під Москвою, під Ленінградом, під Воронежем, на Кавказі, і, нарешті, у безсмертній Сталінградській битві Червона Армія не лише завдала поразки противнику, але й перейшла у великий наступ, який, як і раніше, успішно розвивається на всьому фронті від Балтики до Чорного моря, — писав Ф. Рузвельт Й. В. Сталіну 21 лютого 1943 р.— ...Червона Армія і російський народ, напевно, змусили збройні сили Гітлера йти шляхом остаточної поразки і завоювали на тривалий час захоплення народу Сполучених Штатів»¹¹.

¹⁰ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 65.

¹¹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1957. Т. 2, с. 57.

Після Сталінградської відбулася Курська битва і майже одразу битва за Дніпро. «Велетенська битва на Орловсько-Курській дузі влітку 1943 року зламала хребет гітлерівській Німеччині і спопелила її ударні бронетанкові війська. Всьому світові стала ясною перевага нашої армії в бойовій майстерності, в озброєнні, в стратегічному керівництві»¹², — зазначав товариш Л. І. Брежнев. Переможне завершення битви за Дніпро зірвало розрахунки фашистської кліки затягнути війну і розколоти антигітлерівську коаліцію.

Курська битва, а за нею й битва за Дніпро ще раз дали можливість світовій громадськості порівняти вклад союзників у боротьбу з нацизмом. «Протягом двох років Росія несе тягар війни, — писала 22 серпня 1943 р. англійська «Рейнольд ньюс». — Нині на Східному фронті Червона Армія стоїть віч-на-віч з 200 німецькими дивізіями...» Успіхи Червоної Армії значною мірою сприяли зростанню міжнародного авторитету Радянської країни. Невипадково навіть У. Черчілль визнавав, що серед англійського народу «спостерігається величезне бажання, щоб Британія і Росія були друзями»¹³.

«Росія виграє війну і без нас», — до такого невтішного висновку приходило все більше політичних діячів США та Англії. Відкриття союзниками в червні 1944 р. другого фронту в Європі не ослабило враження, яке справила на світову громадську думку героїчна, самовіддана боротьба радянського народу проти фашистських загарбників.

Об'єктивний процес зростання міжнародного авторитету Радянського Союзу продовжувався протягом усіх післявоєнних років в умовах його послідовної боротьби за мир, розрядку міжнародної напруженості і відвернення нової ще більш руйнівної війни.

Із зростанням авторитету Радянської держави в світі нерозривно зв'язаний процес поліпшення світової громадської думки. Вже у ході війни зазнав краху створений імперіалістами міф про «залізну завісу», за якою вони раніше намагалися приховати від народних мас своїх країн справжню суть соціального ладу Радянської держави, поступово пробуджувалася політична свідомість трудящих поневолених країн Європи. Звіряча ідеологія нацизму, небачені страждання, горе і загибель мільйонів людей, зрадницька політика буржуазії, що співробітничала з окупантами, пасивне ставлення іншої її частини до антифашистської боротьби — все це сприяло зростанню впливу серед народних мас комуністичних і робітничих партій. Діяльність цих партій, спрямована на об'єднання зусиль трудящих для боротьби з фашизмом, переконливо показувала брехливість тверджень буржуазних фальсифікаторів про корисливі цілі, що їх нібито переслідували при цьому комуністи. Зростанню авторитету комуністичних і робітничих партій значною мірою сприяли й перемоги Червоної Армії на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Героїчна боротьба радянського народу проти загарбників була величезним моральним фактором зростання сил європейського руху Опору. «Гітлерівська агресія проти Радянського Союзу дала сильний поштовх нашому руху Опору, особливо організації збройної боротьби», — згадував Моріс Торез. — Всі патріоти зрозуміли, що створилося нове співвідношення сил і що тепер перемога прихильників свободи і незалежності народів забезпечена. Доти багато французів, які навіть

¹² Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971. Т. 1, с. 122.

¹³ Coats W. P. and Zelda K. A History of Anglo-Soviet Relations. London, 1945, p. 57.

вороже ставилися до окупантів, не вірили у свої сили і сумнівалися, що Франція може бути визволена»^{14–15}.

Крім того, у зв'язку з нападом на СРСР гітлерівське командування вивело лише з Югославії 16 дивізій і значну кількість військ з Франції. До грудня 1941 р. на радянсько-німецький фронт було додатково перекинуто близько 30 дивізій, а в 1942 р. — ще 100 дивізій і 10 бригад. Це привело до зменшення контингенту окупаційних військ у країнах Західної Європи, де виникли більш сприятливі можливості для розгортання антифашистського руху. «Якщо до нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз, — зазначав Й. Броз Тіто, — боротьба велася, крім виступів у містах, тільки подекуди в боснійських і герцеговінських горах, то надалі партизанський рух швидко охопив й усі інші області країни»¹⁶. Вже до жовтня 1941 р. число народних месників у Югославії досягло 70 тис. чол. Понад 380 нападів на військові об'єкти здійснили в 1941 р. бойові групи французьких патріотів.

З величезною радістю зустріли поневолені народи Європи звістку про поразку фашистських військ під Москвою. «В окупованих країнах, — зазначав англійський буржуазний історик Дж. Фуллер, — ...смуток змінився радістю. Колос було зупинено»¹⁷. Антифашистські сили Греції об'єдналися в Національно-визвольний фронт (ЕАМ), що створив у грудні свою військову організацію ЕЛАС. Розвиток визвольної боротьби привів до організації в липні 1942 р. Вітчизняного фронту в Болгарії і обрання в грудні 1942 р. Антифашистського віче в Югославії. З створенням на рубежі 1941—1942 рр. Польської робітничої партії намітилися докорінні зміни і в антифашистській боротьбі польського народу. «Надзвичайно гострих форм, — писав італійський історик, активний учасник руху Опору Р. Батталья, — набувало народне незадоволення у Південній Італії, де, починаючи з 1942 р., вже спалахували перші блискавки грози повстання, що наближалася»¹⁸.

Корінний перелом в європейському русі Опору настав після поразки фашистських військ у Сталінградській битві. Грецький народ відзначив цю подію грандіозною антифашистською маніфестацією, яка відбулася в Афінах 24 лютого 1943 р. «Всі результати нашої боротьби — насамперед заслуга великого слов'янського брата — росіян і всіх народів Радянського Союзу. Віра в непереможність і силу Червоної Армії була для нас надихаючим символом у боротьбі протягом останніх 18 місяців»¹⁹, — говорив Й. Броз Тіто. «Сталінград — це надія на свободу і незалежність», — зазначалося в рішенні лютого (1943 р.) Пленуму ЦК ППР, що звернувся до народних мас країни із закликом посилити боротьбу проти окупантів. У відповідь на цей заклик з лютого до червня 1943 р. польські партизани здійснили 3 тис. нападів на ворожі комунікації та гарнізони. Протягом січня-березня 1943 р. французькими партизанами було здійснено 200 диверсій на залізницях. Компартія Франції обнародувала директиву про підготовку до збройного повстання. «Переможний наступ Червоної Армії створив обстановку, яка ставить на порядок денний національне повстання для визволення Франції»²⁰, — писав М. Торез.

^{14–15} Торез М. Сын народа. М., 1960, с. 168.

¹⁶ Броз Тіто Й. Борьба народов поневоленной Югославии. К., 1945, с. 7.

¹⁷ Фуллер Дж. Ф. С. Вторая мировая война 1943—1945 гг. М., 1956, с. 234.

¹⁸ Батталья Р. История итальянского движения Сопротивления. М., 1954, с. 60.

¹⁹ Броз Тито Йосип. Борба за ослобоđenje Југославије. Београд, с. 105.

²⁰ Торез Морис. Избранные произведения. М., 1959. Т. 1, с. 529.

За образним висловом П. Тольятті, «опір, що його вчинили армії і народ Радянського Союзу, перша перемога при обороні Москви, наступна зимова кампанія, провал другого зимового наступу і потім велика переможна Сталінградська битва поставили по-новому питання про Радянську державу, про її міжнародну роль, її могутність, а, отже, і питання про комунізм»²¹.

Широкий резонанс у поневоленій фашизмом Європі викликало формування в Радянському Союзі і участь у боях чехословацьких, польських, югославських і румунських військових частин, а також французької авіаескадрильї «Нормандія». Успіху збройної боротьби народів Європи багато в чому сприяли ослаблення сил окупантів і викликана величезними втратами на радянсько-німецькому фронті «тотальна» мобілізація, проведена в Німеччині. «Там, де раніше перебував німецький полк, залишилися батальйон або рота; там, де була розквартирована рота, не залишається ніхто, крім німецько-фашистських патрулів, що з'являлися час від часу»²²,— писав М. Торез. Проведена фашистським керівництвом «тотальна» мобілізація німецьких трудящих в армію і заміна їх іноземцями привели до того, що маси раніше аполітичних людей, щоб не потрапити на каторгу в Німеччину, поповнювали лави борців руху Опору.

У результаті цього наприкінці 1943 р. у Франції налічувалося вже близько 200 тис. партизанів, які здійснили протягом року на військових об'єктах ворога більш як 2 тис. диверсій. Бойові загони Гвардії Людової в Польщі провели понад 200 операцій і припинили рух на комунікаціях фашистських військ загалом майже на 3 тис. годин. Народно-визвольна армія Югославії контролювала становище приблизно на половині території країни. До літа 1943 р. Народно-визвольна армія Греції, в якій налічувалося близько 70 тис. чол., визволила від загарбників дві третини материкової частини країни.

Наступні успішні дії Червоної Армії, а згодом відкриття західними союзниками другого фронту в Європі не дали змоги гітлерівцям задушити рух Опору, перешкодити виникненню у ряді країн масових антифашистських збройних повстань. «Після 6 червня,— писав М. Торез,— ми стали свідками масових повстань від Бретані до Альп і від Піренеїв до Юра. Цілі департаменти визволялися власними силами. Це було у справжньому смислі слова всенародне повстання»²³. Більше 80 тис. італійських партизанів визволили 15 районів Південної і Центральної Італії. До кінця жовтня 1944 р. керована Компартією Народньо-визвольна армія Греції завершила очищення материкової частини країни від окупантів. 23 серпня повстав румунський народ. У ніч на 29 серпня спалахнуло Словацьке збройне повстання. 9 вересня в результаті переможного повстання в Болгарії влада перейшла до рук Вітчизняного фронту.

У ході визвольної боротьби проти фашистів широкі народні маси починали усвідомлювати необхідність здійснення глибоких соціальних перетворень. У ряді країн керівні органи руху Опору розширювали сферу своєї діяльності і нерідко у визволених районах виконували функції органів народної влади. На кінець війни антифашистський рух Опору загрожував самому існуванню капіталістичних порядків, а подекуди сприяв їх ліквідації і встановленню нового державного ладу — народної демократії. За цих умов багато буржуазних партій і

²¹ Тридцать лет жизни и борьбы Итальянской коммунистической партии. М., 1953, с. 370.

²² Торез Морис. Избранные произведения, т. 1, с. 580.

²³ Торез М. Сын народа, с. 173.

угруповань були змушені відмовитися від своєї тактики «очікування» і намагалися захопити керівництво рухом Опору. Для цього вони йшли на угоди з комуністами, які ще з самого початку війни наполегливо закликали до згуртування всіх антифашистських сил.

Яскраву характеристику впливу комуністів на маси дав буржуазний публіцист А. Верт. «У самій Франції,— писав він,— комуністи робили все, що було в їх силах, для перетворення Опору в «динамічний» і «активний» рух лівого напрямку, підкреслюючи його «національний» і «революційний» характер настільки, що і вільні французи за кордоном і деякі більш помірковані групи у Франції були занепокоєні енергією комуністів. Але обійтися без комуністів вони не могли. Де Голль знав..., що комуністи швидше, ніж будь-які елементи Опору, зможуть перетворити його в масовий рух і, можливо, на ударну силу... Деякі некомуністи мимоволі захоплювалися відданістю справі і мужністю комуністів — учасників Опору»²⁴.

Буржуазні кола, як і раніше, докладали зусиль до того, щоб стримати зростання антифашистської боротьби, боячись її революціоністського впливу на маси. «У тих випадках, коли повстання неминуче, пропонується, щоб число його учасників зводилося до мінімуму»²⁵,— зазначалося в меморандумі уряду Великобританії, надісланому французькому Національному Комітету. Визнаючи ефективність допомоги поданій військам союзників учасниками бельгійського руху Опору один з авторів багатотомного американського видання «Армія США у другій світовій війні» писав: «Два головні завдання верховного командування в Бельгії восени 1944 р. полягали у швидкому відновленні порядку і у формуванні спеціальних батальйонів для підтримки союзних військ. Ці заходи були тісно пов'язані із зростанням сил Опору в Бельгії, в які, як вважалося, проникли ліві елементи»²⁶.

Чорною невдячністю відплатили грецькому народу за його допомогу у боротьбі проти фашистських агресорів правителі Англії, які розгорнули в цій країні справжню війну. Навіть лондонська «Ньюстейтсмен нейшен» у січні 1945 р. писала: «Ми тепер убиваємо людей, які були нашими вірними союзниками... Кожний постріл, зроблений нами у цьому злочинному бою в наших грецьких друзів, підриває повагу до нас з боку наших союзників».

Репресії фашистських загарбників проти учасників руху Опору підтримала частина національної буржуазії європейських країн. Справжні причини цього злочину правлячих класів показав Жак Дюкло.

Зовсім іншим було ставлення до руху Опору з боку уряду і народу Радянського Союзу. Наша країна виконувала свої союзницькі зобов'язання, підтримувала не лише ліві сили Опору, очолювані комуністичними і робітничими партіями, але й ті буржуазні кола, які прагнули до об'єднання зусиль народів у боротьбі з фашизмом. Вона робила все можливе для наближення часу розгрому фашистських агресорів. Це, зокрема, знайшло вияв у підтримці де Голля, емігрантського чехословацького уряду, уряду Національної єдності в Італії і в ряді контактів з іншими антигітлерівськими буржуазними колами, що усвідомлювали необхідність об'єднання зусиль народів у боротьбі з фашизмом.

Авторитет комуністичних партій Югославії, Болгарії, Румунії, Угорщини, Чехословаччини і Польщі, завойований ними в ході анти-

²⁴ Верт А. Франция 1940—1945. М., 1959, с. 123.

²⁵ Советско-французские отношения во время второй мировой войны 1941—1945 гг. М., 1959, с. 123.

²⁶ Погью Ф. С. Верховное командование. М., 1959, с. 352.

фашистської боротьби, викриття буржуазних фальсифікацій суті суспільного і державного ладу Радянської країни, зросла політична свідомість мас дали їм змогу провести глибокі соціальні перетворення у своїх країнах. Водночас могутність і незмірно зрослий міжнародний авторитет СРСР були надійною гарантією вільного волевиявлення народів тих країн, які були визволені від фашистських поневолювачів радянськими військами і створеними в роки війни народними національно-визвольними арміями.

У ході другої світової війни особливо наочно було викрито брехливість наклепів імперіалістів на Радянську країну. Мільйони людей за кордоном переконалися у перевагах соціалістичного ладу. Розгром найбільш реакційних сил — фашистської Німеччини та імперіалістичної Японії — привів до ослаблення світового капіталізму, значного піднесення національно-визвольного руху, що знаменував крах колоніальної системи.

Нині світ значно змінився. «В результаті всіх цих змін,— говорив товариш Л. І. Брежнєв,— вже не імперіалізм, а соціалізм, антиімперіалістичні сили визначають головний зміст і головний напрям суспільного розвитку»²⁷.

В роки війни яскраво підтвердилося геніальне передбачення В. І. Леніна про можливість мирного співіснування двох протилежних соціальних систем. Це знайшло вияв в укладенні воєнного союзу між країнами-учасниками антигітлерівської коаліції, а згодом у створенні Організації Об'єднаних Націй, яка в післявоєнний період відіграла позитивну роль у розвитку міжнародного співробітництва, неодноразово сприяла зриву планів імперіалістичних сил розв'язати нову світову війну нав'язати народам країн, що визволилися від колоніального і соціального гноблення, старі, відкинуті ними порядки.

Радянський Союз та інші соціалістичні країни наполегливо добиваються, щоб ООН стала справді ефективною силою в боротьбі за розрядку міжнародної напруженості, взаємовигідне ділове співробітництво між усіма державами. «Сприятливі зрушення у світовій обстановці — це насамперед результат впливу на хід подій світу соціалізму, його успіхів, його могутності, його прикладу. Це результат цілеспрямованої, погодженої політики співдружності соціалістичних країн»²⁸, — зазначав товариш Л. І. Брежнєв.

На жаль, незважаючи на зусилля країн соціалістичної співдружності, всіх миролюбних, прогресивних сил, поки що не вдалося зупинити гонку озброєнь, яка загрожує самому існуванню людської цивілізації. Суворим попередженням реакційним силам, що безуспішно намагаються повернути історію назад, є уроки другої світової війни.

В. И. Клоков

РОСТ МЕЖДУНАРОДНОГО АВТОРИТЕТА СССР В ХОДЕ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Резюме

В статье показано, как в ходе Великой Отечественной войны под влиянием побед советского народа в сознании широких трудящихся масс европейских государств изменялось навешенное буржуазной пропагандой ложное представление о нашей стране и ее социальном строе. Раскрывается роль этих побед в возникновении внутренних предпосылок для проведения народно-демократических преобразований в ряде стран Европы.

²⁷ Брежнев Л. И. Ленинским курсом. Промови і статті, т. 2, с. 103—104.

²⁸ Брежнев Л. И. Ленинским курсом. Промови і статті, т. 5, с. 75.

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

Г. Г. ПИСЬМЕННИЙ (Київ)

ЛЕНІНСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО ЗАХИСТ ЗАВОЮВАНЬ СОЦІАЛІЗМУ — ОСНОВА ДІЯЛЬНОСТІ КПРС ПО ЗМІЦНЕННЮ ОБОРОННОЇ МОГУТНОСТІ СРСР

Питання про захист соціалізму — одне з найважливіших у марксистсько-ленінському вченні про соціалістичну революцію, в теорії і практиці будівництва соціалізму і комунізму. Захист завоювань соціалізму є однією з головних загальних закономірностей, властивих усім країнам, які вступають на шлях соціалістичного розвитку¹. Автор цієї статті ставить собі за мету узагальнити ідеї В. І. Леніна про захист соціалізму як теоретичну основу воєнної політики КПРС та її практичної діяльності по зміцненню оборонної могутності СРСР в сучасних умовах.

Вперше питання про збройний захист завоювань соціалізму було поставлене основоположниками наукового комунізму К. Марксом і Ф. Енгельсом в результаті аналізу ними революційного процесу в період домонополістичного капіталізму. Розглядаючи пролетарську революцію як явище надзвичайно складне, що охоплює період «...15, 20, 50 років громадянських воєн і міжнародних сутичок...»², вони передбачали можливість і навіть неминучість «оборонних воєн» перемігшого пролетаріату, який зі зброєю в руках відстоюватиме свої завоювання³. В. І. Ленін писав, що «Енгельс був цілком правий, коли ...прямо визнавав можливість «оборонних воєн» *уже перемігшого соціалізму*. Він мав на увазі саме оборону перемігшого пролетаріату проти буржуазії інших країн»⁴.

Захищаючи від ревiзiонiстiв цi iдеї К. Маркса i Ф. Енгельса й розвиваючи їх у нових iсторичних умовах, В. І. Ленін показав, що в епоху імперіалізму відкриваються нові можливості для здійснення соціалістичних революцій і зростає необхідність збройного захисту завоювань соціалізму. Причому в центр уваги Володимир Ілліч поставив

¹ Див.: Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961, с. 12.

² Маркс К. і Енгельс Ф. Викриття про кельнський процес комуністів. — Твори, т. 8, с. 413.

³ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Енгельс — Карлу Каутському, 12 вересня 1882 р. — Твори, т. 35, с. 286.

⁴ Ленін В. І. Воєнна програма пролетарської революції. — Повне зібр. творів, т. 30, с. 127.

питання про захист відособленої соціалістичної вітчизни до перемоги соціалізму в інших країнах. Він перший сформулював поняття «захист соціалістичної вітчизни», яке стало серцевиною обгрунтованої ним воєнної програми пролетаріату. У постанові ЦК КПРС про 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна підкреслюється важливість ленінських ідей захисту соціалістичної вітчизни⁵⁻⁶.

Аналіз найважливіших теоретичних праць В. І. Леніна з цього питання (особливо таких, як «Воєнна програма пролетарської революції», «Про лозунг роззброєння», «Доповідь про революцію 1905 року», «Листи з далека», «Про завдання пролетаріату в даній революції», «Про пролетарську міліцію», «Війна і революція», «Держава і революція», «Марксизм і повстання», «Пролетарська революція і ренегат Каутський» та багатьох інших) дав можливість історико-партійній науці розкрити суть розробленої ним воєнної програми пролетарської революції. Володимир Ілліч обгрунтував її, виходячи із зростаючого значення цих питань для класової боротьби робітничого класу в епоху імперіалізму. Центральне місце у програмі займає положення про історичну неминучість, інтернаціональну суть захисту соціалістичної вітчизни та шляхи його здійснення, про призначення і характер воєнної організації держави робітників і селян.

Розкриваючи особливості революційного процесу в нових умовах, В. І. Ленін показав, що в його основі діє закон нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму. А це неминуче створює можливість перемоги соціалізму в одній, окремо взятій, країні. Виходячи з цього, Володимир Ілліч першим з марксистів став розглядати проблему війни і миру в тісному зв'язку з перемогою соціалістичної революції в будь-якій одній країні. У 1916 р. В. І. Ленін писав, що вона викличе «...не тільки тертя, але й пряме прагнення буржуазії інших країн до розгрому переможного пролетаріату соціалістичної держави. В цих випадках війна з нашого боку була б законною і справедливою. Це була б війна за соціалізм, за визволення інших народів від буржуазії»⁷. Отже, Володимир Ілліч ще до перемоги Великого Жовтня збагатив революційну теорію надзвичайно важливим висновком: про те, що в епоху імперіалізму виникає новий вид воєн — воєн на захист соціалістичної вітчизни — і що вони мають справедливий, дійсно інтернаціональний характер.

Соціально-політичні основи необхідності захисту соціалістичної вітчизни, наголошував В. І. Ленін, кореняться у протилежності класових інтересів пролетаріату та всіх трудящих, з одного боку, і буржуазії та всіх експлуататорів — з другого, у протилежності двох суспільних систем, в агресивній природі імперіалізму.

З перемогою соціалістичної революції діяння закону класової боротьби неминуче викликає активну протидію прогресивним перетворенням з боку зовнішніх і внутрішніх контрреволюційних сил, які прагнуть відновити експлуаторський лад. Ці сили ще до перемоги революції насаджують в країні у величезних розмірах мілітаризм і роблять все для того, щоб мати у своєму розпорядженні численну армію. Експлуаторські класи та їх уряди розв'язують загарбницькі війни, використовують військову силу для боротьби проти робітничого класу, соціалістичних революцій, національно-визвольних рухів і вза-

⁵⁻⁶ Див.: Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979, с. 3.

⁷ Ленін В. І. Воєнна програма пролетарської революції.—Повне зібр. творів. т. 30, с. 127.

галі будь-якого суспільного прогресу. Причому від народів всіляко приховується правда про реакційну, загарбницьку воєнну програму капіталістичних держав. «...Імперіалізм,— підкреслював В. І. Ленін,— ...через економічні його корінні властивості, відзначається найменшою миролюбністю і волелюбністю, найбільшим і повсюдним розвитком вояччини»⁸. Про жакливі злочини імперіалістичних агресорів проти людства свідчить хоч би друга світова війна, в якій загинули 60 млн. чол.⁹

Історія нашої країни наочно підтвердила закономірний характер цих лєнінських висновків. Одразу ж після перемоги Великої Жовтєвої соціалістичної революції проти молодого республіки Рад об'єдналися всі найреакційніші сили світу. На основі досвіду боротьби радянського народу проти іноземної імперіалістичної інтервенції та внутрішньої контрреволюції В. І. Ленін зробив висновок: «Всяка революція лише тоді чого-небудь варта, коли вона вміє захищатися...»¹⁰

Підкреслюючи об'єктивну необхідність захисту революційних завоювань, Володимир Ілліч закликав пролетаріат вивчати військову справу, вчитися володіти зброєю. «Пригноблений клас,— писав він,— який не прагне до того, щоб навчитись володіти зброєю, мати зброю такий пригноблений клас заслуговував би тільки того, щоб з ним поводились, як з рабами...»¹¹.

Вчення про необхідність рішучої боротьби проти мілітаризму та загарбницьких воєн, про наукові основи політики комуністичних партій щодо них в епоху імперіалізму — одна з найголовніших складових частин лєнінської воєнної програми пролетарської революції. Її основні положення мають інтернаціональний характер, є загальнообов'язковими для комуністичних і робітничих партій, бо, як підкреслював В. І. Ленін, хід класової боротьби «...неминуче змусить перемігший пролетаріат здійснити саме таку програму»¹².

Важливе значення для обґрунтування воєнної політики Комуністичної партії та практичної діяльності по перетворенню її в життя має глибока і всебічна характеристика політичного змісту й особливостей воєн на захист соціалізму, що її дав В. І. Ленін. Зокрема однією з таких особливостей Володимир Ілліч вважав насамперед вимушений характер війни з боку соціалістичної держави у відповідь на агресивні воєнні дії імперіалістичних країн і збройні виступи внутрішньої контрреволюції. Оборонні війни держави робітників і селян не породжуються її соціально-економічною природою: вона кровно зацікавлена в мирі і веде боротьбу за виключення воєн з життя суспільства. Це завдає нищівного удару по брехливих вигадках імперіалістів та їх ідеологів, які й раніше приписували Радянській державі якийсь «червоний мілітаризм» і загарбницькі устремління, а нині галасують про неіснуючу «радянську загрозу». В. І. Ленін свого часу влучно зауважив: «Є дурні люди, які кричать про червоний мілітаризм; це — політичні шахраї, які вдають, ніби вони в цю дурницю вірять, і кидають такі обвинувачення направо і налі-

⁸ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський. — Повне зібр. творів, т. 37, с. 237.

⁹ См.: В. И. Ленин и Советские Вооруженные Силы. М., 1969, с. 19.

¹⁰ Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок 22 жовтня 1918 р. — Повне зібр. творів, т. 37, с. 116.

¹¹ Ленін В. І. Воєнна програма пролетарської революції. — Повне зібр. творів, т. 30, с. 128.

¹² Там же, с. 134.

во, користуючись для цього своїм адвокатським умінням вигадувати фальшиві доводи і засмічувати масам очі піском»¹³.

Підкреслюючи лише оборонний характер воєн з боку соціалістичної держави, В. І. Ленін, як і К. Маркс та Ф. Енгельс, вважав їх такими тільки за політичними цілями, а не за способами ведення. «...Соціалізм, що переміг в одній країні,— писав Володимир Ілліч,— ніяк не виключає відразу взагалі всі війни»¹⁴. У відповідь на агресію імперіалістичних сил соціалістична держава буде змушена вести визвольну війну. Історичний досвід свідчить про те, що Країна Рад ніколи нікому не загрожувала. Однак, коли на неї нападали імперіалісти, вона вела рішучу наступальну війну до повного розгрому агресора. «Якби ми,— говорив В. І. Ленін,— перед такими постійно активно-ворожими нам силами повинні були заректися, як нам це пропонують, що ми ніколи не розпочнемо певних дій, які у воєнно-стратегічному відношенні можуть виявитися наступальними, то ми були б не тільки дурнями, але й злочинцями»¹⁵.

Другою особливістю воєн на захист соціалізму є те, що вони є вітчизняними війнами, в найвищій мірі справедливими. Це війни на захист вітчизни трудящих, їх соціально-політичних завоювань, території, свободи, державної і національної незалежності. Це війни проти гнобителів, за збереження та зміцнення найсправедливішого і найгуманнішого в історії соціалістичного суспільства, проти реакційних імперіалістичних сил. В. І. Ленін указував, що «визнавати захист вітчизни це значить визнавати законність і справедливість війни... тільки з точки зору соціалістичного пролетаріату і його боротьби за своє визволення... Якщо війну веде клас експлуататорів з метою зміцнення свого панування, як класу, це — злочинна війна і «оборонство» в такій війні є мерзота і зрада щодо соціалізму. Якщо війну веде пролетаріат, який переміг у себе буржуазію, веде в інтересах зміцнення і розвитку соціалізму, тоді війна законна і «священна»¹⁶.

Володимир Ілліч підкреслював, що війни на захист соціалістичної вітчизни є революційними. Вони мають визвольний та інтернаціональний характер, що визначається їх класовим змістом і цілями, які перед ними стоять. Війна соціалістичної держави є продовженням політики пролетарської революції. Це викликає до неї співчуття і підтримку з боку робітничого класу і трудящих інших країн. Так було тоді, коли радянський народ боровся проти іноземних інтервентів і білогвардійців у 1918—1920 рр., коли, як зазначав В. І. Ленін, нам «...було забезпечене співчуття трудящих мас в усьому світі...»¹⁷. Глибоке співчуття прогресивного людства поряд з іншими факторами допомогло нашій державі розгромити німецько-фашистських загарбників і в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Особливістю воєн на захист соціалістичної вітчизни В. І. Ленін вважав також їх всенародний характер, що виявляється в широкій участі в них народних мас. Робітники, селяни, інтелігенція нашої країни — представники різних націй і народностей, весь радянський

¹³ Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади. — Повне збір. творів, т. 38, с. 48.

¹⁴ Ленін В. І. Воєнна програма пролетарської революції. — Повне збір. творів, т. 30, с. 127.

¹⁵ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 42, с. 166.

¹⁶ Ленін В. І. Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність. — Повне збір. творів, т. 36, с. 275.

¹⁷ Ленін В. І. Промова на IV Всеросійському з'їзді робітників швейної промисловості 6 лютого 1921 р. — Повне збір. творів, т. 42, с. 302.

народ, керований Комуністичною партією, став справжнім творцем перемоги в битвах за свободу та незалежність нашої Батьківщини.

Вчення В. І. Леніна про захист соціалістичної вітчизни та його особливості, наукове обґрунтування історичної необхідності захисту завоювань соціалізму, всебічний аналіз та оцінка співвідношення класових, політичних сил на міжнародній арені були і є сьогодні ідейно-теоретичною основою діяльності КПРС по зміцненню оборонної могутності СРСР.

Наша партія всю свою революційно-перетворюючу діяльність будувала і буде на міцному фундаменті марксистсько-ленінської теорії. «Марксизм-ленінізм,— підкреслювалось у Звітній доповіді ЦК XXV з'їзду КПРС,— це єдина надійна основа для розробки правильної стратегії і тактики. Він дає нам розуміння історичної перспективи, допомагає визначити напрям соціально-економічного і політичного розвитку на довгі роки вперед, правильно орієнтуватися в міжнародних подіях»¹⁸. Сила марксизму-ленінізму — в його постійному творчому розвитку.

Марксистсько-ленінське вчення служить вірним компасом у справі забезпечення надійного захисту нашої Батьківщини і всіх інших країн соціалістичної співдружності. Розроблена на основі марксизму-ленінізму політика КПРС у військовій галузі є вирішальною умовою захисту завоювань соціалізму. Її суть полягає в тому, що, охоплюючи широке коло питань, вона виступає як цілеспрямована діяльність партії по зміцненню оборонної могутності Радянської держави, керівництву її воєнною організацією, оснащенню Збройних Сил усім необхідним, підтриманню їх бойової готовності на рівні, що забезпечує рішучий і повний розгром будь-якого ворога, який наважиться посягнути на нашу Батьківщину¹⁹.

Воєнна політика КПРС розробляється колективно її з'їздами, Центральним Комітетом партії. Великий вклад у цю справу вносять, зокрема, праці Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва та інших членів Політбюро ЦК. У документах КПРС і світового комуністичного руху дістає конкретизацію і дальший творчий розвиток марксистсько-ленінське вчення про захист соціалізму стосовно до нових історичних умов, які склалися в результаті його виходу за рамки однієї країни, створення світової соціалістичної співдружності, активних дій усіх основних сил сучасного революційного процесу. XXV з'їзд КПРС визначив питання про війну і мир як головне питання сучасності²⁰.

В ряді документів Комуністичної партії наголошувалося, що неухильне здійснення нею ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму, мирного співіснування держав з різним соціальним ладом і послідовне перетворення в життя розробленої XXIV та XXV з'їздами КПРС Програми миру дали можливість добитися потепління міжнародного політичного клімату і, головне, розірвати той трагічний цикл, в якому мир був лише короткою передишкою між світовими війнами, що їх розв'язували імперіалісти. На XXV з'їзді КПРС відзначалася наявність позитивної тенденції у справі розрядки міжнародної напруженості. Але водночас вказувалося й на протилежну їй тенденцію — наростання підхльостуваної агресивними колами імперіалізму гонки озброєнь²¹, що являло собою матеріальну підготовку но-

¹⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 80.

¹⁹ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 98—99.

²⁰ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 82.

²¹ Див.: там же, с. 24.

вої світової війни, загрозу якої не можна було вважати повністю усунутою.

На межі 70-х і 80-х років світ знову став свідком помітного ускладнення міжнародної обстановки, спричиненого агресивними і гегемоністськими діями імперіалізму, насамперед США. Головне вістря мілітаристської машини США, агресивного блоку НАТО та їх поплічника — нинішнього керівництва Китаю — спрямоване проти СРСР. Це пояснюється не лише тим, що радянський народ, керований Комуністичною партією, перетворив свою державу в непохитну фортецю реального соціалізму і стійкого прапороносця миру, але й тим, що СРСР став надійним bastionом революційного перетворення світу. А це викликає злість і ненависть у імперіалістів та гегемоністів.

Агресивна антикомуністична лінія сучасного імперіалізму найчіткіше окреслена у прийнятому духом «холодної війни» посланні президента США Дж. Картера конгресові від 23 січня 1980 р. «Про становище країни», в якому відверто йдеться про гегемоністські цілі Вашингтона, заявлено про претензії США на «лідуючу роль у світі», тобто на їх світове панування. Для досягнення цієї мети американський імперіалізм робить основну ставку на силу. «Ми, — проголошує президент, — повинні заплатити будь-яку ціну, щоб залишитися найсильнішою країною у світі»²².

Мілітаристський курс адміністрації США дістав конкретний вияв у новому бюджеті країни на 1981 фінансовий рік, який починається 1 жовтня 1980 р. Понад чверть направлено на затвердження конгресом бюджету (з 615,8 млрд. доларів — 161,8 млрд.) призначається Пентагону. Більше того, вже оголошено, що військові витрати Сполучених Штатів становитимуть: у 1982 р. — 183,4 млрд., у 1983 р. — 205,3 млрд., у 1984 р. — 228,3 млрд., а в 1985 р. вони досягнуть 253,2 млрд. доларів^{22а}. Лівова частка асигнувань піде на збільшення арсеналу стратегічної зброї «першого удару», на ядерні ракети, розміщені в європейських країнах, та на забезпечення «сил швидкого реагування»²³. Варто зауважити, що ці рекордні в історії США суми на військові витрати запропонував той самий президент, який всього чотири з лишком роки тому присягався своїм виборцям зменшувати асигнування Пентагону на 5—7 млрд. доларів щороку.

Матеріальним виявом агресивного гегемоністського курсу американського імперіалізму є його базова стратегія. Взавши на себе роль світового жандарма, він оповив земну кулю густою сіткою баз та інших військових об'єктів. Їх налічується близько 2500 на території майже 30 країн світу. Пентагон постійно тримає за рубежом понад 480 тис. солдатів і офіцерів. В їх розпорядженні — найновіші танки і літаки, ракети й атомні бомби²⁴.

Зазнавши поразки в Афганістані та Ірані, американські імперіалісти в січні цього року нав'язали сусідній з нами Туреччині угоду про співробітництво в галузі спільної оборони, за якою право постійного статусу мають набути близько 30 об'єктів і баз США, розташованих на території цієї країни. Ці бази являють собою комплекс найновішої апаратури електронної розвідки, складів ядерних боєприпасів і засобів їх доставки, націлених головним чином на Радянський Союз²⁵.

²² Правда, 1980, 29 янв.

^{22а} Правда, 1980, 1 февр.

²³ Там же.

²⁴ Красная звезда, 1980, 1 февр.

²⁵ Правда, 1980, 27 февр.

У фарватері агресивного курсу американського імперіалізму йдуть його союзники по НАТО, насамперед англійські торі. Як писала газета «Вашінгтон пост», прем'єр-міністр Великобританії М. Тетчер проводить «жорстку антирадянську лінію» і впевнена в необхідності зміцнювати військові й дипломатичні позиції Заходу проти СРСР²⁶. З цією метою вживаються заходи до повної реалізації прийнятих блоком НАТО рішень про збільшення витрат на озброєння і прискорення розгортання на території Англії нового покоління американської ракетно-ядерної зброї, направленої на Радянський Союз та інші країни Варшавського Договору. Військовий бюджет Англії становить у 1980 р. 10 млрд. фунтів стерлінгів. Країна перетворена в ядерний арсенал, де, крім англійської, знаходиться й велика кількість американської ядерної зброї.

Парламент Федеративної Республіки Німеччини прийняв на 1980 р. небувалий за всю її історію військовий бюджет — на суму 60 млрд марок. Під тиском США західнонімецька правляча верхівка виявляє готовність виділити ще більші кошти на озброєння та посилення бойової могутності бундесверу, відповідно до наказу Вашингтона про щорічне трипроцентне підвищення цих асигнувань²⁷. Можна було б продовжити перелік подібних фактів, але й цього досить, щоб зрозуміти, яку загрозу для справи миру в усьому світі становлять гонка озброєнь, мілітаризм і гегемоністські устремління імперіалістів.

«...Керівні кола США та деяких інших країн НАТО,— підкреслював товариш Л. І. Брежнев,— взяли курс, ворожий справі розрядки, курс на роздування гонки озброєнь, який веде до посилення військової небезпеки»²⁸. В цих умовах КПРС і Радянська держава проводять непохитний лєнінський зовнішньополітичний курс. «Цей курс поєднує послідовну миролюбність з твердою відсіччю агресії. Він виправдав себе в минулі десятиріччя,— заявив Леонід Ілліч, відповідаючи на запитання кореспондента газети «Правда»,— його ми будемо додержуватись і надалі. З цього курсу нас не зіб'є ніхто»²⁹.

Грунтовний науковий аналіз об'єктивної необхідності захисту соціалізму в сучасний період дає змогу партії накреслювати основні напрями, розкривати зміст, визначати форми і методи практичної діяльності по зміцненню оборонної могутності СРСР. Надаючи великого значення цьому питанню в умовах дальшого інтенсивного зростання агресивності імперіалізму, КПРС вперше визнала за необхідне виділити в новій Конституції спеціальний розділ, в якому захист соціалістичної вітчизни віднесено до найважливіших функцій держави і визначається як справа всього народу³⁰.

Генеральний напрям діяльності КПРС і Радянського уряду по зміцненню оборонної могутності СРСР виявляється нині, як і завжди, в активній лєнінській миролюбній зовнішній політиці, зміст якої впливає з самої природи соціалістичної держави, де влада належить трудящим. «З моменту заснування Радянської держави,— відзначав кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС Б. М. Пономарьов на зустрічі з виборцями Заводського виборчого округу м. Саратов, — наша зовнішня політика як першорядну мету має захист соціалістичних завоювань народу від будь-яких посягань іззовні,

²⁶ Красная звезда, 1980, 3 февр.

²⁷ Там же.

²⁸ Радянська Україна, 1980, 13 січ.

²⁹ Там же.

³⁰ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 14.

зміцнення миру»³¹. Зовнішньополітична діяльність КПРС виступає як важливий фактор зміцнення оборонної могутності СРСР і всієї соціалістичної співдружності.

Підкреслюючи миролюбний курс зовнішньої політики СРСР в умовах викликаного агресивними силами імперіалізму загострення міжнародної обстановки, товариш Л. І. Брежнев у своїй промові перед виборцями 22 лютого 1980 р. сказав: «Доктрині» воєнної істерії і гарячкової гонки озброєнь ми протиставимо доктрину послідовної боротьби за мир та безпеку на землі. Ми вірні Програмі миру, висунутій XXIV і XXV з'їздами нашої партії. Тому тепер, у вісімдесяті роки, як і раніше, в сімдесяті, ми стоїмо за зміцнення, а не за зруйнування розрядки. За скорочення, а не роздування озброєнь. За зближення і взаєморозуміння між народами, а не за штучне відчуження і ворожнечу»³².

Одним з основних напрямів роботи партії по підвищенню обороноздатності СРСР є повсякденне піклування про зміцнення її економічної основи. Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр. переконливо підтвердила правильність ленінського положення про те, що на війні «...бере гору той, у кого найвища техніка, організованість, дисципліна і кращі машини...»³³, що «в сучасній війні... економічна організація має вирішальне значення»³⁴. КПРС незмінно керується цими настановами великого Леніна у здійсненні своєї економічної політики.

Перетворюючи в життя рішення XXV з'їзду КПРС, наша країна з початку десятої п'ятирічки просунулася вперед у розвитку народного господарства, дальшому піднесенні матеріального і культурного рівня життя народу, зміцненні своєї обороноздатності. Про це красномовно свідчать цифрові дані і факти, які наводилися на листопадовому (1979 р.) Пленумі ЦК КПРС³⁵⁻³⁶.

В єдиному народногосподарському комплексі СРСР всебічно розвивалася й економіка Радянської України. Трудящі республіки своєю самовідданою працею внесли і вносять вагомий вклад у зміцнення економічної та оборонної могутності соціалістичної Вітчизни.

Десята п'ятирічка, як і передбачав XXV з'їзд КПРС, стала новим етапом у здійсненні курсу партії в галузі соціально-економічного розвитку, будівництва матеріально-технічної бази комунізму в умовах науково-технічної революції, що розгортається, у розвитку соціалістичних суспільних відносин і радянського способу життя, а також у гарантуванні безпеки нашої країни³⁷.

У своїй діяльності КПРС приділяє належну увагу вдосконаленню Збройних Сил СРСР — основного й безпосереднього носія оборонної могутності Радянської держави і всієї соціалістичної співдружності. Збройні Сили, підкреслюється в Конституції СРСР, створено з метою захисту соціалістичних завоювань, мирної праці радянського народу, суверенітету і територіальної цілісності нашої країни. З тією ж метою встановлено загальний військовий обов'язок. Надійно захищати соціалістичну Вітчизну, бути в постійній бойовій готовності, яка га-

³¹ Правда, 1980, 5 февр.

³² Радянська Україна, 1980, 23 лют.

³³ Ленін В. І. IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад 14—16 березня 1918 р. — Повне зібр. творів, т. 36, с. 111.

³⁴ Ленін В. І. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися. — Повне зібр. творів, т. 34, с. 184.

³⁵⁻³⁶ Радянська Україна, 1979, 28 лист.

³⁷ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 132.

рантує негайну відсіч будь-якому агресорові³⁸, — такий обов'язок мають Збройні Сили СРСР перед своїм народом, і вони свято виконують його.

Член Політбюро ЦК КПРС, міністр оборони СРСР, Маршал Радянського Союзу Д. Ф. Устинов у доповіді про 60-річчя Радянської Армії і Військово-Морського Флоту³⁹ підкреслив, що на етапі зрілого соціалізму основні риси, притаманні Збройним Силам СРСР, набули дальшого розвитку, збагатилися новим змістом. Вони стали Збройними Силами всенародної соціалістичної держави, могутнім знаряддям захисту інтересів усього народу. Для їх особового складу характерні висока політична свідомість і віджовідальність за долю своєї Вітчизни, полум'яний патріотизм, високі морально-бойові якості, готовність на масовий героїзм в ім'я захисту завоювань соціалізму.

Збройні Сили СРСР — це армія дружби і братерства народів нашої країни, нової історичної спільності людей — радянського народу. В їх єдиному строю несуть службу представники всіх класів, соціальних груп, усіх націй і народностей нашої Батьківщини. Як повноправні громадяни Союзу РСР вони беруть активну участь в житті свого народу, в його політичних, громадських і господарських справах. Тільки в Радах народних депутатів гідно виконують обов'язки народних депутатів понад 13 тис. воїнів⁴⁰.

У Збройних Силах СРСР Комуністична партія, весь радянський народ вбачають школу бойової майстерності, ідейного і фізичного загартування, виховання дисциплінованості й організованості молодого покоління. Військова служба загартовує молодь, дає їй технічні й професійні навички та знання, навчає колективності, стійкості і витримці, вчить володіти собою в будь-яких, навіть у найнебезпечніших, обставинах. Юнаки, що пройшли службу в армії чи на флоті, відмінно виявляють себе і в мирній праці, показуючи приклад високої громадянськості, політичної й виробничої активності.

Радянські Збройні Сили — яскраве втілення пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму як за своїм особовим складом, так і за цілями, призначенням та характером розв'язуваних ними завдань. Ось уже чверть століття пліч-о-пліч з арміями інших країн Варшавського Договору вони стоять на варті інтересів соціалізму і комунізму, суспільного прогресу і миру. Ця бойова співдружність створювалася в полум'ї другої світової війни, в якій спільно проливали кров країни сина народів цих країн, борючись проти фашизму. Більш як мільйон радянських воїнів віддали своє життя за визволення зарубіжних країн від гітлерівської тиранії. Разом з Червоною Армією проти спільного ворога — німецьких окупантів — билися польські й чехословацькі, а пізніше болгарські, угорські і румунські з'єднання й частини. На території СРСР і з його допомогою формувалися, озброювалися і навчалися національні з'єднання і частини армій патріотичних сил країн Центральної і Південно-Східної Європи. Всього за роки Великої Вітчизняної війни зусиллями Країни Рад було озброєно й підготовлено 19 піхотних, 5 артилерійських і 5 авіаційних дивізій, 6 піхотних, і повітряно-десантних, 8 танкових і мотострілецьких, 12 артилерійських і мінометних, 5 інженерно-саперних бригад та багато інших військових частин і підрозділів союзних держав⁴¹.

³⁸ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 14.

³⁹ См.: Устинов Д. Ф. Избранные речи и статьи. М., 1979, с. 35—36.

⁴⁰ Коммунист Вооруженных Сил, 1980, № 3, с. 92.

⁴¹ Коммунист Вооруженных Сил, 1980, № 2, с. 74.

Народжене в роки минулої війни братерство по зброї зміцнило дружбу народів та армій Союзу РСР і братніх соціалістичних країн, стало прикладом інтернаціонального втілення в життя ленінського вчення про захист соціалізму.

Однією з особливостей Радянських Збройних Сил є те, що вони є не лише надійним стражем мирного життя і праці нашого народу, а й оплотом загального миру в світі. Вперше в історії людства Радянська Армія — армія соціалістичної держави — стала захисницею інтересів народу, могутнім засобом стримання агресивних сил і збереження миру на землі, на відміну від буржуазних армій, які були і залишаються знаряддям гноблення й агресії. Про це свідчать хоча б такі факти: за повідомленнями газети «Вашінгтон пост», збройні сили США з 1964 по 1975 р. використовувалися на підтримку політичних, класових цілей 215 разів.

За той же період Вашингтон 33 рази вдавався до прямої чи завуальованої загрози застосувати атомну зброю, ставлячи світ на грань ядерного спустошення⁴².

Виконуючи рішення свого XXV з'їзду, КПРС дбає про те, щоб Радянські Збройні Сили мали високу бойову готовність, яка б гарантувала негайну відсіч будь-якому агресорові. Цей головний показник їх призначення забезпечується величезними зусиллями і матеріальними затратами на оснащення армії та флоту найновішою технікою і зброєю, свідомістю, навченістю, майстерністю і дисциплінованістю всіх військовослужбовців, мистецтвом командного складу в управлінні військами та ін.

Перебування в рядах Радянських Збройних Сил ставить підвищені вимоги до підготовки бойових і політичних якостей, психологічної стійкості й фізичної витривалості особового складу, людини в солдатській шинелі, яка була і залишається вирішальною силою на війні. Всі ці якості формуються повсякденною, наполегливою ратною працею. Головну роль у становленні радянського воїна, в забезпеченні постійної бойової готовності Збройних Сил КПРС відводить офіцерським кадрам, що становлять основу армії і флоту.

Завдяки піклуванню партії у розпорядженні Збройних Сил СРСР ідейно загартовані, висококваліфіковані офіцерські кадри. Майже 100% командирів бригад і вище, понад 90% командирів полків з вищою військовою освітою. Загалом більш як половина офіцерів мають вищу військову і військово-спеціальну освіту⁴³. Командири, політпрацівники, інженери й техніки — надійна опора партії і уряду в армії і на флоті. Важливою заслугою командного складу є те, що нині, як підкреслив міністр оборони Д. Ф. Устинов, радянські воїни успішно управляють найскладнішими бойовими машинами, ракетними комплексами і радіолокаторними системами, водять атомні підводні човни і надзвукові повітряні кораблі, освоюють способи застосування різноманітної бойової техніки⁴⁴.

Надійним помічником партійних організацій в армії і на флоті у боротьбі за підвищення їх бойової готовності є ленінський комсомол. З почуттям високої відповідальності комсомольці й молодь ставляться до свого священного обов'язку — захисту соціалістичної Вітчизни. Про це красномовно свідчать такі дані: більш як 70% молодих воїнів — спеціалісти підвищеної класності, кожен з них — відмінник

⁴² Коммунист Вооруженных Сил, 1979, № 6, с. 82.

⁴³ Коммунист Вооруженных Сил, 1978, № 15, с. 79.

⁴⁴ См.: Устинов Д. Ф. Избранные речи и статьи, с. 37.

бойової і політичної підготовки, близько 80% — спортсмени-розрядники і значківці військово-спортивного комплексу⁴⁵.

Одним з ключових напрямів у багатогранній діяльності КПРС по зміцненню й неухильному підвищенню бойової готовності армії флоту є партійно-політична робота. В її організації партія завжди керується вказівками В. І. Леніна про те, що «...там, де найсуворіше проведена партійна політика..., там, де найтвердіша дисципліна, де найбільш дбайливо проводиться політробота у військах і робота комісарів..., — там немає розхлябаності в армії, там кращий її стрій та її дух, там більше перемог»⁴⁶.

Для посилення і ще більшої активізації партійно-політичної роботи в Збройних Силах важливе значення має постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». Цією постановою доручено Міністерству оборони, Головному політичному управлінню РА і ВМФ здійснити заходи, спрямовані на дальше посилення виховної ролі Радянських Збройних Сил. Радянські воїни підкреслюється в постанові, повинні глибоко усвідомлювати свій обов'язок по забезпеченню мирної праці радянського народу, захисту справи миру і соціалізму⁴⁷. Було поставлено й завдання по дальшому зміцненню оборонної могутності нашої Вітчизни. Партійні комітети профспілкові, комсомольські та дтсаафівські організації мають посилити військово-патріотичне виховання молоді, підготовку юнаків до військової служби. «Обов'язок партійних і комсомольських організацій, — зазначається в постанові ЦК КПРС, — прищеплювати молодому поколінню почуття історичної відповідальності за долю соціалізму, за процвітання та безпеку Батьківщини»⁴⁸.

Виконуючи рішення XXV з'їзду, КПРС виявляє велике піклування про дальше зміцнення єдності радянського народу і його Збройних Сил. «Вони, — говорив на XXV з'їзді КПРС Голова Ради Міністрів СРСР товариш О. М. Косигін, — захищають справу революції, соціалізму і миру між народами. Не було в історії армії, яка служила б таким гуманним і великим цілям та ідеалам. Тому такою пошаною і всенародною повагою оточені наші Радянська Армія, Військово-Морський Флот і прикордонні війська»⁴⁹.

Єдність народу і армії є складовою й невід'ємною частиною тієї єдності, про яку товариш Л. І. Брежнев у своїй промові на зустріч з виборцями 22 лютого цього року сказав: «Згуртованість, єдність суспільства — це унікальне надбання соціалізму, наша неоціненна нездоланна сила. ...Згуртованість радянського народу — це надійний фундамент могутності нашої соціалістичної держави»⁵⁰.

В непорушній єдності народу і армії партія вбачає невичерпне джерело оборонної могутності СРСР. Важливу роль у цій справі КПРС відводить Добровільному товариству сприяння армії, авіації і флоту (ДТСААФ) СРСР, яке стало справді масовою організацією. Тільки на Україні воно об'єднує у своїх рядах 21 млн. чол., що становить понад 87% трудящих та учнівської молоді республіки⁵¹.

⁴⁵ Коммунист Вооруженных Сил, 1980, № 1, с. 67.

⁴⁶ Ленін В. І. Всі на боротьбу з Денікінім! — Повне збір. творів, т. 3, с. 52—53.

⁴⁷ Див.: Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 13.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 172.

⁵⁰ Радянська Україна, 1980, 23 лют.

⁵¹ Правда України, 1980, 23 янв.; Прапор комунізму, 1980, 18 січ.

своїй роботі оборонне товариство УРСР — бойовий загін Червонопрапорного ДТСААФ СРСР — завжди неухильно керується відповідними рішеннями XXV з'їзду КПРС та XXV з'їзду Компартії України. «Ми будемо і далі зміцнювати зв'язки трудових колективів, навчальних закладів з військовими частинами і підрозділами Київського, Прикарпатського, Одеського військових округів, Чорноморського флоту, Західного прикордонного округу,— відзначав у своїй доповіді перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький на XXV з'їзді Комуністичної партії України.— Піклування про воїнів, про зміцнення Радянських Збройних Сил — це наш найпочесніший обов'язок»⁵².

Організації ДТСААФ своїм найпершим завданням вважають сприяння всемірному підвищенню оборонної могутності Вітчизни, дальшому поліпшенню військово-патріотичного виховання молоді, її підготовки до служби у Збройних Силах СРСР. У рядах ДТСААФ, яке є надійним помічником і резервом армії і флоту, здобув спеціальність кожен третій молодий воїн. Спортивні команди і секції оборонного товариства об'єднують мільйони юнаків та дівчат⁵³.

В діяльності ДТСААФ виявляється невичерпна життєва сила народної ініціативи, свідомої творчості трудящих у всіх сферах суспільного життя, в тому числі й у зміцненні оборонної могутності СРСР. Величезні соціальні завоювання радянського народу, очолюваного Комуністичною партією, забезпечили реальні умови для залучення до оборонно-масової роботи нових загонів трудящих міста й села.

Отже, діяльність КПРС по зміцненню оборонної могутності Радянської держави в сучасних умовах є втіленням і дальшим творчим розвитком ленінських ідей про збройний захист соціалізму. Результатом цієї діяльності є такий рівень оборонної могутності СРСР, що його, як підкреслив товариш Л. І. Брежнев у своїй промові перед виборцями Бауманського виборчого округу Москви 22 лютого цього року, не залякати нікому. Сили і можливості нашої держави величезні. Радянські люди разом з своїми союзниками зуміють постояти за себе і дати відсіч будь-яким ворожим наскокам⁵⁴.

Г. Г. Письменный

ЛЕНИНСКОЕ УЧЕНИЕ О ЗАЩИТЕ ЗАВОЕВАНИИ СОЦИАЛИЗМА —
ОСНОВА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КПСС
ПО УКРЕПЛЕНИЮ ОБОРОННОГО МОГУЩЕСТВА СССР

Резюме

В статье раскрывается учение В. И. Ленина о защите социализма как идейно-теоретическая основа военной политики КПСС и ее практической деятельности по укреплению оборонного могущества Советского Союза в современных условиях.

⁵² Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976, с. 68.

⁵³ Див.: Прапор комунізму, 1980, 18 січ.

⁵⁴ Див.: Радянська Україна, 1980, 23 лют.

Повідомлення

9 ТРАВНЯ 1945 р. НА УКРАЇНІ

М. Ф. КАРПЕНКО (Київ), В. Ф. ШАРАПА (Сімферополь)

Минуло 35 років з того часу, коли Радянські Збройні Сили остаточно розгромили фашистську Німеччину і принесли довгожданий мир і свободу своєму народові і народам багатьох країн Європи.

День Перемоги увійшов в історію всього людства як символ мужності й безприкладного героїзму радянських людей. І чим далі відходить ця безсмертна дата, тим більший інтерес виявляють сучасники до подій, пов'язаних з перемогою радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Трудящі Радянської України, як і всі народи Союзу РСР, з нетерпінням чекали цього дня і готувалися до нього. Ще 31 січня 1945 р. у відділі пропаганди й агітації ЦК КП(б)У відбулася нарада, на якій розглядалося питання про підготовку до святкування дня Перемоги¹.

В ніч з 8 на 9 травня 1945 р. о другій годині 10 хвилин радіо урочисто сповістило про переможне завершення війни. Указом Президії Верховної Ради СРСР на ознаменування переможного завершення Великої Вітчизняної війни радянського народу проти німецько-фашистських загарбників, що увінчалася повним розгромом гітлерівської Німеччини, 9 травня було встановлено днем всенародного торжества — святом Перемоги².

Радісна звістка облетіла міста і села нашої Батьківщини. «Це була дзвінка, стрілозвучна, стоголоса ніч,— писав П. Г. Тичина,— ніч з 8-го травня на 9-е, яка схвильованим голосом із репродуктора несподівано всіх нас розбудила і голосно сказала: «Радійте! Вітайте одне одного, обнімайтесь! Бо до цього ось моменту тривала війна, а зараз нове життя починається — життя воістину весняне! Червона Армія розгромила німецького звіра в його власному лігві! Фашистська Німеччина капітулювала! — І ми кинулися в сім'ї своїй одне одного поздоровляти. Одні з нас плакали з радощів, а другі від незвичайного збудження високого тремтіли як в гарячці...»³.

З українських міст і сіл полетіли в усі кінці країни поздоровчі телеграми. Тільки з Києва у різні куточки нашої Батьківщини того дня було відправлено понад 100 тис. святкових телеграм⁴. Одесити надіслали до 12 годин дня більше 30 тис. святкових телеграм і одержали не меншу кількість відповідей⁵.

Вже зранку вулиці міст і сіл одяглися у святкове вбрання. Над будинками майоріли Червоні прапори. Скрізь лунали пісні, музика, проводилися багатолюдні мітинги та демонстрації трудящих. Понад три години тривала демонстрація трудящих міста Києва. Повз трибуну пройшли передові колективи заводів ім. Артема, «Арсенал»,

¹ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977, с. 145.

² Радянська Україна, 1945, 9 трав.

³ Радянська Україна, 1945, 10 трав.

⁴ Київська правда, 1945, 12 трав.

⁵ Чорноморська комуна, 1945, 9 трав.

«Більшовик», «Ленінська кузня», будівельники, курсанти танкового, артилерійського училищ, колона Дніпровської флотилії, студенти, учні, трудящі установ і організацій. Народну маніфестацію завершувала колона знатних людей. За нею пройшли артисти театрів, які співали пісні про Комуністичну партію, героїчну Червону Армію. З урядової трибуни, влаштованої біля будинку оперного театру, демонстрантів тепло вітали керівники Комуністичної партії і уряду України Д. С. Коротченко, Л. Р. Корнієць, К. З. Литвин, З. Т. Сердюк, М. П. Бажан та ін. Близько 200 тис. киян брали участь у цій демонстрації⁶.

У Дніпропетровській області у мітингах і демонстраціях взяли участь понад мільйон чоловік⁷, у Херсонській — більше 450 тис. чол.⁸, у Львівській — 150 тис.⁹, у місті Кіровограді — 50 тис.¹⁰, Краматорську — 35 тис.¹¹, Краснодоні — 30 тис. чол.¹² Трудящих тепло вітали партійні та радянські працівники. На мітингах зі словами вдячності Комуністичній партії, Червоній Армії виступили численні передовики виробництва, представники трудової інтелігенції, батьки героїв війни. Серед них прославлені передовики промисловості Герой Соціалістичної Праці донецький шахтар К. С. Краснов¹³, машиніст Південно-Західної залізниці Герой Соціалістичної Праці С. Й. Голубицький¹⁴, відомий український сталевар, депутат Верховної Ради УРСР, обермайстер І. Г. Коробов¹⁵, знатний гірник О. С. Семиволос¹⁶, бригадир тракторної бригади Старобешівської МТС депутат Верховної Ради УРСР П. М. Ангеліна¹⁷, знатна ланкова-п'ятисотенниця Київщини О. А. Гопкало¹⁸, мати маршала Р. Я. Малиновського Варвара Михайлівна¹⁹, батько двох синів — двічі Героя і Героя Радянського Союзу Б. Ф. Глінка²⁰ та багато інших.

Звістка про перемогу радянського народу у Великій Вітчизняній війні викликала величезне трудове піднесення серед робітників, колгоспників, службовців. У цей день трудящі з небачим ентузіазмом перевиконували виробничі завдання, брали на себе підвищені соціалістичні зобов'язання. Наприклад, стахановець Харківського тракторного заводу т. Кулик заявив: «Всі роки війни я працював для фронту, для перемоги. По кілька діб підряд не залишав робочого місця. Радісно, що і моя праця кувала перемогу. За чотирьох працював я у війну, за п'ятьох зобов'язуюсь працювати зараз»²¹. Виступаючи на мітингу на Криворізькій шахті ім. Першого Травня Дзержинського шахтоуправління свердлій-стахановець т. Гончар сказав: «Швидше ж будемо відбудовувати наше рідне Криворіжжя, дамо більше руди

⁶ Радянська Україна, 1945, 10 трав.

⁷ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 4, спр. 992, арк. 194.

⁸ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—18, спр. 756, арк. 60.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 456, арк. 30.

¹⁰ Кіровоградська правда, 1945, 11 трав.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 456, арк. 34.

¹² Соціалістический Донбасс, 1945, 12 трав.

¹³ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—18, спр. 756, арк. 30.

¹⁴ Київська правда, 1945, 9 трав.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 456, арк. 31.

¹⁶ Червоний гірник, 1945, 9 трав.

¹⁷ Соціалістический Донбасс, 1945, 9 трав.

¹⁸ Колгоспник України, 1945, 9 трав.

¹⁹ Вінницька правда, 1945, 9 трав.

²⁰ Дніпровская правда, 1945, 10 трав.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 549, арк. 1.

на-гора. Я зобов'язуюсь своє виробниче завдання виконувати на п'ятсот процентів²².

Сотні тонн надпланового чавуну дали 9 і 10 травня доменщики Сталінського, Єнакіївського, Макіївського та інших металургійних заводів Сталінської області. 750 т коксу понад план дали 9 травня коксохіміки області²³. Колектив ділянки № 1 шахти Ясиновка тресту «Радянськвугілля» на честь свята став на стахановську вахту «Перемога» і зобов'язався дати країні в травні 500 т коксівного вугілля понад план²⁴. З нагоди Перемоги нічна зміна 4-го трубного цеху Нікопольського Південнотрубного заводу за п'ять годин виконала змінне завдання по виробництву труб на 195%²⁵. На честь свята сталевар Жданівського металургійного заводу ім. Ілліча т. Дубінін зварив швидкоісну плавку за 8 годин 16 хвилин²⁶.

Не відставали і залізничники. Так, колектив станції Одеса-порт взяв зобов'язання безперебійно, за графіком відправляти щоденно 150 вантажних вагонів у денну зміну і 100 вагонів у нічну²⁷. А майстер паровозного депо станції Чортків т. Коралов зобов'язався в травні силами своєї бригади в понадурочний час відремонтувати один паровоз. Своє зобов'язання бригада виконала²⁸.

З великою радістю й ентузіазмом зустріли день Перемоги і трудівники села. Вони запевняли партію, Батьківщину, що не пошкодують сил для відбудови і дальшого розвитку сільського господарства республіки. Так, знатна трактористка П. М. Ангеліна урочисто заявила: «Ми, трактористи, мирними плугами переоремо наші поля, омолодимо нашу землю, зрівняємо на ній зморшки війни... І знову зацвітуть наші ниви, знову зашумлять багатими врожайми»²⁹. По-ударному зустріли свято механізатори. Бригадир тракторної бригади колгоспу ім. Тельмана Костянтинівського району Харківської області І. Шульга зобов'язався виробити на честь Перемоги на 15-сильному тракторі 1 тис. га. За два дні ударної праці він посіяв 60 га кукурудзи, виконавши план на 200%³⁰.

Члени артїлі ім. XVIII партз'їзду Житомирського району дали слово боротися за стопудовий урожай зернових, 25 ц хмелю і 250 ц картоплі³¹. Високі зобов'язання брали на себе буряководи. Так, знатна ланкова-п'ятисотенниця з с. Черняхівці Яготинського району на Полтавщині О. Кругляк зобов'язалася виростити по 800 ц цукрових буряків з гектара³². По 500—700 ц буряків з гектара зобов'язалися виростити ланкові-п'ятисотенниці М. Сліпченко з колгоспу ім. Свердлова Куп'янського району³³, М. Колодяжна з колгоспу ім. Комінтерну Валківського району Харківської області³⁴ та багато інших. Колгоспниця з артїлі ім. Тельмана Селідовського району Сталінської області О. Ситіна зобов'язалася виростити від кожної свиноматки по 15 поросят³⁵.

²² Червоний гірник, 1945, 9 трав.

²³ Социалистический Донбасс, 1945, 12 трав.

²⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 456, арк. 31.

²⁵ Днепроовская правда, 1945, 10 трав.

²⁶ Приазовский рабочий, 1945, 9 трав.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 451, арк. 11.

²⁸ Там же, спр. 458, арк. 1.

²⁹ Социалистический Донбасс, 1945, 9 трав.

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 456, арк. 32.

³¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—18, спр. 756, арк. 53.

³² Зоря Полтавщини, 1945, 9 трав.

³³ Колективний шлях, 1945, 9 трав.

³⁴ Зоря Полтавщини, 1945, 15 трав.

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 456, арк. 32.

На мітингах, присвячених Перемозі, селяни приймали рішення власними силами відбудувати культурно-побутові приміщення. Так, селяни с. Біла Білобожницького району Тернопільської області взяли зобов'язання відбудувати школу, клуб, приміщення сільської Ради³⁶. У селі Явче Букачівського району на Прикарпатті натхнені перемогою сільські активісти П. Тарнавський, І. Конів, Я. Буковський та І. Саранович вирішили організувати колгосп і створити ініціативну групу³⁷.

Безмірну радість разом з усім радянським народом відчували представники трудової інтелігенції. Так, академік АН УРСР Є. О. Патон з почуттям законної гордості говорив про те, що він пишається своєю Батьківщиною, своїм народом-переможцем, тим, що у здобутій перемозі є частка і його роботи³⁸.

Очолюваний Є. О. Патоном Інститут електрозварювання вперше в світі розробив метод автоматичного електрозварювання. Так званий «шов Патона» відіграв важливе значення в танкобудуванні в роки Великої Вітчизняної війни. Натхнені перемогою вчені Львівського відділу АН УРСР академіки АН УРСР Ф. М. Колесса, В. Г. Щурат та інші взяли зобов'язання значно підвищити ефективність науководослідних робіт³⁹.

Яскравим виявом патріотизму радянських людей була передплата на четверту державну воєнну позику, випущену 5 травня 1945 року. Трудящі республіки, як і всієї країни, з великим ентузіазмом підписувалися на позику. Так, у с. Яблунівка на Чернігівщині на мітингу, присвяченому дню Перемоги, що відбувся біля братської могили, жителі села зібрали гроші готівкою⁴⁰. Колгоспниця артілі ім. Чапаєва Старобільського району Ворошиловградської області А. Железняк підписалася 9 травня на 20 тис. карбованців і всі гроші внесла готівкою⁴¹. Радянські люди не шкодували коштів для того, щоб скоріше залікувати рани, заподіяні війною, і добитися дальшого розквіту Батьківщини.

Скрізь у містах і селах України в день Перемоги трудящі вшановували пам'ять загиблих воїнів. Це були хвилини гіркої скорботи по тих, хто загинув на українській землі за свободу країни соціалізму. Біля могил воїнів, що полягли смертю хоробрих в боях за визволення Велико-Токмацького району Запорізької області зібралися на мітинг колгоспники Солодко-Балківської сільської Радн. Кількахвилинним мовчанням вшанували колгоспники пам'ять воїнів Червоної Армії, які віддали своє життя за перемогу над німецько-фашистськими загарбниками⁴².

Після мітингів і демонстрацій в містах і селах республіки відбулися масові народні гуляння. Українське радіо передавало мелодії радянських композиторів П. О. Козицького, Л. М. Ревуцького, А. Я. Штогаренка, А. І. Хацатуряна та ін. Власні вірші, присвячені Перемозі, прочитали поети В. М. Сосюра, О. М. Новицький, Микола Терещенко. Народна артистка СРСР Н. М. Ужвій, народний артист Узбецької РСР Є. П. Пономаренко та артист О. П. Юрський виступили з читанням поезій П. Г. Тичини, М. Т. Рильського, Т. Масенка⁴³.

³⁶ Там же, спр. 458, арк. 2.

³⁷ Прикарпатська правда, 1945, 9 трав.

³⁸ Правда України, 1945, 13 трав.

³⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 451, арк. 17.

⁴⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—19, спр. 756, арк. 39.

⁴¹ Ворошиловградская правда, 1945, 11 юн.

⁴² Більшовицьким шляхом, 1945, 13 трав.

⁴³ Літературна газета, 1945, 11 трав.

На вулицях, площах, у клубах виступали артисти театрів, музикальні колективи, учасники художньої самодіяльності. В Києві в Хрещатику, біля філармонії виступив Державний український народний хор, біля оперного театру — державний симфонічний оркестр, заслужена капела УРСР «Думка».

Увечері о 22 годині в столиці нашої країни — Москві на честь Перемоги радянського народу залунав залп салюту з тисячі гармат. У небі як символ великої Перемоги яскравим полум'ям палахкотіли осяяний прожекторами величезний, площею 300 квадратних метрів Червоний прапор.

Тридцять п'ять років тому відгриміли залпи Великої Вітчизняної війни. «Наша перемога, — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв у своїй книзі «Мала земля», — це високий рубіж в історії людства. Вона показала велич нашої соціалістичної Вітчизни, показала всесилля комуністичних ідей, дала гідні подиву взірці самовідданості й героїзму — все це справді так. Але хай буде мир, бо він дуже потрібний радянським людям, та й усім чесним людям землі»⁴⁴.

За мирне тридцятип'ятиріччя Радянський Союз досяг небаченого розквіту. Докорінні зміни відбулися в економічному, політичному, духовному житті трудящих. Свято Перемоги трудящі Радянської України разом з усіма народами СРСР зустріли новими трудовими звершеннями на всіх ділянках комуністичного будівництва.

⁴⁴ Брежнєв Леонід Ілліч. Мала земля. К., 1978, с. 48.

ПАТРІОТИЧНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА МОБІЛІЗАЦІЮ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ (червень 1941—1945 рр.)

І. М. БУРГОНСЬКА (Київ), М. З. ДАНИЛЮК (Київ)

У грізні роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. великий вклад у перемогу над фашизмом, у всенародну справу боротьби за визволення своєї Батьківщини зробили працівники тилу, які, забезпечуючи Радянські Збройні Сили усім необхідним, значною мірою допомагали державі й у вирішенні завдань нагромадження додаткових коштів для фінансування різного роду оборонних заходів, що проводилися Радянським урядом протягом 1941—1945 рр.

Вже з перших днів війни на заклик Комуністичної партії та Радянського уряду мобілізувати всі засоби і сили на боротьбу з ворогом серед робітників, селян та інтелігенції України, як і всієї країни, виник добровільний патріотичний рух за створення фонду оборони країни.

Наближаючи день перемоги над німецько-фашистськими загарбниками, посилюючи економічну і військову могутність Союзу РСР, радянські патріоти вносили до цього фонду особисті заощадження коштовності, облігації державних позик, відраховували певні суми з своєї заробітної плати, додаткову оплату за перевиконання державних планів, компенсації за невикористані відпустки, гроші за впровад-

ження раціоналізаторських пропозицій та винаходів, різні премії, гонорари за надруковані в газетах та журналах статті та матеріали, гроші за вечори, концерти тощо, а працівники сільського господарства відраховували вартість частини трудовнів. В створенні фонду оборони брали участь й колгоспи, які, за рішеннями загальних зборів колгоспників, часто передавали державі гроші, що розподілялися на трудовні. За допомогою преси, радіо і великої армії агітаторів висвітлювалися різноманітні форми цього руху і його значення для подання допомоги діючій армії, Радянській державі. 29 липня та 1 серпня 1941 р. в газеті «Правда» зазначалося, що цей рух виник стихійно і він набуде дальшого розвитку за умов активної його підтримки з боку партійних та радянських органів та громадських організацій, а також надання йому відповідних організаційних форм. Виступи «Правди» сприяли значній активізації цього патріотичного руху. Одночасно у всій пропагандистській роботі щодо цього зверталася увага й на інші форми мобілізації фінансових ресурсів у важкий для Батьківщини час.

Значні суми грошей одержувала держава від учасників недільників, на які окремі громадяни, а з часом й цілі колективи виходили працювати у вихідні дні, щоб допомогти зміцнити обороноздатність країни. Так, працівники Чернівецької трикотажної фабрики, колективи Гайворонського паровозоремонтного заводу і Харківського паровозного депо, полтавські прядильники запропонували 29 червня 1941 р. — перший вихідний день після початку війни — оголосити робочим днем, а всі зароблені у цей день гроші внести до фонду оборони. 3 серпня, в День залізничника, проводився Всесоюзний недільник залізничників. 17 серпня та 7 вересня 1941 р. проводилися Всесоюзні комсомольсько-молодіжні недільники. В такі дні радянські патріоти працювали особливо напружено, значно перевищуючи норми і виконуючи великий обсяг робіт, необхідних для поліпшення постачання фронту. Внески до фонду оборони за виконану на цих недільниках роботу лише в Донбасі та Харківській області становили понад 8530 тис. крб.¹ До фонду оборони поступало ще й багато надпланової продукції, металобрухту.

Грошові внески до фонду оборони не були єдиним джерелом фінансової допомоги державі. В роки Великої Вітчизняної війни найбільше коштів до державного бюджету надходило від реалізації воєнних позик, які передплачували трудящі усіх радянських республік, розуміючи їх важливе значення в умовах воєнного часу. В масовій передплаті на позики яскраво виявився глибокий патріотизм народів СРСР. Вони віддавали на підвищення економічного і воєнного потенціалу соціалістичної держави частину своєї заробітної плати, особисті заощадження. Кожен, хто брав участь в реалізації позик, розумів, що тим самим захищає свою Батьківщину, завоювання Великої Жовтневої соціалістичної революції. На мітингах і зборах трудящі брали на себе зобов'язання достроково сплачувати передплату на позку Третьої п'ятирічки. На початку війни з Дніпропетровської і Ворошиловградської областей на рахунок погашення передплати надійшло понад 12 млн. крб.²

Надходження коштів у державний бюджет від робітників, селян та інтелігенції мало велике значення в справі поліпшення фінансу-

Будько М., Кириченко С. Воєнно-організаторська діяльність КП України в перші роки Великої Вітчизняної війни. К., 1969, с. 103.

² Сянницький А. М. Всенародная помощь фронту. М., 1975, с. 191.

вання потреб оборони і тилу. За третій квартал 1941 р. від населення УРСР по позиках надійшло 255,3 млн. крб.³

В наступні роки з метою використання додаткових коштів для покриття воєнних витрат проводилася передплата на нові державні воєнні позики. Так, у квітні 1942 р. Радянський уряд прийняв рішення про випуск позики, яка також мала розміщуватися в неокупованих районах України. На 1 липня 1942 р. від трудящих Ворошиловградської, частини Харківської та Сталінської областей по цій позиці надійшло в бюджет держави 56,2 млн. крб.⁴

В роки Великої Вітчизняної війни однією з форм мобілізації фінансових ресурсів було проведення грошово-речових лотерей. Від реалізації білетів першої з них, організованої наприкінці 1941 р., від населення неокупованих районів України надійшло майже 8 млн. крб.⁵ Загалом з початку війни і до середини 1942 р. трудящі республіки подали фронтові, державі фінансову допомогу в розмірі близько 500 млн. крб., які збиралися вищезгаданими способами. Крім того, було зібрано значну кількість коштовностей, які також поповнили оборонний фонд країни.

Під час Великої Вітчизняної війни близько 4 млн. жителів України евакуювалося в східні райони СРСР. Разом з побратимами з інших республік вони продовжували брати активну участь у патріотичному русі за мобілізацію фінансових ресурсів. Восени 1942 р. колгоспники Тамбовщини виступили з ініціативою збирання коштів на побудову танкових колон, а в грудні того ж року Ф. П. Головатий вніс на будівництво бойового літака 100 тис. крб. і став ініціатором значних індивідуальних внесків. Ці форми вияву народного патріотизму породили нову хвилю руху за поповнення фонду оборони.

В кінці жовтня 1942 р., готуючись до святкування 25-річчя УРСР, ливарники харківського заводу «Серп і молот», який перебував в Саратові, звернулися до евакуйованих з України трудящих із закликом збирати гроші на танкову колону «За Радянську Україну!».

Цей заклик був широко підтриманий не лише українцями, але й представниками інших націй і народностей СРСР. За півроку кампанії по збиранню коштів на цю танкову колону було зібрано 25 млн. крб.⁶

В свою чергу, трудящі Радянської України, евакуйовані до братніх республік, допомагали збирати кошти на будівництво нових танкових колон, ескадрилей літаків, які мали носити місцеві назви. Так, на січень 1943 р. тільки українцями, які жили і працювали в Саратовській області, на виробництво нової військової техніки було зібрано понад 13,8 млн. крб.⁷ Ще одним яскравим свідченням зміцнення дружби та інтернаціональних зв'язків народів Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни, їх готовності спільними зусиллями боротися за визволення радянської землі від фашистських загарбників стали збудовані на кошти населення танкові колони «За Радянську Україну!», «Челябінський колгоспник», «Радянський студент», «Високогірний рудник», авіаескадриль «Комсомолець України», «Челябінський медпрацівник» та інші.

³ Архів управління держощадкас і держкредиту (далі — АУДД) УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 142, арк. 9.

⁴ Там же, спр. 75, арк. 1.

⁵ Там же, арк. 42.

⁶ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977, с. 92.

⁷ Партархів Інституту історії партії (далі — ПА ІІП) при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 15, спр. 9, арк. 15—17.

Збирання коштів для поповнення фонду оборони не припинялося й на тимчасово окупованих ворогом землях республіки. Цей рух підхопили партизани та населення, які, незважаючи на звірячу фашистську експлуатацію, приховували від гітлерівців значні суми радянських грошей і знаходили можливість для подання фінансової допомоги Батьківщині. Так, трудящі і партизани Сумської і Ровенської областей на танкову колону «За Радянську Україну!» зібрали 412 тис. крб. і облігацій державних позик на суму 131 тис. крб.⁸ А особовий склад партизанських загонів під командуванням М. І. Наумова у січні—квітні 1943 р. зібрав 975 тис. крб. і на 908 тис. крб. облігацій⁹. Ці та інші кошти переправлялися через лінію фронту і поповнювали фонд оборони.

З перших днів визволення радянські люди відновили рух за подання фінансової допомоги фронту, соціалістичній Батьківщині. Вони розуміли, що поповнення фонду оборони і активна участь у всіх заходах, які проводилися з метою поповнення державного бюджету, сприятимуть посиленню наступальних ударів Збройних Сил Радянського Союзу по фашистських загарбниках і швидкій ліквідації наслідків окупації.

Після визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників населення республіки скоротилося на 13 614 тис. чол.¹⁰, тобто на 33,2% його довоєнної кількості¹¹. Таке зменшення населення, особливо працездатного віку, позначилося на обсязі тієї добровільної допомоги, яка подавалась діючій армії, Радянській державі.

Партійні, радянські і громадські організації піклувалися про те, щоб цей всенародний рух набув таких же різноманітних форм, як і на початку війни. В перших визволених районах Ворошиловградської, Харківської та Донецької областей на 25 лютого 1943 р. населення внесло до фонду оборони 4,1 млн. крб. та облігацій державних позик на суму 820,5 тис. крб.^{12–13}. В міру визволення території України зростали суми, які поступали від трудящих до бюджету країни. На 20 березня 1944 р. вони вже становили понад 605 млн. крб.¹⁴ Одночасно до фонду оборони поступало чимало коштовностей, збережених від пограбування окупантами. Так, робітник дніпропетровського заводу ім. Комінтерну О. Т. Костюченко вніс до нього золотий портсигар вагою 158,5 г¹⁵. На 1 квітня 1944 р. у 12 областях УРСР було зібрано і передано державі 1983,5 крб. в золотих монетах, 5926 золотих виробів, 6 золотих годинників, 12515 г срібних виробів та інших коштовностей¹⁶.

Багато радянських патріотів, наслідуючи приклад Ф. П. Головатого, вносили до фонду оборони великі суми грошей на будівництво бойових літаків, танків та іншої бойової техніки, озброєння і просили Верховне Головнокомандування вручати цю грізну зброю синам, чоловікам, своїм землякам або героям-фронтовикам.

Для вручення виготовленої на кошти трудящих бойової техніки і зброї створювалися спеціальні комісії з партійних, радянських пра-

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 363, арк. 60.

⁹ Там же, ф. 66, оп. 1, спр. 1, арк. 112.

¹⁰ Денисенко П. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.). К., 1968, с. 21.

¹¹ В 1940 р. населення України становило 41 027 тис. чол. Див.: Народне господарство Української РСР: Стат. зб. К., 1957, с. 7.

^{12–13} ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 363, арк. 60.

¹⁴ Там же, оп. 15, спр. 39, арк. 17.

¹⁵ Радянська Україна, 1944, 5 лют.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 231, арк. 14.

цівників, представників громадських організацій і трудящих. Ця бойова техніка і зброя передавалася представникам діючої армії в урочистій обстановці, часто — на фронті. Наприклад, 22 червня 1944 р. в Донецьку було проведено обласний 20-тисячний мітинг трудящих, присвячений передачі авіачастині ескадрильї літаків «Металург Донбасу», побудованої на зібрані населенням кошти¹⁷. Голова колгоспу імені Петровського Донецької області І. П. Покашевський вніс на будівництво бойового літака 120 тис. крб. і просив передати цей літак синові-льотчику Івану. Другий син Покашевського — Володимир звернувся до командира частини з проханням дозволити йому літати на машині брата стрільцем-радистом. Прохання Покашевських було задоволено¹⁸. Голова колгоспу імені Чапаєва Ворошиловградської області Ф. П. Осетров вніс до фонду Верховного Головнокомандування 50 тис. крб. з проханням передати танк, побудований на ці гроші, в частину, де служив його син І. Ф. Осетров¹⁹.

Передаючи грізні бойові машини і зброю захисникам Батьківщини, трудящі наказували їм нещадно громити фашистських загарбників. В грудні 1943 р. на мітингу, присвяченому передачі трьох винищувачів, що були виготовлені на заощадження колгоспників артілі «3-й вирішальний» Харківської області О. Д. Власенка, Г. З. Безсмертного, Г. М. Козирева, Власенко сказав: «Сили народні невичерпні — літаків ще дамо. Бийте ж, дорогі сини, фашистських поневолювачів до повного їх винищення. Несіть на цих крилах помсту ворогу, свободу людям». Сільський трудівник дотримав свого слова. Восени 1944 р. він передав одній з гвардійських частин ще два іменні винищувачі з написом: «Від колгоспника Власенка»²⁰.

Колгоспниця О. Д. Ромашко із села Байдівки Старобільського району Ворошиловградської області в фонд оборони внесла 30 тис. крб. Вона просила ці кошти використати на озброєння взводу, яким командував її чоловік. Пізніше, вручаючи гвинтівки, ручні кулемети і протитанкові рушниці особовому складу взводу, О. Д. Ромашко від імені своїх земляків сказала: «Наша воля, щоб зброя, яку ви сьогодні одержуєте, добре послужила народу в його боротьбі з фашистами, добре послужила справі нашої перемоги!»²¹.

Жителі прилеглих до моря районів і областей робили внески у фонд оборони і збирали кошти на будівництво військово-морської техніки. Так, тільки комсомольські організації Одеської області на грудень 1944 р. зібрали 11,3 млн. крб. на виготовлення торпедних катерів «Одеський комсомолец»²².

За період від початку визволення України і до завершення розгрому гітлерівської Німеччини до фонду Червоної Армії від трудящих республіки надійшло 859 млн. крб.²³ і на 215 737 тис. крб. облігацій державних позик²⁴.

Широкий патріотичний рух народів СРСР, зокрема українського, за поповнення фонду оборони дістав високу оцінку. Газета «Правда» 10 лютого 1944 р. в передовій статті «Демонстрація радянського патріотизму українського народу» писала: «Дорогі гроші, але найдорож-

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 212, арк. 19.

¹⁸ Зоря Полтавщини, 1944, 7 трав.

¹⁹ Правда, 1944, 13 фебр.

²⁰ Колгоспник України, 1944, 21 груд.

²¹ Ворошиловградская правда, 1944, 20 мая.

²² Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Одесса, 1970, с. 377.

²³ Сьома сесія Верховної Ради УРСР: Стеногр. звіт. К., 1946, с. 126.

²⁴ Вісник Київського університету. Сер. істор. КІРС. К., 1970, № 3, с. 82.

чі ті патріотичні почуття, які рухають радянськими людьми й запалюють їх на беззавітне служіння своїй Батьківщині».

Важливою формою мобілізації заощаджень населення у 1943—1945 рр., як і в перші роки війни, були позики. Радянські патріоти одностайно підтримували заходи Комуністичної партії та Радянського уряду, які проводилися з метою розміщення тієї чи іншої позики, виявляючи при цьому високу свідомість і глибоку любов до своєї Батьківщини. Так, на визволеній частині Лівобережної України передплата на 2-у Державну воєнну позичку проводилася в червні 1943 р. У травні 1944 р., коли було визволено майже всю територію Української РСР, було розміщено 3-ю Державну воєнну позичку, а через рік — четверту.

Розповсюдженню позик передувала велика організаторська і масово-політична робота партійних і радянських органів, комсомольських і громадських організацій. За допомогою преси, радіо, великої армії агітаторів до свідомості кожного громадянина доводилося значення воєнних позик в справі залучення додаткових коштів на оборону, посилення допомоги фронту і відбудови зруйнованого фашистськими загарбниками народного господарства.

Керівні партійні та радянські органи розглядали умови передплати позик, забезпечували комплектування ощадкас перевіреними кадрами, затверджували складені фінансовими органами плани реалізації позик, завчасно організували комісії сприяння держкредиту і держпозиції. На кожні 15—20 передплатників виділялися уповноважені по реалізації позик на підприємствах, в установах, домоуправліннях, сільських радах, колгоспах, радгоспах, МТС. На період розміщення позик з республіканських та обласних організацій в райони відряджалися члени партійного та радянського активу, представники фінансових органів для подання конкретної допомоги в цій справі і проведення масово-політичної роботи. Велика робота у цьому напрямі здійснювалася безпосередньо на місцях. Зокрема, після оголошення про початок передплати на ту чи іншу воєнну позичку на підприємствах, в установах, колгоспах, МТС і радгоспах проводилися багатолюдні мітинги і збори в колективах.

В результаті різноманітної агітаційно-масової роботи, проведеної партійними, радянськими та громадськими організаціями, незважаючи на зростання сум випусків позик, фактична передплата кожного разу перевищувала ту чи іншу планову суму. Так, демонструючи високу активність, готовність допомогти рідній соціалістичній Батьківщині, при розміщенні позички в 1943 р. робітники і службовці передплачували її у розмірі місячного і півторамісячного заробітку, а ударники та новатори виробництва — двомісячного і тримісячного. Колгоспники іноді вносили значні суми відразу за всю передплату. Передплачуючи 3-ю Державну воєнну позичку, працівник колгоспу «Новий шлях» Полтавської області Х. Ходан, висловлюючи думки радянських патріотів, заявив: «Вношу 100 тисяч карбованців і від усієї душі бажаю: нехай мої кошти стануть грізною силою в загальній справі перемоги над ворогом»²⁵.

Завдяки такому ставленню трудящих до передплати план надходження коштів від розміщення 2-ї Державної воєнної позички було виконано на 336,4%²⁶. Передплата на 3-ю Державну воєнну позичку на донецькій фабриці імені Володарського становила 173,4%²⁷, на

²⁵ Зоря Полтавщини. 1944, 9 трав.

²⁶ АУДД УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 190, арк. 33.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2591, оп. 1, спр. 47, арк. 17.

Південній залізниці — 142%, на Придніпровській залізниці — 147%, на Північно-Донецькій залізниці — 153,7% до фонду зарплати²⁸. Вже протягом трьох перших днів сума передплати на цю позику перевищила планові передбачення як по містах, так і по селах. План передплати на 4-у Державну воєнну позику був перевиконаний на п'ятий день.

З кожним роком зростали суми надходжень до державного бюджету від розміщення позик. Якщо у 1943 р. від населення Української РСР держава отримала 187,3 млн. крб., то в 1944 р. і 1945 р. відповідно — 2807,2 млн. крб. і 3096 млн. крб.²⁹

Необхідно відзначити, що середній розмір передплати на одного трудівника з сільських груп населення в роки війни значно збільшився в порівнянні з довоєнним періодом. Якщо, згідно з даними розміщення позики Третьої п'ятирічки (випуск 1941 р.), він становив 87 крб. то 1944 р. — 392 крб. (більш як в 4,5 рази), в 1945 р. — 350 крб.³⁰ (в 4 рази більше) *.

Всього за 1943—1945 рр. від населення республіки, яке передплатило позики, Радянська держава отримала понад 6,6 млрд. крб. В тому числі військові організації, що перебували на Україні, внесли понад 422 млн. крб.³¹

Важливою формою фінансової допомоги населення республіки своїй державі після визволення була його участь в кампаніях по реалізації білетів грошово-речових лотерей, які проводилися згідно з рішеннями Радянського уряду (третьої — з жовтня 1943 р., четвертої — з листопада 1944 р.).

Партійні і радянські органи, громадські організації проводили велику організаторську роботу по затвердженню планів реалізації білетів серед населення, підбору й розстановці розповсюджувачів їх, роз'ясненню значення і завдань фінансової допомоги державі.

Населення активно підтримало заходи по реалізації випусків грошово-речових лотерей. Як правило, планові передбачення по реалізації білетів значно перевиконувалися. Так, трудящі Харківської, Ворошиловградської, Донецької, Сумської, Полтавської і Дніпропетровської областей на 9 листопада 1943 р. виконали свої плани на 673,2%³². Надходження в державний бюджет у 1943 р. від реалізації квитків становили 126,9 млн. крб., у 1944 р. — 708,1 млн. крб. і в 1945 р. — 60,8 млн. крб.³³

Великою допомогою Радянській державі в роки війни були вклади населення в ощадкаси. За 1944—1945 рр. вони становили близько 600 млн. крб.³⁴ Значна частина цієї суми — це компенсації за невикористані відпустки (в зв'язку з тим, що вони не надавались під час війни) *.

Активна участь населення Української РСР у загальнонародному патріотичному русі за мобілізацію фінансових ресурсів давала змогу

²⁸ Архів Української республіканської ради профспілок, ф. 1, оп. 1, спр. 5, арк. 35.

²⁹ АУДД УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 120, арк. 95; спр. 190, арк. 40; спр. 266, арк. 101.

³⁰ Там же, спр. 190, арк. 34; спр. 266, арк. 20.

* В цілому по СРСР в 1944 р. середній розмір передплати серед сільського населення зріс у 5 разів у порівнянні з 1941 р. Див.: Сяницын А. М. Указ. соч., с. 199.

³¹ АУДД УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 120, арк. 95; спр. 190, арк. 40; спр. 266, арк. 101.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 712—713, арк. 42.

³³ АУДД УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 120, арк. 98; спр. 190, арк. 42; оп. 296, арк. 18.

³⁴ Там же, спр. 190, арк. 31; спр. 266, арк. 4.

* Після розгрому німецько-фашистських загарбників нагромаджені в ощадкасах гроші за відпустки були виплачені трудящим частинами.

Радянській державі додатково виробляти бойову техніку, зброю, боеприпаси, забезпечувати свою армію-визволительку всім необхідним для боротьби з фашистськими загарбниками. Воїни однієї з фронтових частин, виражаючи думку усіх радянських бійців, писали у листі до ЦК КП(б)У: «На кожному кроці наших бойових перемог ми відчуваємо невтомну працю радянського народу в тилу, який постає Червоній Армії все необхідне для остаточного розгрому пораненого фашистського звіра в його власному барлозі. Найкращі в світі танки, літаки, гармати та інше озброєння, високоякісні продукти харчування — все це справа трудових рук синів і дочок нашої соціалістичної Батьківщини, вихованих великою партією...»³⁵.

Всього за роки Великої Вітчизняної війни трудящі республіки внесли до загальнодержавного бюджету понад 9,1 млрд. крб. та велику кількість коштовностей на значну суму. Ця неоціненна допомога Батьківщині в час найбільших в її історії випробувань прискорила перемогу над фашизмом, сприяла відбудові зруйнованого окупантами народного господарства і культурних закладів. Вона стала ще одним яскравим виявом глибокого патріотизму народів Союзу РСР, свідченням непорушної єдності фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни, переваг радянського суспільного і державного ладу над капіталістичним. Охопивши усі верстви населення СРСР, патріотичний рух за подання фінансової допомоги державі продемонстрував беззавітну любов народу до рідної Батьківщини, ленінської Комуністичної партії.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 768, арк. 116.

ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКА ПРЕСА УКРАЇНИ — ВАЖЛИВА ЗБРОЯ ПАРТІЇ У ВСЕНАРОДНІЙ БОРОТЬБІ В ТИЛУ ВОРОГА

В. С. ЛОЗИЦЬКИЙ (Київ)

З початком війни захист соціалістичної Батьківщини став провідною темою партійно-радянської преси, яка в своїй діяльності керувалася директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р.¹ При цьому працівники преси пам'ятали настанову В. І. Леніна про те, що «державна сильна свідомість мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»².

З перших днів війни склалося скрутне становище в колективах центральних, обласних, районних та інших газет: відразу ж пішла в армію більшість кваліфікованих журналістів, не вистачало паперу, матеріалів. У зв'язку з цим ЦК КП(б)У 24 червня 1941 р. прийняв постанову про зменшення наполовину формату республіканських газет, таких, як «Комуніст» «Советская Украина», «Сталинское племя» та ін. Коли більша частина території України була окупована ворогом, вихід періодичної преси був дещо обмежений, згідно з постановою ЦК

¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 6, М., 1971, с. 17—19.

² Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р.— Повне зібр. творів, т. 35, с. 20.

КП(б)У від 20 жовтня 1941 р. тимчасово припинилося видання окремих республіканських газет і журналів («Колгоспник України», «Радянська освіта», «На допомогу агітатору», «Червоний Хрест»). Але вихід республіканських газет «Комуніст» і «Советская Украина», які з лютого по листопад 1943 р. були об'єднані і виходили під назвою «Радянська Україна»³, не припинявся протягом усієї Великої Вітчизняної війни.

В історико-партійній літературі висвітлено діяльність преси партійного підпілля і партизанських формувань у роки Великої Вітчизняної війни⁴. У даному повідомленні зроблено спробу показати роль республіканських газет «Комуніст», «Советская Украина», а також створеної в липні 1941 р. при політуправлінні Південно-Західного фронту газети «За Радянську Україну» по мобілізації радянського народу на всенародну боротьбу з ворогом.

В обставинці найтяжчих випробувань, що випали на долю нашої країни, журналісти, письменники, як і весь радянський народ, стали в ряди борців за свободу і незалежність Батьківщини. Працівники партійно-радянської преси в перші місяці війни, коли під тиском переважających сил ворога Червона Армія зазнала тимчасових невдач, вважали своїм основним обов'язком підтримати стійкість бійців і всього народу, розкрити благородну мету боротьби проти фашизму, вселити впевненість у нашу перемогу. Для ідейно-політичного виховання трудящих, для зміцнення їх морального духу в умовах війни величезне значення мало правдиве інформування населення про становище на фронтах, про бойові подвиги радянських воїнів, трудовий героїзм народу, про мужню боротьбу патріотів у тилу ворога. Уже перші номери республіканських газет «Комуніст», «Советская Украина» вийшли з передовими статтями, рубриками, закликами: «Все для фронту! Все для перемоги над ворогом!», «За рідну Україну, за великий Радянський Союз!», «Всі сили на боротьбу з фашизмом!». («Комуніст», 1941, 29 червня, 8 липня; «Советская Украина», 1941, 27 червня, 15 липня та ін.). В них друкувалися матеріали про подвиги радянських воїнів у битві проти фашистських загарбників, про героїчні зусилля трудящих у тилу, про зміцнення інтернаціональної єдності і дружби народів СРСР у боротьбі з ворогом. Тільки газета «Советская Украина» з початку війни до квітня 1942 р. вмістила на своїх сторінках близько 200 матеріалів про дії радянських патріотів на тимчасово окупованій території України, про зривства гітлерівців на українській землі⁵.

Велике значення у масово-пропагандистській діяльності партії мали виступи преси про героїчне минуле радянського народу. Республіканські газети «Советская Украина», «Комуніст» на своїх сторінках висвітлювали героїчну боротьбу українського народу з різними іноземними загарбниками за свою незалежність. 17 липня 1941 р. Сталінський міськком КП(б)У і редакція газети «Советская Украина» провели нараду учасників громадянської війни, нагороджених орденом Червоного Прапора, на якій вони розповіли про боротьбу молоді Радянсь-

³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. т. 1, К., 1967, с. 154.

⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, в 3-х томах. К., 1977; Дем'янюк І. Л. Зброєю слова (преса партизанського підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.). К., 1966; Слобод'янюк І. Славные страницы истории (печать подполья и партизан в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.). М., 1962; Юденков А. Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированных советских территорий 1941—1944 гг., М., 1971; та інші.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 44.

кої республіки з полчищами озброєних до зубів інтервентів і білогвардійців. Наступного дня на сторінках газети «Советская Украина» було надруковано лист учасників наради до бійців народного ополчення, до всіх, хто може тримати в руках зброю, стати на захист рідної Батьківщини.

У справедливій визвольній війні проти фашизму могутній опір радянського народу ширився по обидва боки фронту. З перших днів війни ЦК ВКП(б) дав партійним організаціям основні вказівки щодо розгортання народної боротьби в тилу ворога, визначив її величезне політичне і воєнне значення. Складовою частиною цього патріотичного руху була народна боротьба на окупованій території України. 7 липня 1941 р. газета «Комуніст» надрукувала звернення ЦК КП(б)У, Президії Верховної Ради УРСР і РНК УРСР до українського народу напружити всі зусилля для відсічі ворогові і розгорнути широку партизанську боротьбу в тилу окупантів.

«Комуніст», «Советская Украина» в роки війни випускали тематичні сторінки, присвячені партизанам і населенню тимчасово окупованої території. 19 серпня 1941 р. газета «Комуніст» вийшла з закликом на першій сторінці: «Червоні партизани! Кулею і штиком, гранатом і шабелем, вогнем і динамітом — нещадно знищуйте кривавих фашистських псів!». А третя сторінка була присвячена висвітленню боротьби перших партизанських загонів в тилу ворога. 7 грудня 1941 р. «Советская Украина», розповідаючи про розправу і розстріл мирних жителів Києва і Харкова, писала, що фашисти розуміють тільки одну мову — мову зброї, і потрібно розмовляти з ними тільки цією мовою до тих пір, поки жодного гітлерівця не залишиться на нашій землі.

Завдяки величезній організаторській і політичній роботі, проведеної Комуністичною партією при активній допомозі партійно-радянської преси, уже в перші місяці війни була закладена основа широкого партизанського руху на Україні. Восени 1941 р. на окупованій території УРСР для боротьби з німецько-фашистськими загарбниками було створено 883 партизанські загони і 1700 диверсійно-розвідувальних груп з особовим складом, що налічував 35 тис. чоловік⁶.

Переборюючи неймовірні труднощі воєнного часу, редакції республіканських газет докладали всіх зусиль, щоб виконати покладені на них партією завдання. Так, газета «Комуніст» після евакуації наприкінці серпня 1941 р. з Києва і до кінця грудня 1943 р. виходила в різних містах України і РРФСР (Харкові, Ворошиловграді, Старобільську, Куп'янську, Марковці, Саратові, Москві), набиралася вручну, друкарські машини нерідко крутили самі працівники редакції, бракувало паперу, не вистачало кваліфікованих журналістських кадрів⁷. В роботі газет велику допомогу подавали відомі українські письменники Микола Бажан, Олександр Корнійчук, Павло Усенко, Андрій Головка, Ванда Василевська, Анатолій Шиян, Ярослав Галан та ін.

У 1942 р. Управління пропаганди ЦК ВКП(б) і Головне політичне управління Червоної Армії затвердили положення «Про роботу військових кореспондентів». Згідно з положенням було дозволено республіканським і обласним газетам мати своїх кореспондентів на фронтах, якщо дії проходили на території республіки чи області⁸. У зв'язку з цим у редакціях республіканських газет були створені відділи фронтового життя і партизанський⁹. 25 жовтня 1942 р. ЦК КП(б)У затвер-

⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 1, с. 301.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 43.

⁸ В. И. Ленин, КПСС о прессе. М., 1974, с. 91.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 19, арк. 4—5.

див військовими кореспондентами газети «Комуніст» на Сталінградському і Донському фронтах П. М. Усенка, на Воронежському — О. П. Садоренка, газети «Советская Украина» на Сталінградському фронті А. Я. Когана, фотокореспондентом — С. Ф. Рапорта, на Воронежському — О. С. Купцова¹⁰. Всі кореспонденти газет були зараховані в кадри Червоної Армії.

У перший період Великої Вітчизняної війни, коли ще не було надійного радіозв'язку з партизанськими загонами, газети були практично єдиним засобом інформації партизанів і населення України. За допомогою їх ЦК КП(б)У, уряд республіки зверталися до партизанів і населення окупованої України із закликами ширше розгортати всенародну боротьбу в німецькому тилу, чинити опір ворогу. Інформування населення за допомогою правдивого друкованого слова було важливим ще й тому, що гітлерівці робили спробу закріпити своє панування не тільки силою зброї, але й різними методами фашистської пропаганди. Одним з таких засобів було видання профашистських газет. Особливого розмаху набрало друкування пропагандистського матеріалу в 1942 р. Фашистська і націоналістична преса була розрахована на обдурювання широких мас населення. Вона мала відверто дезінформаційний, антирадянський характер, розпалювала національну ворожнечу, протиставляла український народ російському, перекручувала і фальсифікувала історію нашого народу. За повідомленням німецького інформаційного бюро від 14 липня 1942 р. в окупованих радянських районах виходило 140 газет дев'ятьма мовами, з них українською — 60, причому видавалися вони диференційовано для різних верств населення. Всього ж за роки окупації України фашисти та їх поплічники — українські буржуазні націоналісти видавали близько 280 періодичних видань українською, російською, румунською, німецькою мовами¹¹.

Брехливий пропаганді фашистів та українських буржуазних націоналістів протистояло друковане слово більшовицької правди. Республіканська преса, викриваючи на своїх сторінках фашистську пропаганду, на конкретних прикладах доводила, що тільки в дружбі з великим російським народом і іншими народами багатонаціонального Радянського Союзу Україна може знову стати вільною. Газети «Комуніст», «Советская Украина» майже в кожному номері розповідали про героїчні подвиги бійців і командирів Червоної Армії різних національностей, подавали матеріали про боротьбу партизанів Білорусії, Прибалтійських республік, Ленінградської, Орловської, Брянської та інших областей Росії. «Советская Украина» 27 серпня 1942 р., наприклад, присвятила повністю сторінку боротьбі білоруського народу проти німецько-фашистських загарбників. Матеріали цієї сторінки були організовані і підготовлені редакцією білоруської газети «Советская Белорусь» (орган ЦК і Мінського обкому КП(б) Б).

З 1 серпня 1942 р. газета «Советская Украина» виходила з рубрикою «Україна живе, бореться, творить». В ній було вміщено ряд яскравих сторінок, які розповідали про боротьбу радянських людей на окупованих територіях. Під цією рубрикою тільки за серпень надруковано 59 кореспонденцій, у яких висвітлювалася боротьба українського народу на фронтах, в партизанських загонах, на евакуйованих підприємствах, в колгоспах і установах*.

¹⁰ Там же, спр. 31, арк. 6.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 125, спр. 167, арк. 9; Замлинський В. О. З вірою у перемогу. К., 1976, с. 101.

* Підрахунки зроблені автором за газетою «Советская Украина» за серпень 1942 р.

В «Комуністі» під рубрикою «По той бік фронту» 5 червня 1942 р. була надрукована стаття М. Шеремета і В. Костенка «Писаки-посіпаки», в якій розвінчувалася брехня і загравання з населенням профашистської газетки «Нова Україна», що видавалася в Харкові. «Як не старається листок набрати національного характеру, — сказано в статті, — а важкий лакейський дух так з нього і пре...». В матеріалах під назвою «На сплюндрованій Кіровоградщині», «Стогін Києва»¹² та в багатьох інших розповідалося про тяжке становище українського народу на окупованій території. Разом з тим «Комуніст», «Советская Украина» пропагували бойові, героїчні дії партизанів у боротьбі з ворогом, розповідали про життя в партизанських загонах. Так, 16 січня 1942 р. газета «Советская Украина» в замітці «Пошта доставлена» розповіла про доставку в один з партизанських загонів, що діяв разом з частинами Червоної Армії, однієї тисячі радянських газет. Командування загону послало вісім партизанів для розклейки їх у селах, окупованих гітлерівцями. «Треба було бачити, — писала газета, — з якою великою радістю взялися товариші за виконання цього почесного завдання. Воно було блискуче виконане...».

Велику популярність здобула газета «За Радянську Україну», яку спеціально для населення окупованих районів і партизанів України видавало політуправління Південно-Західного фронту. В створенні і в роботі газети активну участь брав ЦК КП(б)У¹³. Відповідальним редактором газети був Микола Бажан, членами редакційної колегії — О. Корнійчук, В. Василевська, А. Василько. У газеті активно співробітничали П. Тічина, М. Рильський, А. Малишко, А. Шиян, Ів. Ле, С. Канівець, Д. Наumenко та ін. Головною темою газети «За Радянську Україну» було висвітлення досвіду боротьби, героїчних подвигів народних месників. Систематично друкуючи повідомлення про розгортання все-народної боротьби в тилу ворога, газета під рубрикою «Поради партизанам» вміщувала статті, які знайомили радянських патріотів з воєнною справою, вчили їх методам ведення партизанської війни, організації партизанського життя. Наприклад, «Завжди і всюди розвідуйте ворога» (1941, 7 вересня), «Посилуйте вогонь, партизани-снайпери» (1941, 24 вересня), та ін.

Майже в кожному номері під рубрикою «Славні діла українських партизан» газета «За Радянську Україну» друкувала короткі повідомлення про бойові дії партизанських загонів, перелічувала кількість знищених гітлерівців, захоплених трофеїв тощо. У числі перших загонів, з якими редакції «За Радянську Україну» вдалося налагодити тісний зв'язок, було партизанське з'єднання під командуванням О. М. Сабурова. Редакція «Партизана України», що видавалася в цьому з'єднанні, активно співробітничала як колективний кореспондент газети «За Радянську Україну»¹⁴.

Значне місце на сторінках газети відводилося викриттю встановленого гітлерівцями в окупованих районах так званого «нового порядку». Газета переконливо доводила, що цей фашистський «порядок» має на меті поневолити український народ, перетворити його на рабів німецьких окупантів. Розкриваючи злочинну суть цього «порядку», газета 9 червня 1942 р. писала: «Рабство, голод, смерть — ось що принесли фашисти».

У 1942 р. гітлерівці активізували свої дії по формуванню «добровольців» у фашистську поліцію, створюючи з куркульських синків,

¹² Комуніст, 1942, 2, 7 червня.

¹³ Юденков А. Ф. Назв. праця, с. 173.

¹⁴ Дем'янчук І. Л. Назв. праця, с. 64.

кримінальних злочинців і зрадників українського народу загони своїх прислужників. Газета відкрила рубрику: «Зрадникам українського народу пощади не буде!» Матеріали, кореспонденції, листи партизанів, вміщені під цією рубрикою, розкривали звиряче обличчя прихвостнів фашистів, їх жорстокість і підлість. 17 травня 1942 р. газета закликала: «Партизани й партизанки, знищуйте цих підлих зрадників — наймитів найзаклятішого нашого ворога, як блошиць. Ніякої пощади продажним душам! Хай жоден з них не сховається на священній нашій землі!». Одночасно, газета «За Радянську Україну» зверталася до тих, кого фашисти силоміць примусили служити в поліції: «Стріляйте у спину ка-там! Підмозляйте товаришів, тікайте в ліси, організовуйте партизанські загони, допомагайте Червоній Армії скоріше звільнити нашу рідну землю від фашистської нечисті!» (1942, 17 травня). «...щим спокутуєте свою чорну ганьбу, свою зраду» (1942 р. 10 грудня).

Велику увагу приділяла газета «За Радянську Україну» повідомленням про життя і трудовий героїзм радянських людей на промислових підприємствах і в сільському господарстві. Нестримним потоком йшли листи в редакцію газети, яка стала своєрідною «поштовою скринькою» для зв'язку фронтовиків, евакуйованих з України робітників, колгоспників та їх сімей з рідними і земляками по той бік фронту. Газета завела спеціальну рубрику «Листи до рідних», в якій розповідалося про життя на нових місцях, про патріотичне піднесення, з яким працюють українські трудящі на підприємствах Казахстану, Сибіру та ін. На Київщину, Полтавщину, Запоріжжя, Харківщину, Одещину, Чернігівщину слали через газету свої бойові вітання рідним і землякам фронтовики і трудівники тилу. Тільки в номері за 31 липня 1942 р. через газету повідомили про себе 39 чоловік.

Вміщені повідомлення про перемогу Червоної Армії, бойову діяльність партизанів, листи евакуйованих з України трудящих, міжнародна інформація розповсюджувалися на тимчасово окупованій території України, вселяли впевненість в неминучість перемоги над ворогом, були цінним матеріалом для проведення партизанами і підпільниками ідейно-політичної роботи серед населення.

Про дієвість газети «За Радянську Україну», її допомогу партизанам і радянським людям, що знаходилися в тилу ворога, 4 травня 1942 р. «Правда» писала: «Через брехню і обман фашистської пропаганди, через загрози, залякування і провокації гітлерівських наглядачів приходять до серця зморених, жадаючих більшовицької правди і більшовицької ради людей слово істини, слово надії. Сильним воно надає більше рішучості для подвигів, занепалих духом підбатьорює, вселяє в них мужність».

2 жовтня 1942 р. Політбюро ЦК ВКП(б) на своєму засіданні спеціально розглянуло питання про дальший розвиток партизанського руху на Україні. Рішенням Політбюро був створений нелегальний ЦК КП(б)У¹⁵. У цьому ж місяці згідно з рішенням ЦК ВКП(б) і Головного політичного управління Червоної Армії газета «За Радянську Україну» була підпорядкована ЦК КП(б)У як його орган. Редакцію газети відкликали з фронту і з 10 листопада 1942 р. газета стала видаватися в Москві¹⁶. Редколегія була затверджена в такому складі: відповідальний редактор — М. Бажан, члени редколегії — О. Корнійчук, В. Василевська.

¹⁵ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 319.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 850, арк. 4.

Надаючи великого значення пресі в поліпшенні політико-виховної роботи в партизанських загонах і серед населення окупованих районів, Центральний Комітет доручив відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У організувати видання спеціальних випусків газет «Комуніст», «Советская Украина» в прифронтових районах, а також разом з Українським штабом партизанського руху налагодити видання газет, листівок та інших друкованих матеріалів у великих партизанських формуваннях, що діяли на Україні¹⁷.

Виконуючи вказівки ЦК КП(б)У, газети розгорнули широку ідейно-політичну і виховну роботу серед партизанів і населення окупованих районів. На сторінках «Комуніста», «За Радянську Україну», «Советская Украина» виступали М. І. Калінін, М. С. Гречуха, Д. С. Коротченко, Л. Р. Корнієць, М. С. Співак, начальник Українського штабу партизанського руху Т. А. Строкач, командири партизанських з'єднань О. Ф. Федоров, О. М. Сабуров та інші керівники партії і уряду, організатори партизанського руху. Так, лише в 1942 р. газета «Комуніст» надрукувала статті М. І. Калініна «Про партизанську війну» (1942, 17 травня), М. С. Співака «Радянські партизани громлять німецьких окупантів» (1942, 1 травня), Ф. Орленка (псевдонім О. Ф. Федорова) «Партизани — могутня, непоборна сила» (1942, 11 грудня), О. М. Сабурова «Партизанський удар» (1942, 14 грудня), Т. А. Строкача «Іде війна народна» (1942, 24 грудня).

ЦК КП(б)У завжди дбав про пресу, спрямовував її діяльність. Так, відділ пропаганди і агітації ЦК КП(б)У в травні—червні 1942 р. рекомендував редакціям газет «Комуніст», «Советская Украина» надрукувати пропагандистські статті: «Фашистський «новий порядок» в окупованих областях УРСР», «Що приніс фашизм українському селянству» та інші¹⁸. Редакції газет чітко організовували свою роботу, вимогливо відбирали матеріали для друку, спрямовували зусилля редколегій на те, щоб кожний випуск газет кликав радянських людей на бойовий і трудовий подвиг.

З великою відповідальністю ставилися колективи редакцій газет «Комуніст», «Советская Украина» до видання спеціальних випусків газет-листівок для населення тимчасово окупованих районів України. Невеликі за розміром, вони несли в собі найважливішу інформацію про події на фронтах, закликали населення і партизанів ще більше активізувати боротьбу в тилу ворога. Вони друкувалися, в залежності від пори року, здебільшого на тонкому різнокольоровому папері: влітку — на білому, взимку — на червоному, синьому, зеленому. Це давало змогу населенню окупованих районів швидше розшукувати скинуті з літаків газети-листки, непомітно передавати їх з рук в руки. Всього на окупованій території України було розповсюджено 370 номерів газет-листівок «Комуніст», «Советская Украина» загальним тиражем 25 млн. 430 тис. примірників¹⁹. У лютому 1943 р. відновив свій вихід журнал сатири і гумору «Перець», який також видавав сатиричну листівку-плакат для населення окупованої території тиражем 20 тис. примірників²⁰.

У грудні 1942 р. в партизанському з'єднанні під командуванням О. Ф. Федорова почала виходити газета «Комуніст» — підпільний орган ЦК КП(б)У і Президії Верховної Ради Української РСР. Її видава-

¹⁷ Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, с. 8.

¹⁸ ПА НП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 156.

¹⁹ Там же, спр. 124, арк. 30.

²⁰ Там же, спр. 986, арк. 17.

ла виїзна редакція газети «Комуніст» у складі: І. М. Сербіна (відповідальний редактор), М. С. Шеремет (кореспондент), Я. Б. Давидзон (фотокореспондент), Л. С. Рудиков (складач), Г. А. Жовтобрюх (друкар)²¹. Газета «Комуніст» (з лютого 1943 р. — «Радянська Україна») в кожному номері друкувала огляди повідомлень Радянського інформабюро, писала про подвиги воїнів Червоної Армії, інформувала своїх читачів про найважливіші події в житті Радянської країни, викривала «порядки» гітлерівців в окупованих районах України і Білорусії. Під час насильного вивозу радянських громадян на роботу до Німеччини газета друкувала листи з неволі, організовувала виступи на її сторінках втікачів з фашистської каторги.

Велику роботу проводила газета в роз'ясненні місцевому населенню дійсного обличчя українських буржуазних націоналістів, закликала трудящих до боротьби проти фашистів і їх прислужників. Поряд з друкованою пропагандою і агітацією працівники редакції газети виступали з більшовицьким словом. Серед партизанів і населення Волинської області, наприклад, вони виступили з доповідями: «Підсумки війни за два роки» і «Поточний момент».

За час свого існування з грудня 1942 р. до припинення виходу в квітні 1944 р., тобто після з'єднання партизанських загонів з частинами Червоної Армії, виїзна редакція видала 58 номерів газети «Радянська Україна» загальним тиражем 59 300 примірників. Було випущено 500 примірників брошур про українських буржуазних націоналістів («Хто такі українські націоналісти та за що вони воюють»), 20 випусків бюлетеня із зведеннями Радінформбюро — 7800, дві листівки до українських націоналістів — 1800, два номери багатотиражки «За Радянську Україну» підпільної партійної організації с. Кухонька Воля Морчновського району Ровенської області — 200, два випуски листівки-плакату сатири і гумору «Перчиця» — 700, листівки до української молоді Волинської і Ровенської областей — 3 тис. примірників. Загальний тираж підпільної газети ЦК КП(б)У і уряду республіки становив 84 600 примірників²².

З 2 лютого 1943 р. замість газет «Комуніст» і «Советская Украина» почала виходити газета українською і російською мовами «Радянська Україна» — орган ЦК КП(б) України, Президії Верховної Ради Української РСР. 27 січня 1943 року припинила свій вихід газета «За Радянську Україну»*. Майже весь особовий склад редакції: С. Журахович, А. Малишко, В. Кучер, А. Шиян, З. Крижановський, Я. Давидзон, К. Селедзевський-Агніт і похідні друкарні перейшли до газети «Радянська Україна»²³. Таким чином, можна вважати, що на базі трьох різних газет була створена одна — «Радянська Україна», яка продовжувала порядкову нумерацію газети «Комуніст». Сформувався досвідчений колектив. Відповідальним редактором газети «Радянська Україна» був затверджений кандидат в члени ЦК КП(б)У, депутат Верховної Ради УРСР А. Т. Чеканюк (до цього працював відповідальним редактором «Комуніста»), заступником — О. Є. Носенко, М. І. Луговиківна, завідуючими військовим відділом — В. С. Кучер, фронтовими кореспондентами — П. М. Усенко, С. М. Журахович, О. С.

²¹ Там же, спр. 848, арк. 32; Архів видавництва «Радянська Україна», оп. 1, спр. 18, арк. 85.

²² Там же, арк. 32.

* В радянській історіографії існує розходження щодо дати припинення виходу газети «За Радянську Україну». Так, І. Л. Дем'янчук вважає — січень 1942 р. (див.: с. 64), А. Ф. Юденков — лютий, 1944 р. (див.: с. 173).

²³ Архів видавництва «Радянська Україна», оп. 1, спр. 18, арк. 6.

Купцов, А. Я. Коган, партизанським — А. С. Шиян, літпрацівником — І. Н. Слободянюк та ін.²⁴

Газета «Радянська Україна» напередодні історичної битви на Курській дузі майже в кожному номері закликала партизанів посилити удари по залізницях, знищувати бойову техніку, транспорт і живу силу противника. В передовій статті «Партизани України перед вирішальними боями» 27 травня 1943 р. газета писала: «Чим успішніше битимуть німців партизани з тилу — тим швидше здобудуть перемогу наші армії на фронті».

Висвітлюючи героїчну боротьбу партизанів, редакція газети використовувала кожен можливість, щоб одержати свіжі вісті з ворожого тилу, організовувала статті від командирів, політпрацівників і бійців партизанських загонів. Так, 27 червня 1943 р. «Радянська Україна» надрукувала замітку командира групи партизанських загонів про допомогу населення окупованих районів у висадженні в повітря мостів і залізничних колій. Газета постійно вмішувала фотографії з партизанського краю свого спецкореспондента Я. Давидзона.

Посиленому висвітленню в пресі боротьби народних месників на окупованій території особливого значення надавав ЦК КП(б)У. Так, одним з головних завдань створеного в 1943 р. при УШПР відділу інформації* була популяризація за допомогою преси, радіо, кіно, партизанського руху на Україні. З цією метою, за дорученням ЦК КП(б)У, Український штаб партизанського руху надіслав листа в партизанські з'єднання з проханням направляти для публікації в центральній і республіканській пресі матеріали про життя, побут партизанських загонів і населення окупованих районів²⁵. Значна частина заміток, кореспонденцій, нарисів, щоденників партизанів друкувалася в центральних, республіканських газетах, журналах і навіть виходила окремими виданнями. Про великий інтерес до матеріалів, що надходили до відділу інформації з партизанських загонів, свідчить відповідь начальника УШПР партизану Г. С. Рогулі: «Шановний Григорію Сергійовичу! Ваші замітки одержали. Обов'язково надрукуємо в українських газетах. При першій можливості пришліть нові матеріали. З ком. привітом Т. Строкач»²⁶. Подібні відповіді одержували партизани Д. Н. Криушенко, П. С. П'ятишкін, Г. Г. Юник, А. Я. Сироїд, С. С. Ладигін та ін.²⁷.

Важливим для розгортання політичної роботи серед партизанів і населення окупованих районів була не тільки організація видання агітаційно-пропагандистської літератури, але й своєчасна доставка в призначені місця. Основним засобом доставки газет в тил ворога була авіація. За час з червня 1941 р. по листопад 1942 р. за допомогою авіації були розкидані на окупованій території 25 420 тис. газет і газет-листівок, з них: газет «Комуніст» — 155 номерів (загальним тиражем 1340 тис.) і «Советская Украина» — 185 номерів (435 тис.), газет-ли-

²⁴ Там же, арк. 83.

* В зв'язку з тим, що основні питання відділу інформації відносилися до компетенції відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, в липні 1943 р. було прийнято рішення про перетворення відділу інформації УШПР в групу інформації відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У з місцем перебування при УШПР. Керівником групи був затверджений І. І. Слинько, заступником — А. Феденьов, інструктором-інформатором П. Д. Леонов (ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, спр. 2241, арк. 26; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 851, арк. 174).

²⁵ Заглинський В. О. Назв. праця, с. 103; Дем'янчук І. Л. Назв. праця, с. 92.

²⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 62-II, спр. 16, арк. 45.

²⁷ Там же, арк. 56—61.

стівок «Комуніст» і «Советская Украина» — 655 тис., 141 номер газет «За Радянську Україну» (з липня 1941 р. по 26 січня 1943 р.) тиражем — 23 млн. примірників²⁸. ЦК КП(б)У брав безпосередню участь у забезпеченні своєчасного виходу і доставці газет на окуповану територію України. З цією метою при відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У була створена спеціальна група по розповсюдженню преси, складі 5 чоловік²⁹. На Внуковський, Мічуринський, Раменський, Чкаловський і Монінський підмосковні аеродроми регулярно доставлялися для відправки в глибокий тил свіжі газети і листівки.

16 січня 1943 р. розпочалося масове закидання літератури на територію окупованих районів України. В цей день з Внуковського аеродрому вилетіло два спеціальних літаки за маршрутами: Київ—Житомир—Чернігів—Щорс і Харків—Полтава—Охтирка—Суми, де було розкидано понад 750 тис. примірників газет і листівок. Нумери газет «Комуніст», «Советская Украина», «За Радянську Україну» від 16 січня того ж дня потрапили в Київ та інші міста республіки. 18 і 19 січня з Внуковського і Раменського аеродромів піднялися в повітря ще чотири літаки, два з яких були далекої дії. В районах Харківської, Полтавської, Вінницької, Київської і Чернігівської областей було розкидано понад 600 тис. примірників газет і листівок. Крім того, з Чкаловського аеродрому рейсовими літаками відправили ще 500 кг агітаційної літератури. У наступні дні розкидання газет і листівок проводилося над Харківською, Дніпропетровською, Запорізькою, Сталінською і Ворошиловградською облас­тями. За чотири дні над окупованими районами України було розкидано 1950 тис. прим. газет і листівок³⁰.

Ризикуючи життям, за багато кілометрів від населених пунктів йшли радянські люди розшукувати газети і листівки, скинуті з літаків. Наскільки великого значення мала радянська преса в тилу ворога, свідчить той факт, що фельдкомендант міста Старобільська видав розпорядження, в якому під загрозою розстрілу населенню пропонувалося негайно здати в найближчі німецькі або італійські частини «всі більшовицькі листівки і взагалі весь більшовицький пропагандистський матеріал»³¹. Ні загрози, ні розстріли, ні катування не могли зупинити радянських людей у їх прагненні читати слова лєнінської правди, що надходили різними шляхами на окуповану територію України. Населення окупованих районів більш активно стало брати участь в боротьбі з фашистами, значно зростали партизанські загони. Так, у відповідній записці відділу ЦК КП(б)У про політичну роботу в партизанських загонах і серед населення на тимчасово окупованій території зазначається, що під впливом наступу Червоної Армії на фронтах, а також завдяки друкованим матеріалам у листопаді—грудні 1942 р. і січні 1943 рр. загони під командуванням О. М. Сабурова зросли на 870, С. А. Ковпака — 460, Федорова — 320, Куманька — 370 чоловік³².

Але разом з тим недоліком при розкиданні газет і листівок з літаків було те, що значна частина їх розносилася на далекі відстані від населених пунктів окупованих районів України, зон дій партизанських формувань і осідала в безлюдних місцях. Виникла потреба шукати додаткові форми розповсюдження, щоб кожна газета, листівка, кожне слово потрапляли в ціль.

²⁸ Там же, спр. 12, арк. 52.

²⁹ Там же, спр. 868, арк. 132.

³⁰ Там же, спр. 851, арк. 197, 198.

³¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (Збірник документів і матеріалів), К., 1963, с. 179.

³² ПА ЦП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 860, арк. 1.

Поліпшення централізованого керівництва партизанським рухом, організаційне і бойове зміцнення партизанських загонів і з'єднань, створення партизанської поліграфічної бази і аеродромів дало змогу ЦК партії перебудувати роботу по розповсюдженню друкованих видань на окупованій території України. ЦК КП(б)У вжив ряд заходів з метою поліпшення розповсюдження газет, листівок, журналів і брошур у тилу ворога. Уже з кінця 1942 р. розкидання преси з літаків проводилося головним чином там, де не було можливості поширювати її через партизанські загоны.

Основна ж маса літератури транспортувалася безпосередньо в зо-ни дій партизанських загонів і з'єднань. Звідти, за допомогою спеціально виділених людей і партизанських груп, які йшли на виконання бойових завдань, преса доставлялася в населені пункти. Така організація розповсюдження агітаційної і пропагандистської літератури забезпечувала найбільш вірогідний шлях до тих, кому вона адресувалася, а також створювала необхідні умови для підготовки цілої армії пропагандистів і агітаторів партії. Тільки за 1943 р. партизани розповсюдили 20210 тис. листівок, 2200 тис. примірників газет українською і російською мовами, 21 тис. журналів, брошур і плакатів, які видав ЦК КП(б)У і переправив літаками в окуповані райони України³³. Доставляючи газети, листівки та іншу літературу з «Великої землі» в партизанські загоны, ЦК КП(б)У разом з тим приділяв велику увагу зміцненню поліграфічної бази на окупованій території України. Згідно рішення ЦК КП(б)У в квітні—липні 1943 р. передбачалося надіслати в партизанські загоны 30 похідних друкарень³⁴. Крім того, для підвищення рівня політико-виховної роботи серед населення через радіостанцію «Радянська Україна» була організована передача інформації для партизанських газет, текстів для листівок, а також матеріалів для пропагандистів і агітаторів партизанських загонів.

З 7 листопада 1943 р. російське видання «Радянської України» стало існувати як самостійна газета «Советская Украина». Відповідальним редактором «Радянської України» був призначений Л. Паламарчук, а відповідальним редактором «Советской Украины» (з лютого 1944 р. «Правда Украины») — Л. Троскунов.

На початку 1944 р. Велика Вітчизняна війна вступила в завершальний період. Партія поставила перед Червоною Армією завдання завершити вигнання ворога з усієї радянської землі, подати допомогу народам Європи у визволенні від фашизму і закінчити війну на території Німеччини повним розгромом гітлерівських полчищ. Це завдання визначало всю політичну роботу партії на фронті і в тилу.

Як і в попередні роки, ЦК КП(б)У приділяв велику увагу політичній роботі серед партизанів і населення окупованих територій України. З 1 січня 1944 р. для партизанських з'єднань було виділено газет і журналів: «Радянська Україна» — 5 тис., «Советская Украина» — 2 тис., «Молодь України» — 4 тис., «Зірка» — 2 тис., «Перець» — 1500 примірників³⁵.

Тільки в березні розповсюджено газет, журналів і брошур серед партизанів і населення окупованих областей України близько 193 тис. примірників, з них української преси — 148 150, а за півроку газет: «Радянська Україна» — 142 950, «Правда Украины» — 124 тис., «Молодь України» і «Сталинское племя» — 250 тис.³⁶ Всього за роки оку-

³³ Там же, спр. 868, арк. 51.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КНРС, ф. 17, оп. 125, спр. 136, арк. 103, 104.

³⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 128, арк. 15.

³⁶ Там же, спр. 848, арк. 10.

пації розповсюдили газет «Комуніст», «Советская Украина», газет-листівок «Комуніст» і «Советская Украина», «За Радянську Україну», «Радянська Україна», «Правда Украины», «Молодь України», «Сталинское племя», журналу «Перець» близько 53 млн. примірників³⁷. Необхідно врахувати ще й те, що багато матеріалів, вміщених в республіканській пресі, передруковувалося партизанськими газетами, переписувалося від руки підпільниками, окремими радянськими людьми і у вигляді листівок розповсюджувалися серед населення.

Оперативність, висока партійність позицій газет і журналів, постійна увага до них ЦК Компартії України, який націлював пресу на розв'язання невідкладних бойових і політичних завдань, сприяли згуртуванню навколо неї великого активу, зміцненню зв'язків з масами, що допомагало їй відігравати вагомий роль у розгортанні всенародної партизанської війни.

В суворий час єдиноборства з німецьким фашизмом партійно-радянська преса України з честю виправдала своє призначення колективного пропагандиста, агітатора і організатора широких трудящих мас.

³⁷ Підрахунки зроблені автором за матеріалами ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 41, 52; спр. 123, арк. 40; спр. 124, арк. 30; спр. 848; арк. 6, 10; спр. 851, арк. 164; спр. 860, арк. 1; спр. 868, арк. 51, 138; спр. 986, арк. 27.

ПІКЛУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ В 1943—1945 рр.

В. М. ЖАБОКРИЦЬКИЙ (Одеса)

Піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про збереження культурних цінностей і історичних пам'яток з особливою силою виявилось у період Великої Вітчизняної війни. На цю тему опубліковано ряд історичних досліджень. В їх числі праці С. В. Кафтанова, М. П. Кіма, М. В. Ковалю, Л. В. Максакової та інших авторів¹.

Проте ще не всі аспекти цієї важливої теми вичерпано. Недостатньо висвітлено партійне керівництво евакуацією історико-культурних цінностей, боротьбою радянського народу за їх збереження у період тимчасової фашистської окупації, діяльність Комуністичної партії, спрямована на відбудову пам'яток історії, на розвиток монументальної пропаганди в ті роки.

У перші ж дні Великої Вітчизняної війни під керівництвом Комуністичної партії працівники культурно-освітніх закладів активно включилися у виконання постанови ЦК ВКП(б) і РНК від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна»².

¹ Див.: Кафтанов С. В. Расцвет культуры народов СССР. М., 1957; Ким М. П. 40 лет советской культуры. М., 1957; Коваль М. В. Історія пам'яток. К., 1965; його ж. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977; Максакова Л. В. В рядах воюющего народа. М., 1965; її ж. Культура Советской России в годы Великой Отечественной войны. М., 1977.

² Савельев В. М., Савин В. П. Советская интеллигенция в Великой Отечественной войне. М., 1974, с. 49.

У надзвичайно складних умовах початкового етапу війни проводилась велика робота по врятуванню культурних цінностей та історичних пам'яток. Центральним комітетом партії було вжито заходів для своєчасної евакуації у безпечні райони рукописів К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Восени 1941 р. було вивезено 14 млн. справ Державного архівного фонду СРСР, 700 тис. рукописів і книг з Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна, 1117 тис. експонатів державного Ермітажу, 18430 художніх творів Третьяковської галереї³. Партійні організації України організували вивезення в глибокий тил 15 тис. творів мистецтва, експонатів історичних, історико-краєзнавчих, меморіальних музеїв, книжкових фондів найбільших бібліотек⁴.

На жаль, не всі культурні цінності вдалося евакуювати. Значна частина їх залишилася на тимчасово окупованій території і зазнала варварського пограбування і знищення. Тому одразу ж після вигнання окупантів з України робилося все необхідне для відбудови зруйнованих пам'яток культури, а також для повернення тих історико-культурних цінностей, які були вивезені фашистськими загарбниками.

ЦК ВКП(б), приділяючи велику увагу відродженню культури в районах, що зазнали фашистської окупації, ще в березні 1943 р. прийняв постанову «Про розвиток мережі культурно-освітніх закладів у визволених від німецьких загарбників містах і селах», а у грудні 1943 р. розглянув і затвердив широку програму розвитку культурно-освітньої роботи⁵. Оскільки основні культурні цінності і пам'ятники історії зберігаються у музеях, картинних галереях, бібліотеках, Комуністична партія спрямовувала зусилля радянських людей на їх якнайшвидше відродження.

Партійні організації визволених районів України на конференціях, активах і зборах накреслювали конкретні заходи, спрямовані на відновлення й охорону історико-культурних пам'яток. Так, на зборах бібліотечних працівників Харкова⁶, на обласній конференції працівників мистецтв у Дніпропетровську⁷, на нараді представників наукових установ і культурно-освітніх закладів, проведеної Львівським обкомом КП(б)У⁸, обговорювались завдання по забезпеченню збереження книжкових фондів, систематизації і обліку музейних колекцій, реставрації багатьох пам'яток історії та культури.

Незважаючи на те, що головні зусилля у той період були спрямовані на відбудову заводів, фабрик та інших важливих народногосподарських об'єктів, партійні організації вишукували можливості для відродження пам'яток архітектури і мистецтва, бібліотек, музеїв. Так, Харківський обком КП(б)У у постанові від 9 грудня 1943 р. «Про відновлення і роботу політосвітніх і культурних закладів області» підкреслював, що населення області виявляє ініціативу у відбудові цих закладів. Він закликав райкоми КП(б)У, комсомольські організації і органи народної освіти підтримати цю ініціативу⁹.

³ Эшелоны идут на Восток. Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941—1942 гг.: Сборник статей и воспоминаний. М., 1966, с. 75. Про евакуацію інших скарбів культури див. також: Макасова Л. В. В рядах воюющего народа. М., 1965, с. 13—15.

⁴ Центральный державный архив Башкирской АРСР, ф. Р-933, оп. 1, спр. 3854, арк. 90.

⁵ КПСС во главе культурной революции в СССР. М., 1972, с. 125.

⁶ Харківський обласний державний архів, ф. Р-4785, оп. 1, спр. 3, арк. 10—11.

⁷ Зоря, 1944, 29 верес.

⁸ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 8, спр. 11, арк. 10; ф. 3, оп. 3, спр. 22, арк. 4.

⁹ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 623, арк. 48—50.

Харківський міськком КП(б)У звернувся до воїнів місцевого гарнізону з проханням допомогти відремонтувати приміщення Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. Спільними зусиллями працівників бібліотеки, робітників і воїнів було проведено необхідні ремонтні роботи, що дало можливість зберегти сотні тисяч комплектів журналів і книг, серед них дуже цінні: рукописи, інкунабули, палеотипи¹⁰.

Така ініціатива проявилась повсюдно. Враховуючи зростання самодіяльності мас, їх прагнення до відновлення культурного життя, Пленум ЦК КП(б)У в травні 1944 р. прийняв постанову «Про партійно-масову роботу в Сталінській і Харківській областях». Ця постанова зобов'язувала обкоми, міськкоми і райкоми КП(б)У «подавати допомогу в роботі Радам депутатів трудящих і профспілкам з тим, щоб вони завжди спиралися на масовий актив, на ініціативу трудящих, скеровуючи цю ініціативу на прискорення темпів відбудовування народного господарства, клубів, бібліотек, шкіл, лікарень і т. п.»¹¹. Пленум підкреслив, що в Сталінській і Харківській областях обкоми, міськкоми і райкоми КП(б)У і Ради депутатів трудящих з активною участю населення успішно відновлюють роботу шкіл, вузів, театрів, музеїв, бібліотек та інших культурно-освітніх закладів¹².

Узагальнений досвід відбудови і налагодження роботи культурно-освітніх закладів у Сталінській і Харківській областях був дуже корисним для партійних організацій республіки. Виконуючи рішення травневого (1944 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, вони розгорнули роботу по залученню мас до відродження закладів культури. Так, у Запоріжжі у відбудову обласної бібліотеки ім. О. М. Горького включились учителі і лікарі¹³, робітники та інтелігенція Шепетівки повернули до життя будинок-музей М. Островського¹⁴, силами громадськості були відновлені музеї М. Щорса у м. Сосниці Чернігівської області¹⁵ і П. Мирного у Полтаві¹⁶. Ініціатива мас, допомога партійних організацій дали можливість ще до кінця війни створити необхідні умови для збереження історико-культурних цінностей, запобігти їх руйнуванню.

Вказані заходи були першим кроком у здійсненні широкої програми партії, спрямованої на охорону культурного надбання народу. Водночас проводились облік, реставрація, систематизація скарбів культури, готувались до експозиції музейні експонати. Широкому розмаху цієї роботи сприяли прийняті в 1944 р. постанови ЦК КП(б)У і РНК УРСР «Про реєвакацію картинних фондів художніх музеїв», «Про поновлення роботи музеїв системи Управління в справах мистецтв у визволених областях УРСР», «Про повернення музейних експонатів»¹⁷ та ін.

Виконуючи рішення партії і уряду, Наркомос УРСР одразу ж після визволення обласних центрів направляв туди своїх представників з дорученням організувати охорону пам'ятників культури. Партійні і радянські органи на місцях дбали про повернення в державні сховища

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 15, спр. 8, арк. 11.

¹¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1977. Т. 2, с. 76.

¹² Там же, с. 68.

¹³ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 102, оп. 1, спр. 281, арк. 4.

¹⁴ Червоне Запоріжжя, 1944, 27 верес.

¹⁵ Там же, 2 квіт.

¹⁶ Зоря Полтавщини, 1944, 31 січ.

¹⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. К., 1975. Т. 3, с. 264.

тих цінностей, які фашисти не встигли вивезти. Так, Запорізький обком партії поставив перед працівниками бібліотек завдання: оглянути склади, сараї, підвали, де фашисти зосереджували всі награбовані книги для наступного вивезення до Німеччини¹⁸. У Сталіно всі виявлені книги збирали в обласній бібліотеці ім. Н. К. Крупської, а потім відправляли за належністю в інші бібліотеки¹⁹. Повертались до музеїв і картинних галерей викрадені фашистами картини. Велику допомогу у цій справі подавали комсомольські і піонерські організації. Вони виявляли місця переховування таких цінностей і повідомляли про це працівників музеїв.

Повертали музейні експонати і радянські патріоти, які зберегли їх від пограбування чи знищення фашистами. Так, полтавчани Зінченко і Юшко зберегли особисті речі і рідкісні фотографії В. Г. Короленка, жителі Кременчука передали місцевому краєзнавчому музею 50 експонатів²⁰.

Партія, уряд вжили заходів для повернення цінностей радянського народу з-за кордону. До Німеччини з таким завданням виїжджали відповідальні працівники ЦК КП(б)У²¹. Завдяки їх зусиллям було повернуто книги, викрадені фашистами в Київському державному університеті, в бібліотеках ім. В. Г. Короленка (Харків) та АН УРСР²². Після падіння фашистського режиму в Румунії так званий Генеральний секретаріат по ресурсах харчування та індустрії, який віддав раніше вивезенням з нашої країни пограбованих цінностей, повернув їх радянському народу²³. Вони доставлялись в Одесу, а потім передавались за належністю культурно-освітнім закладам²⁴.

Значну роль у цій справі відіграли політоргани частин і з'єднань діючої Червоної Армії. Виявлені серед трофеїв цінності вони відправляли тим установам, яким вони належали. У травні 1944 р. Військова рада 1-го Українського фронту направила до столиці України делегацію, яка привезла викрадений фашистами ключ від воріт Київської фортеці²⁵. Воїни одного з підрозділів, що брали участь у боях на території Австрії, переслали Одеському краєзнавчому музею вивезені окупантами фарфорові вазы²⁶.

З метою поповнення музейних фондів багато музеїв України вже в 1944—1945 рр. спорядили археологічні експедиції, почали збирання етнографічних матеріалів. Так, цікаві знахідки було зроблено на оголених дніпровських порогах²⁷, ряд уцілілих експонатів було виявлено на місці зруйнованих музейних будівель²⁸.

Особливу увагу партійні і радянські органи приділяли масовим бібліотекам України, книжкові фонди яких були пограбовані або знищені фашистами. ЦК ВКП(б) ще 9 лютого 1943 р. прийняв рішення про створення при Наркомосі РРФСР чотиримільйонного державного центрального фонду літератури для відновлення діяльності бібліотек у

¹⁸ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 102, оп. 56, спр. 7, арк. 131.

¹⁹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 14, арк. 62.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-166, оп. 15, спр. 5, арк. 2.

²¹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 322, арк. 1.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, т. 3, спр. 2844, арк. 47.

²³ Большеви́стское знамя, 1944, 20 окт.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, т. 2, спр. 1501, арк. 51.

²⁵ Большеви́стское знамя, 1944, 30 мая.

²⁶ Большеви́стское знамя, 1945, 13 мая.

²⁷ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 4, спр. 1154, арк. 100.

²⁸ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 174, арк. 6; Зоря Полтавщини, 1944, 9 січ.

районах, що зазнали окупації²⁹. Книжки з цією метою збирали в багатьох союзних республіках і областях країни. Партійні організації швидко роз'яснювали політичне значення цієї кампанії. В результаті було зібрано на 2 млн. книжок більше, ніж передбачалось названою постановою ЦК ВКП(б)³⁰.

На початку 1944 р. партійні організації підтримали ініціативу редакції власних книжок у загальне користування. Професорсько-викладацькі і студентські колективи Дніпропетровська зібрали 35 тис. книг, жителі Харківської області — 8 тис., Кременчука — 3228³¹. Таким чином книжкові фонди бібліотек були збільшені на сотні тисяч томів.

Виконуючи постанову ЦК ВКП(б) «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей України», ЦК КП(б) 27 грудня 1944 р. розглянув заходи, спрямовані на посилення допомоги західним областям республіки в справі поліпшення масово-політичної і культурно-освітньої роботи. Зокрема, передбачалась допомога цим областям у постачанні політичною, художньою та науково-популярною літературою³². Бібліотеки східних областей України за рекомендацією партійних організацій надіслали в західні області понад півмільйона різних книжок³³. Стільки ж до кінця війни було надіслано Держлітфондом при Наркомосі РРФСР³⁴. Це була дійова допомога населенню західних областей республіки яке прилучалось до соціалістичної культури.

Діяльність партійних комітетів по організації збирання, збереження і перерозподілу культурних цінностей сприяла поліпшенню масово-політичної роботи в районах, визволених від тимчасової фашистської окупації. Твори мистецтва, документи історичного минулого широко використовувались для підвищення не тільки культурного, а й ідейно-політичного рівня трудящих, для мобілізації їх на остаточний розгром ворога і відбудову народного господарства. На створення експозицій мистецтвознавчих, історичних, меморіальних та інших музеях уже в 1944 р. уряд УРСР виділив 8 млн. 152 тис. крб.³⁵ Завдяки цьому вдалося швидко розгорнути експозиції у музеях Ворошиловграда, Харкова, Полтави. Після визволення Києва процес створення музейних експозицій в областях республіки значно прискорився у зв'язку з тим, що працівники культурно-освітніх закладів столиці подавали їм допомогу.

На кінець 1944 р. відновили роботу 94 музеї Наркомосу і 14 мистецтвознавчих музеїв України³⁶. Напередодні війни їх було 151. Таке зменшення пояснювалося злиттям обласних музеїв революції та антирелігійних з історико-краєзнавчими³⁷.

5 лютого 1944 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про відновлення Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна. Здійснення відбудовних робіт силами трудових колективів України з участю інших республік СРСР мало велике політичне значення. Цей музей став не

²⁹ Макасова Л. В. Культура Советской России в годы Великой Отечественной войны. М., 1977, с. 113; Известия, 1943, 21 март.

³⁰ Большевицкое знамя, 1944, 2 дек.

³¹ Зоря, 1944, 3 січ.; Харківський обласний державний архів, ф. Р-4785, оп. 1 спр. 4, арк. 1.

³² Партархів Дніпропетровського обкому КП(б)У, ф. 19, оп. 4, спр. 1151, арк. 7.

³³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 406, арк. 96.

³⁴ Там же, арк. 11.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 10, спр. 44, арк. 4.

³⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 409, арк. 121.

³⁷ Коваль М. В. У горнилі війни (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1943—1945 рр.). К., 1972, с. 152.

тільки прекрасним пам'ятником вождю світового пролетаріату, а й важливим центром пропаганди марксизму-ленізму в республіці.

Велику увагу партійні організації приділяли зберіганню і використанню матеріалів і документів, які розповідали про подвиг радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни.

За рішенням Політбюро ЦК КП(б)У у травні 1944 р. у Києві було створено виставку «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». Першими її експонатами стали матеріали ЦК КП(б)У та його бойового органу — Українського штабу партизанського руху, які підтримували тісні зв'язки з багатьма партизанськими загонами³⁸. Для збирання пам'яток партизанської боротьби обкоми, міськкоми і райкоми партії створювали комісії та ініціативні групи³⁹, залучали до цієї роботи колишніх партизанів і підпільників, представників військових частин, працівників музеїв та бібліотек, науковців. До кінця війни було зібрано понад 500 тис. експонатів⁴⁰. Більшість з них і сьогодні демонструється у Київському музеї Великої Вітчизняної війни та в інших музеях України.

Партія виявляла турботу і про відродження пам'ятників архітектури. У зв'язку з величезним розмахом відбудовних робіт в республіці було створено Наркомат житлово-цивільного будівництва, який у стислі строки організував відбудову цінних в архітектурному відношенні будинків Раднаркому, драматичного театру ім. І. Франка, театру музкомедії у Києві, бібліотеки ім. В. Г. Короленка в Харкові, деяких закладів культури та архітектурних пам'ятників Запоріжжя і Донецька^{41–42}.

Питаннями відбудови й реставрації пам'ятників архітектури займалися на Україні Управління у справах архітектури, створене 29 вересня 1943 р.⁴³, і Український філіал Академії архітектури СРСР, що розпочав роботу в березні 1944 р.⁴⁴ Для забезпечення практичного виконання багатьох реставраційних і проектних робіт на прохання ЦК КП(б)У з лав Червоної Армії були відкликані архітектори⁴⁵, при скорилось їх повернення з евакуації⁴⁶.

Велика увага приділялась у цей період монументальній пропаганді і, насамперед, відбудові пам'ятників В. І. Леніну. Одним з перших на Україні був відбудований пам'ятник В. І. Леніну в с. Георгіївці Лутугінського району Ворошиловградської області. Його відкрили в урочистій обстановці 1 травня 1943 р.⁴⁷. Безпосередньо в день визволення — 2 вересня 1943 р. — було відбудовано пам'ятник вождю світового пролетаріату в Сумах⁴⁸, 1 травня 1944 р. — у Ворошиловграді⁴⁹.

Значну роль у розвитку монументальної пропаганди відіграла постановка РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 21 березня 1945 р. «Про проек-

³⁸ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 891, арк. 44—50.

³⁹ Там же, спр. 169, арк. 29; Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 102, оп. 1, спр. 339, арк. 2; Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 15, оп. 1, спр. 322, арк. 10—12; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 15, арк. 119.

⁴⁰ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 891, арк. 24.

^{41–42} Денисенко П. І. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.). К., 1968, с. 140—141.

⁴³ Собрание постановлений и распоряжений Правительства Союза Советских Социалистических Республик, 1943, № 13, ст. 231.

⁴⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 266, арк. 2.

⁴⁵ Там же, ф. 1, оп. 16, спр. 266, арк. 1.

⁴⁶ Там же, арк. 17.

⁴⁷ Здесь каждое место свято. Донецк, 1972, с. 10.

⁴⁸ Сумская область в период Великой Отечественной войны (1941—1945): Сб. документов и материалов. Харьков, 1963, с. 181.

⁴⁹ Правда Украины, 1944, 4 мая.

тування і спорудження пам'ятників В. І. Леніну в м.м. Дніпропетро- ку і Львові»⁵⁰. Над проектами цих пам'ятників працювали скульп- ри В. Федченко, В. Мухін, Я. Никодимов, С. Зноба. Пам'ятники В. Леніну свідчили про всенародну любов до засновника Комуністич- ної партії і першої в світі соціалістичної держави, символізували непе- можність ленінських ідей.

Вжиті заходи дали можливість уже в роки війни розпочати ставрацію таких цінних пам'ятників архітектури, як Софійський со- Києво-Печерська лавра в Києві, будинок Палацу моряків в Одесі, яких споруд у Полтаві, Харкові, Дніпропетровську. У відбудові м'ятників архітектури на Україні брали участь архітектори Росії кої Федерації та інших братніх республік⁵¹.

Діяльність партійних організацій у галузі відродження і охор- культурних цінностей в роки Великої Вітчизняної війни створюю- умови для дальшого духовного розвитку радянських людей. В ць- ще одне свідчення того, що Комуністична партія завжди, навіть у в- тяжчий для країни період, виходила з інтересів народу, його матері- них і духовних потреб.

⁵⁰ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 4, 798, арк. 7.

⁵¹ Архітектура України, 1917—1967, К., 1967, с. 9.

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

ЗАРУБІЖНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ВИРІШАЛЬНУ РОЛЬ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В РОЗГРОМІ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ

У період Великої Вітчизняної війни на адресу Радянського уряду, редакцій центральних газет надходили відгуки на героїчну боротьбу нашого народу з багатьох країн усіх континентів. Виражаючи настрої та сподівання волелюбних народів, державні, військові й громадські діячі, рядові учасники подій захоплено писали про мужність і стійкість радянських людей, підкреслювали вирішальну роль Радянського Союзу в розгромі німецько-фашистської воєнної машини, у врятуванні людства від фашистської тиранії. Така сама оцінка ролі СРСР та його доблесних Збройних Сил знаходила місце на сторінках газет і в радіопередачах країн антигітлерівської коаліції.

Значна частина цих зарубіжних відгуків була вже опублікована у різних виданнях, в тому числі на сторінках «Українського історичного журналу» *. Проте в наших архівах зберігається ще чимало подібних матеріалів, які заслуговують на увагу.

Документи і матеріали, що вміщуються в даній публікації, взято з фондів ТАРС, Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР (ЦДАЖР СРСР), а також із зарубіжних газет, що зберігаються в бібліотеках і архівах Радянського Союзу.

Публікацію підготував доцент Волгоградського педінституту,
кандидат історичних наук Б. С. АБАЛІХІН

Із привітання державного секретаря США У. Уілкі** радянському народові
з нагоди 25-ї річниці Великого Жовтня

5 листопада 1942 р.

...Я залишив вашу країну, повний величезного захоплення духом, мужністю і відданістю російського народу і сповнений поваги до численних здобутків, яких ви досягли за порівняно короткий строк — чверть віку. Я доповів американському народові про те, що я бачив. Я розповів йому про ваші величезні підприємства і культурний розвиток. Мені не довелося говорити йому про ваші загартовані серця, бо доблесні захисники Сталінграда своїми подвигами вже написали про це сагу, що буде жити віками, але я говорив американському народові про необхідність безперервного збільшення потоку матеріалів з Америки на ваші бойові фронти та про необхідність негайно створити другий фронт в Європі.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 237, арк. 113

* Див.: УІЖ, 1975, № 5, с. 114—120.

** У. Уілкі відідав Радянський Союз у вересні 1942 р. За завданням президента США Ф. Рузвельта він вів переговори з Радянським урядом з питань зміцнення антигітлерівської коаліції та відкриття другого фронту в Європі.

**Із привітання президента Мексики
А. Камачо радянському народові з нагоди
25-ї річниці Великого Жовтня**

7 листопада 1942 р.

Мексиканський народ із захопленням дивиться на героїчні зусилля, які виявляє російський народ у боротьбі проти фашистів. Кампанія 1941 року, славна обороною Сталінграда становлять безсмертні сторінки історії опору Об'єднаних націй проти підступної агресії фашистських диктатур. Сьогодні, коли СРСР святкує свою річницю, я радий передати доблесній нації наші щирі побажання перемоги...

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 237, арк. 151

З повідомлення іранської газети

26 листопада 1942 р.

Перемогу Червоної Армії під Сталінградом можна сміливо вважати найзначнішим успіхом союзників у цьому році. Якими б значними не були події на інших фронтах, доля цієї війни вирішиться на радянському фронті.

«Кмардом», 26 листопада 1942 р.

З передачі радіо Монтевідео (Уругвай)

29 листопада 1942 р.

Тепер становище у всьому світі уявляється вже зовсім в іншому вигляді, ніж рік або кілька років тому. Драматичні події останніх місяців докорінно змінили становище... Знову починають свій зимовий наступ російські армії. Сталінград витримує довготривалу облогу, але не здався. Його ім'я назавжди вписане в історію російськими солдатами, які так чудово вміють битися і, якщо треба, вмирати за свободу, тому що знають: тільки у вільній країні варто жити.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 6, спр. 194, арк. 19

**Із статті «Як ми допомагаємо фронту»,
опублікованій в монгольській газеті**

27 лютого 1943 р.

З того дня, як почалася Велика Вітчизняна війна радянського народу проти гітлерівських загарбників, трудящі Монголії активно допомагають Червоній Армії громити ворога. Всього за цей час монгольський народ надіслав діючій Червоній Армії подарунків на загальну суму 23 500 000 тугриків. В січні 1942 р. було відправлено перший ешелон з подарунками... У кінці листопада 1942 р. 4 ешелони подарунків пішли на фронт. Завтра два нових ешелони з подарунками для Червоної Армії підуть на фронт... Крім того, скотарі, робітники, службовці посилають 16973 різних посилок бійцям та командирам Червоної Армії. На зібрані трудящими МНР засоби побудовано і передано в РСЧА танкову колону «Революційна Монголія».

«Унен», 27 лютого 1943 р.

З повідомлення англійської газети

3 лютого 1943 р.

Великий бойовий подвиг радянських військ, які виграли битву під Сталінградом, увінчав це місто подвійним лавровим вінком — одним за захист проти небаченого у війсьній історії натиску ворога, та другим — за гідний подиву контрнаступ, що корінним чином змінив увесь хід військових подій.

«Таймс», 3 лютого 1942 р.

З повідомлення шведської газети*4 лютого 1943 р.*

Ім'я цього міста* вічно буде сяяти як пам'ятник мужності росіян, котрих не могли зламати найжорстокіші удари. Престиж Червоної Армії піднявся ще вище завдяки цій перемозі, яка не має собі рівних.

«Арбетарен», 4 лютого 1943 р.

**Із статті «Свято поневоленої Європи»,
опублікованій у югославській газеті***8 лютого 1943 р.*

В Німеччині — загальний траур, а в Європі — незмірна радість. Поневолені народи, шість мільйонів іноземних робітників-рабів у Німеччині, незліченні маси людей в концентраційних таборах, мільйони вбитих, спотворених, зарізаних, згвалтованих — в моглах та ровах — без будь-якого наказу Гітлера повертаються обличчям на Схід, до Волги, але не для роздумів про страшні хвилини, що чекають на них, а для того, щоб окропити бальзамом свої зранені серця. Німеччина сумує, Європа радіє.

Почався страшний суд над плем'ям злодіїв з Берліна, які принесли в Європу закони джунглів, які перенесли в наше двадцяте століття десять найпохмуріших років середньовіччя.

Повертається обличчя закривавленої Європи на Схід... І линуть теплі слова подяки справедливому і великому меснику — Червоній Армії.

«Борба», 8 лютого 1943 р.

**З листа жителя Лос-Анджелеса Е. Хогфелда
«Пораненому солдатові в Росії»***13 липня 1943 р.*

Ми хочемо висловити наше якнайвище захоплення твоєю героїчною боротьбою за волю, за визволення світу від найлютіших ворогів людства. Ми в Америці знаємо, яку величезну і неоціненну послугу росіяни роблять всьому волелюбному світові, і знову й знову захоплюємося чудовою боротьбою й вашими самопожертвами.

ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 15, спр. 10, арк. 10

Із статті грецької газети*29 серпня 1943 р.*

Якою могутньою силою є Червона Армія! Армія, яку Гітлер «громив» кілька разів, армія, яку наші реакціонери і навіть вищі урядові чини вважали здатною чинити опір тільки шість місяців, — ця армія сьогодні визволяє радянську землю від гітлерівської тиранії, знищує ворогів людства і робить величезний вклад у загальну справедливу справу. Людство ніколи не буде спроможним виплатити цей борг подяки перед Червоною Армією.

«Вема» **, 29 серпня 1943 р.

З передачі радіо Сан-Франціско*1 жовтня 1943 р.*

Великий російський наступ розвивався за останні тижні з такою швидкістю, що ми якось не встигли усвідомити, що німці опинилися тепер відкинутими туди, де вони знаходилися два роки тому.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 248, арк. 3

* Йдеться про м. Сталінград.

** Газета видавалася в Лондоні.

3 повідомлення австралійської газети

1 жовтня 1944

Зайняття Червоною Армією Смоленська створює серйозну загрозу всьому північному флангу німецьких військ. На теперішній час слово «Смоленськ» звучить для Німеччини так же зловісно, як воно звучало для Наполеона в похмурі для нього дні 1818 року.

«Морнінг геральд», 1 жовтня 1944

3 повідомлення американської газети

21 січня 1944

Прорвавши Ленінградське кільце, Червона Армія одержала нову перемогу над Радянського Союзу і Об'єднаних націй. Цей наступ знову показує дивовижне мужество і енергію Червоної Армії, яка не ослаблює натиску на німців... Ведучи з ворогом на всьому протязі величезної лінії фронту, вона одночасно готувалася в критичний момент завдати йому удару в найвразливішому місці.

«Нью-Йорк геральд трибюн», 21 січня 1944

3 повідомлення англійської газети

31 січня 1944

Усі вільні та всі поневолені гітлерівцями народи розуміють, яку роль відіграє розгром німців під Ленінградом для послаблення нацистської могутності. Ленінград вже давно завоював собі місце серед міст-героїв нинішньої війни. Битва під Ленінградом посягла тривогу серед німців. Вона дала їм відчуття, що вони лише титчкова господарі Парижа, Брюсселя, Амстердама, Варшави, Осло.

«Стар», 31 січня 1944

3 привітання голови Виконкому компартії Великобританії У. Галлахера радянському народові з нагоди 26-ї річниці Червоної Армії

23 лютого 1944

...26 років тому Червона Армія пройшла своє бойове хрещення під Псковом. Червона Армія витримала випробування в той час, і вона витримує свої випробування сьогодні. Робітники усіх країн пишалися Червоною Армією у ті дні. Ми ще більше пишаємося нею у теперішній час. І якщо в той час Червона Армія відстояла соціалістичну республіку — Радянський Союз, то тепер Червона Армія не лише рятує Радянський Союз, але й рятує весь світ від фашистського рабства.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 255, арк. 25

3 привітання колишнього посла США в СРСР Д. Девіса радянському народові з нагоди 26-ї річниці Червоної Армії

23 лютого 1944

США разом з усім волелюбним світом вітає неперсвершені мужність, патріотизм і велич Червоної Армії. Привіт бойовим офіцерам і великим солдатам, які виганяють гітлерівських гуннів із своєї землі. Хай живе Червона Армія! Хай живе історична дружба між США і СРСР!

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 255, арк. 16

Із статті канадської газети

28 лютого 1944

Червона Армія святкує свою 26-у річницю як визнана рятівниця цивілізації від німецької тиранії. Оправившись від ударів, одержаних на першому етапі війни, Червона Армія виявила у наступі виключну енергію, що не має собі рівних в історії.

«Стар», 28 лютого 1944

Повідомлення радіостанції «Слободна Югославія»*15 жовтня 1944 р.*

Кожного дня надходять листи з Сербії та Воєводини, що змальовують небувале піднесення нашого народу, який захоплено зустрічає Червону Армію з квітами і подарунками. Старе й мале — усі прагнуть допомогти прославленим героям Червоної Армії, які разом з бійцями Народно-визвольної армії Югославії очищають нашу країну від німецьких загарбників. Жителі подають відомості офіцерам Червоної Армії про пересування ворога, ремонтують зруйновані дороги і мости.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 1, спр. 266, арк. 147

**З привітання товариства «Фінляндія—Радянський Союз»
радянському народові***21 жовтня 1944 р.*

Організаційні збори товариства «Фінляндія — Радянський Союз» сердечно вітають усі народи Радянського Союзу і висловлюють надію, що між нашими сусідніми країнами утворяться найтісніші і дружні відносини. Ми стежимо з великою симпатією і захопленням за героїчною боротьбою великого Радянського Союзу за принципи, що ведуть до загального миру і безпеки між усіма державами.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 264, арк. 55

**З виступу по московському радіо командира ескадрильї
«Нормандія» П. Пуйяда***14 січня 1945 р.*

Пройшло вже понад два роки з тих пір, як ескадрилья «Нормандія» зайняла своє місце на радянсько-німецькому фронті пліч-о-пліч з мужніми льотчиками Червоної Армії... Тоді був Сталінград. Найтяжчі дні війни. Тепер ми біля Балтійського моря...

Ми віримо, що новий, 1945 рік буде роком Перемоги. Ескадрилья «Нормандія» продовжуватиме виконувати свій обов'язок на радянсько-німецькому фронті, підвищуючи престиж французької авіації і зміцнюючи тим самим любов Франції до СРСР.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 268, арк. 70—71

**Заява товариства «Рух вільних австрійців»
з нагоди вступу Червоної Армії на територію Австрії***9 квітня 1945 р.*

29 березня Червона Армія перейшла кордон Австрії. Ми, об'єднавшись в «Рух вільних австрійців», вітаємо Червону Армію. Ми вітаємо день, коли почалося визволення нашої країни. Ми закликаємо всіх австрійців у всьому світі, солдатів союзних армій, робітників, учених, чоловіків і жінок усіх професій зробити все, що від них залежить, для остаточної перемоги.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 277, арк. 47—48

З повідомлення американської газети*27 квітня 1945 р.*

Рішення Червоної Армії взяти Берлін є мудрим і корисним. Підняття над Берліном, того ж прапора, який ніколи не був спушений під час жакливиx боїв у Сталінграді, є символом справедливості.

«Коммершел Еппіл», 27 квітня 1945 р.

Із статті мексиканської газети*9 травня 1945 р.*

Жаклива війна, яку ми можемо вважати найкривавішою в історії людства, закінчилася...

Та ще до того, як було оголошено про закінчення воєнних дій в Європі, певні агентства, газети, а також деякі політики в усіх країнах почали дезорієнтовувати громадськість з тим, щоб вона забула неперевершені подвиги Червоної Армії і жертви, яких вона зазнала. Усі ці фальсифікатори переслідують єдину мету — порушити єдність великих союзників і підготувати ґрунт для третьої світової війни...

Коли Гітлер напав на Радянський Союз, окремі люди і вся нація поставилися до величезних воєнних завдань, що виникли перед ними з такою ж рішучістю, яку вони виявили під час мирного будівництва. В результаті цього радянські війська завдали великих втрат німецькій армії та знищили більше матеріальних засобів Німеччини, ніж усі союзні нації, разом взяті.

«Ель популар», 9 травня 1945 р.

Із статті югославської газети

11 травня 1945 р.

Перемога завойована, перемога — наша. Її завоювали славні бійці непереможної Червоної Армії своєю зброєю, своєю героїчною обороною Ленінграда і Сталінграда, битвою під Москвою, винищенням фашистських орд, які увірвалися на радянську землю, своїм переможним вступом на німецьку територію. Її завоював і героїчний народ могутнього Радянського Союзу, без чийої боротьби людство сьогодні поринуло б в морок. Її завоювали війська наших західних союзників і всіх Об'єднаних націй у боротьбі проти фашизму. Перемогу завоювали і наші вистраждані, але не скорені народи, наша героїчна югославська армія.

«Омладіна», 11 травня 1945 р.

Із заяви члена Національних Зборів Франції Ерріо представникам преси в Ліоні

20 травня 1945 р.

Я був присутнім у Москві на першотравневих святах. Воєнний парад був винятковим за силою та дисципліною. Важко собі уявити кількість солдатів, які брали участь у ньому, і ультрасучасну зброю, якою вони користувалися; стає зрозумілим, чому вони є переможцями. Однак, я завжди говорив про це. Протягом багатьох років я намагався дати зрозуміти нашим співвітчизникам у Франції, що могутність Червоної Армії не пусте слово. Було цілком очевидно, що англо-франко-радянський пакт був найліпшим засобом для збереження миру. Якби такий пакт було підписано, то війна не спалахнула б. Вороги політики зближення несуть тяжку відповідальність.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 280, арк. 120

Спогади

У БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ КРАКОВА ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

Щороку, коли лютують січневі морози і мете хуртовина, мені пригадується остання воєнна зима 1944—1945 рр., Вісло-Одерська операція та бойові дії військ 59-ї армії 1-го Українського фронту по визволенню від фашистських загарбників колишньої столиці Польщі, великого політичного і культурного центру країни — міста Кракова. В той час я працював помічником начальника оперативного відділу штабу цієї армії і за своїми службовими обов'язками мав безпосереднє відношення до тих подій.

У грудні 1944 р. за рішенням Ставки Верховного Головнокомандування 59-а армія в складі двох стрілецьких корпусів — 43-го і 115-го по три стрілецькі дивізії в кожному — була передислокована з Карельського перешийка в район Жешува, на східному березі Вісли, і передана до складу 1-го Українського фронту. В цьому районі з резерву фронту в армію була передана також 245-а стрілецька дивізія. Загалом, таким чином, в армії налічувалося сім стрілецьких дивізій, з'єднання й частини артилерії, інженерних військ та військ зв'язку, тилові установи.

Командував армією генерал-лейтенант І. Т. Коровников, членом Військової ради був генерал-майор П. С. Лебедев, начальником штабу — генерал-майор М. П. Ковальчук, начальником оперативного відділу — полковник Л. М. Крилов.

Район, де зосереджувалися війська, знаходився на відстані близько 100 км від лінії фронту на Сандомирському плацдармі. Він був заздалегідь вивчений офіцерами штабу з точки зору непомітного для ворога розташування військ та наявності шляхів виходу до лінії фронту.

Зосередження військ тривало протягом грудня і навіть на початку січня. Але наприкінці грудня в армію надійшла директива командування фронту про те, що готується наступальна операція по розгрому ворога в районі Кельце—Радомско. Основний удар планувалося завдати із Сандомирського плацдарму силами п'яти армій. Наша 59-а армія мала перебувати у другому ешелоні фронту, а після прориву тактичної зони оборони ворога військами першого ешелону — вступити в бій на стику 5-ї гвардійської та 60-ї армій з рубежа річки Ніда і, розвиваючи наступ у напрямі населених пунктів Мехув, Катовіце (Верхня Сілезія), силами стрілецького корпусу та 4-го гвардійського танкового корпусу, що передавався до її складу в ході бойових дій з 5-ї гвардійської армії, у тісній взаємодії з військами 60-ї армії оволодіти містом Краковом. Армію мали підтримувати одна штурмова та одна винищувальна авіаційні дивізії 2-ї повітряної армії фронту¹.

¹ ЦАМО СРСР, ф. 416, оп. 18310, спр. 1, арк. 5.

Після одержання цієї директиви у штабі армії, а згодом і безпосередньо у військах, розпочалась підготовка до наступальної операції. Досконально вивчалися угруповання ворога, характер його оборони, місцевість. Були намічені на карті та обстежені на місцевості маршрути виходу військ з районів зосередження на плацдарм, визначені райони днівок, рубежі регулювання тощо. Розроблявся і уточнювався в деталях план бойових дій. Вся ця робота виконувалася в обстановці якнайсуворішої таємності. До участі в ній була залучена обмежена кількість генералів і офіцерів, а всі документи, пов'язані з плануванням операції, писали тільки від руки.

В цей час у військах посилено йшла бойова підготовка, в ході якої зверталася увага на найбільш характерні для наступної операції моменти — організацію взаємодії в бою стрілецьких підрозділів з танковими і артилерійськими, особливості бойових дій у населених пунктах, при подоланні водних перешкод, під час переслідування ворога тощо. При проведенні партійно-політичної роботи значна увага була приділена новому поповненню, яке прибуло з визволених районів України і Білорусії. Перед командирами, політичними органами стояло важливе завдання — встановити правильні взаємовідносини між радянськими воїнами та польським населенням. В нашій 59-й армії ця робота розпочалась відразу ж після прибуття військ у райони зосередження.

Ми знали, що з ініціативи Польської робітничої партії 21 липня 1944 р. було створено Польський Комітет Національного Визволення, у спеціальному Маніфесті якого виражалася непохитна воля польського народу боротися за повне визволення своєї країни від фашистської окупації, містилася програма докорінних демократичних перетворень, а міцний союз і дружні відносини з СРСР проголошувалися основою зовнішньої політики нової Польщі. Нам було відомо й те, що проти Польського Комітету Національного Визволення та його Маніфесту виступили буржуазні керівники Польщі, які перебували в еміграції в Лондоні.

Уряд нашої країни зробив офіційну Заяву про ставлення СРСР до Польщі, в якій наголошувалося, що радянські війська вступили на її територію з однією метою — розгромити ворожі гітлерівські армії і допомогти польському народові у справі визволення від фашистського ярма і відродження незалежної, сильної і демократичної Польщі. Тому Радянський уряд не мав наміру встановлювати тут органів своєї адміністрації, вважаючи це справою польського народу.

Заява уряду СРСР стала для радянського командування та політорганів військ керівним документом, який визначав напрями роботи серед польського населення і воїнів Червоної Армії.

В районах, де розташувалися війська 59-ї армії, серед місцевих жителів проводилися бесіди про радянсько-польські відносини, мітинги й збори, на яких роз'яснювалася суть великої визвольної місії Червоної Армії. Для населення демонструвалися радянські кінофільми, організовувалися виступи армійських ансамблів пісні і танцю, видавалися спеціальні листівки, брошури тощо. Поляки ненавиділи фашистських окупантів і вітали прихід Червоної Армії, армії-визволительки.

Штабом 59-ї армії на підставі відомостей, одержаних у штабі фронту і штабах армій, які оборонялися на Сандомирському плацдармі, було встановлено, що на шляху до Кракова військам необхідно подолати декілька заздалегідь підготовлених ворогом смуг оборони. Перша з них проходила вздовж західного берега річки Ніда і складалася з двох, а місцями й трьох траншей з переходами та виносними відкритими май-

данчиками для ручних і станкових кулеметів. Перед траншеями знаходилися загородження з колючого дроту. На деяких найбільш вразливих для танкових атак ділянках було викопано протитанкові рови завширшки 3—3,5 м і завглибшки близько 3 м. Загальна глибина цієї смуги оборони досягала від 3 до 5 км. Якщо врахувати, що західний берег Ніди майже у всій зоні наступу домінував над східним і в багатьох місцях мав круті, майже обривчасті схили, то стане зрозумілим, що цей оборонний рубіж становив для наших військ досить серйозну перешкоду.

Друга смуга оборони проходила вздовж західного берега річки Шренява і була розташована на відстані 35—40 км від першої. Тут ворог також підготував дві-три, місцями чотири лінії траншей, а підступи до них прикрив мінними полями.

Між цими смугами оборони знаходилися великі населені пункти Дзялошице, Скальбмеж, Мехув, Сломники та інші, які були підготовлені до ведення кругової оборони².

Відповідно до завдання, поставленого перед армією штабом 1-го Українського фронту, на основі всебічної оцінки сил ворога і системи його оборони, виходячи з кількості і можливостей своїх військ, генерал-лейтенант І. Т. Коровников прийняв таке рішення: розвиваючи успіх 4-го гвардійського танкового корпусу, ввести війська армії в прорив у напрямі Злота—Дзялошице, маючи в передовому ешелоні 43-й стрілецький корпус, із завданням просунутися в перший день операції на 18—20 км і вийти на лінію Шипов (Сипув)—Дзеронжня—Кобильники. На другий день з метою дальшого розвитку наступу в напрямі на Дзялошице—Мехув передбачалося на лівому фланзі дій 43-го стрілецького корпусу, перед яким стояло завдання вийти під кінець дня на рубіж Ксенж-Вельки—Кленув, ввести в бій 115-й стрілецький корпус, який мав оволодіти рубежем Кленув—Пшемечанки, просунувшись уперед ще близько 20 км.

Надалі 43-й стрілецький корпус мав наступати на Мехув—Вольбром, а 115-й стрілецький та 4-й гвардійський танковий корпуси повинні були, здійснивши обхідний маневр з півночі і північного заходу, оволодіти Краковом. Бойові порядки стрілецьких корпусів для ведення бою розташовувалися в два ешелони. В резерв армії виділялася 245-а стрілецька дивізія³.

Операцію планувалося провести в чотири етапи. Перший — зосередження військ армії у районі лісів на північ від м. Мелец, на східному березі р. Вісла. Для цього вони мали за чотири нічні переходи подолати 60—90 км. Другий етап — зайняття армією вихідних позицій для наступного вводу її в прорив з рубежа р. Ніда. При цьому за одну—півтори доби війська повинні були пройти не менш як 50—60 км. На третьому етапі армія мала вступити в бій, розвинути наступ і вийти на лінію населених пунктів Ксенж-Вельки—Пшемечанки, просунувшись протягом двох діб на 40—50 км. Дальший розвиток наступу в обхід Кракова і оволодіння містом становили суть четвертого, заключного етапу операції.

Згідно з цим планом перед військами були поставлені конкретні бойові завдання. Контроль за підготовкою до їх виконання здійснював штаб армії, працівники якого проводили велику організаторську роботу у військах. Офіцери оперативного відділу майже постійно перебували в корпусах та дивізіях. Але Новий 1945 рік ми вирішили зустріти

² Там же, оп. 71933, спр. 2, арк. 10—24.

³ Там же, оп. 358229, спр. 1, арк. 12—13.

разом. Кожен розумів, що це був останній воєнний Новий рік. У той час квартирували ми в с. Ненадувка Дольня, неподалік від Жешува, в будинку сільського священика, який при розподілі приміщень сам звернувся з проханням поселити і в його будинок офіцерів штабу. Для цього він виділив дві кімнати на першому поверсі, а другий — займав сам.

Напередодні Нового року, коли ми зібралися за скромно обставленим столом, у двері хтось постукав:

— Прошу, панове офіцери, дозволу зайти до вашої оселі і привітати вас з нагоди свята.

На порозі стояв чоловік у цивільному одязі — господар будинку, а за ним — дві молодичі, які тримали в руках підноси з двома пляшками якогось напою, смаженими курми, качками та іншими стравами.

Трохи збентежені, ми переглянулись, а потім в один голос відповіли: «Просимо, заходьте, будь ласка, і сідайте до столу».

Молодиці вміть поставили все принесене перед нами і хутко вийшли, а священик повільно сів, подивився на всіх і сказав:

— Панове радянські офіцери, пробачте, що я зайшов до вас у такий час. Але як поляк, патріот своєї Вітчизни я не можу не висловити вам своєї глибокої вдячності за те, що радянські війська уже визволили значну частину Польщі і в недалекому майбутньому, безумовно, проженуть фашистів з усієї нашої країни. Ми, поляки, всією душою ненавидимо гітлерівських окупантів. Весь цей час наші люди чекали вас. Дозвольте мені побажати вам успіхів у розгромі ненависного ворога, живими й здоровими повернутися на Батьківщину до своїх родин.

Потім він підвівся, налив собі чарку і попросив зробити це саме нас. Ми випили за Новий 1945 рік — рік Перемоги над фашизмом. Господар добре розмовляв по-російськи, знав і українську мову. З гнівом і обуренням розповідав він про те, як нахабно поводити себе фашисти, як знущалися вони над поляками. Так у розмові минула година, друга. Потім господар подякував і вийшов. Невдовзі розійшлися й ми, адже кожного чекали невідкладні справи.

2 січня 1945 р. у війська армії було направлено директиву, згідно з якою наші корпуси і дивізії повинні були зосередитися на правому березі Вісли в районі Войкув, Гліни Вельки, Воля Плавська, Тшеснь, Дурди. В директиві підкреслювалося, що марш належало здійснювати у нічний час, а вдень — відпочивати у визначених районах. При цьому як удень, так і, особливо, вночі категорично заборонялося розпалювати вогонь, а також зосереджувати людей і бойову техніку на відкритих місцях, що проглядалися з повітря. Перехід військ планувалося розпочати о 18-й годині 4 січня і закінчити ранком 7 січня 1945 р.⁴

Марш проходив у досить складних умовах. Головна трудність полягала в тому, що в умовах великих січневих морозів потрібно було помітно для ворога вивести сім стрілецьких дивізій, а також частини посилення та забезпечення до Вісли і значну їх кількість переправити на Сандомирський плацдарм. Все це вимагало чіткої організації маршу, високої відповідальності і дисципліни всіх солдатів, офіцерів і генералів.

Працівники штабу армії, насамперед оперативного відділу, постійно перебували на маршрутах, контролювали своєчасність проходження військами рубежів регулювання і доповідали про це командуванню.

Не одну ніч довелося провести на польових дорогах і мені. Різкий морозний вітер здіймав снігову заметіль, жалив обличчя. А зігрітись ніде. Суворо заборонялося запалити навіть цигарку, не те, що розвести

⁴ Там же, оп. 10437, спр. 1086, арк. 5—6.

вогонь. У пам'яті назавжди закарбувалися суворі обличчя бійців і командирів, їх покриті памороззю насунуті на очі шапки-вушанки. Серед солдатів — немало обстріляних воїнів, що прибули сюди з Ленінградського фронту, були й новачки з молодого поповнення. Деяких командирів я знав ще по спільній участі в бойових діях під Ленінградом і Новгородом. Ми обмінювалися короткими привітаннями. Не виключена можливість, що це була остання зустріч, адже попереду нас чекали запеклі бої.

На ранок 7 січня війська армії організовано вийшли в заплановані райони. В ніч з 10 на 11 січня дві дивізії 43-го стрілецького корпусу і частина артилерії, які повинні були діяти в першому ешелоні, перейшли на західний берег Вісли і непомітно для ворога розташувалися в лісах на Сандомирському плацдармі.

Як відомо, наступ радянських військ з плацдармів на Віслі планувався розпочати 20 січня 1945 р. Але 16 грудня 1944 р. гітлерівці перейшли в контрнаступ проти англо-американських армій в Арденнах і поставили їх у досить скрутне становище. Це змусило англійського прем'єр-міністра У. Черчілля звернутись до Й. В. Сталіна з проханням про негайну допомогу. Виконуючи свій союзницький обов'язок, Верховне Головнокомандування Червоної Армії вирішило прискорити наступ радянських військ.

12 січня 1945 р. по ворожих позиціях було завдано могутнього вогневого удару нашої артилерії. Обстріл тривав 15 хвилин. Після цього передові батальйони, які виділялися від кожної стрілецької дивізії, перейшли в наступ і захопили першу лінію фашистських траншей. Таким чином, було виявлено всю вогневу систему ворога. О 10-й год. ранку розпочалась артилерійська підготовка. Тисячі гармат і мінометів протягом майже двох годин вели вогонь по оборонних спорудах, вогневих позиціях та районах зосередження резервів ворога.

В цей час разом з начальником оперативного відділу полковником Л. М. Криловим та ще кількома офіцерами я перебував на спостережному пункті армії, розташованому не більш як за 1,5 км від лінії фронту. Тут же були командуючий армією та інші генерали і офіцери штабу. Над нашими головами з виттям і свистом проносилися тисячі снарядів і мін. Від їх розривів стояв страшений гуркіт. Позиції ворога покрились густою завісою диму. Авіація через туман участі у вогневій підготовці не брала.

Війська, що перейшли в наступ, подолали першу лінію оборони противника й успішно продовжували розвивати бойові дії. Це дало можливість у другій половині дня ввести в бій на краківському напрямі 4-й гвардійський танковий корпус, яким командував генерал-лейтенант П. П. Полубояров. До складу корпусу входили 12-а, 13-а і 14-а гвардійські танкові та 3-я гвардійська мотострілецька бригади. Вони мали на озброєнні 184 танки, 38 самохідних установок, 82 бронемашини, 8 гвардійських мінометів М-13 («катюші») та іншу техніку. Тут же розпочав вихід на бойовий рубіж 43-й стрілецький корпус.

Танкові з'єднання, долаючи опір ворога, успішно розвивали наступ і на кінець дня вийшли до р. Ніда. На окремих ділянках бійцям мотострілецьких підрозділів вдалося захопити невеликі плацдарми на її західному березі. Необхідно було негайно будувати переправу для танків та іншої важкої бойової техніки. Це завдання виконували воїни 22-ї інженерно-саперної бригади. Працювати їм довелося під артилерійсько-мінометним і навіть кулеметним вогнем ворога, по коліна у крижаній воді.

Я одержав доручення негайно виїхати до місця, де працювала ця

бригада, і разом з начальником інженерних військ армії полковником Г. О. Булаховим забезпечити своєчасне закінчення саперних робіт та організувати переправу військ через річку.

Ще засвітла ми з водієм «газика» оперативного відділу виїхали в заданий район, що знаходився на північ від населеного пункту Вислиця. Місцевість перед річкою була зовсім відкритою і прострілювалася ворогом. Хвилина на роздум — і ми вже мчали у напрямі річки. Гітлерівці, мабуть, були настільки приголомшені такою зухвалістю, що не встигли навіть відкрити вогонь. Коротка зупинка — і я стрімголов покотився під насип, а водій швидко повів машину назад, до лісу.

Незважаючи на мороз і вогонь ворога, роботи не припинялися ні на хвилину. З настанням темряви розпочалася переправа на західний берег річки танкового і 80-ї дивізії 43-го стрілецького корпусів, а вже о 5 год. 30 хв. наступного дня вони перейшли в наступ.

Бойові дії розвивалися досить успішно, і ранком 15 січня було введено в бій 115-й стрілецький корпус. Ворог докладав багатьох зусиль, щоб не допустити наших військ до Кракова і далі у Верхню Сілезію. Опівдні фашисти спробували організувати контрудар у напрямках на Дзялошице і Скальбмеж, але затримати наступ наших військ їм не вдалося.

Наступного дня бойові дії спалахнули з новою силою. Частини 4-го гвардійського танкового корпусу форсували р. Шреняву, оволоділи рядом населених пунктів, а 17 січня вибили ворога з м. Скала, що на північ від Кракова. Війська 43-го стрілецького корпусу, ведучи бої за м. Мехув, 16 січня встановили зв'язок з польськими партизанами, які, взаємодіючи з радянськими військами, завдали удару по ворогові з лісу, що знаходився на північ від міста. На кінець дня 16 січня війська корпусу вели бойові дії на лінії Либертовська—Мехув. З'єднання 115-го стрілецького корпусу також успішно подолали ворожу оборону на р. Шренява і вели бій на лінії населених пунктів Кремпа—Івановице.

Таким чином, війська армії, розвиваючи наступ, протягом трьох днів пройшли з боями більш як 60 км і вийшли на північ від Кракова, а своїми лівофланговими з'єднаннями підійшли до зовнішньої оборонної лінії міста. Склалися сприятливі умови для визволення Кракова.

Штаб фронту, який уважно стежив за бойовими діями армії на краківському напрямі, 17 січня конкретизував завдання, що стояло перед нею. Було наказано частинною військ продовжувати наступ на Славкув—Катовице, основні сили зосередити на південь від м. Мехува в районі Скала і силами 4-го гвардійського танкового та 115-го стрілецького корпусів, обходячи Краків з північного заходу, в тісній взаємодії з 60-ю армією, що наступала зліва, штурмом оволодіти містом.

У зв'язку з цим виникла необхідність уточнити деякі завдання корпусам армії і спланувати бойові дії безпосередньо за Краків. Пригадую, як уночі до будиночка, де працювали офіцери оперативного відділу штабу, увійшли командуючий армією генерал І. Т. Коровников і член Військової ради генерал П. С. Лебедев. Ознайомившись з картою, командуючий наказав зробити все можливе, щоб не допустити кровопролитних боїв у місті, руйнування його історичних і культурних цінностей. Він сказав тоді: «Пам'ятайте, що в бібліотеці Ягеллонського університету в Кракові у 1914 р. працював Володимир Ілліч Ленін. Ми не можемо допустити, щоб історичні пам'ятки міста були знищені».

Справа, однак, ускладнювалася тим, що фашисти заздалегідь готували місто до тривалої оборони. Всіма видами розвідки було виявлено, що навколо Кракова ворог спорудив кілька оборонних ліній, а та-

кож підготувався до вуличних боїв. Перша, зовнішня оборонна лінія проходила за 10—12 км від міста вздовж західного берега р. Длубня і далі через населені пункти Михаловице, Кожків, Болеховице. Тут було вирито два ряди окопів з виносними майданчиками для кулеметів. Друга оборонна лінія знаходилася на відстані 4—5 км від зовнішньої і пролягала через населені пункти Венгжце, Модльниця, Ольшаниця. Вона також мала два, а місцями три переривчасті ряди траншей. Третя, внутрішня оборонна лінія проходила безпосередньо по околицях міста і мала один, подекуди два ряди траншей. На деяких ділянках був викопаний протитанковий рів.

На околицях і в центрі міста великі цегляні та кам'яні будівлі також були пристосовані до оборони. На всіх магістральних вулицях та перехрестях ворог встановив протитанкові загородження, так звані пілони-барикади, що являли собою залізобетонні труби, діаметр яких досягав двох, а висота — майже чотирьох метрів. На широких вулицях вони були встановлені з обох їх боків, а на вузьких — з одного. Під ці загородження фашисти заклали вибухівку і через систему проводів підключили її до спеціального виносного пульта, за командою з якого заряди спрацьовували й повалені пілони-барикади перекривали шлях танкам та іншій бойовій техніці. Багато промислових і культурних об'єктів міста, навіть Вавель — видатну архітектурну пам'ятку, скарбницю національних польських реліквій, було заміновано⁵.

Про те, що гітлерівці планували висадити в повітря найважливіші промислові об'єкти, а також пам'ятки історії та культури Кракова і з цією метою замінували їх, ми в штабі армії дізналися з інформації штабу фронту та з відомостей армійської розвідки, яка діяла в Кракові. Начальник розвідки армії підполковник О. К. Мацукевич — сміливий і енергійний офіцер, з яким мені неодноразово доводилося працювати над підготовкою оперативних документів, а також виїздити в корпуси і дивізії, доповідав про це командуванню. Тому, враховуючи зазначену обставину, а також характер оборони ворога на підступах до міста і в самому Кракові, було вирішено, що 4-й гвардійський танковий корпус з рубежу Скала—Івановице завдасть стрімкого удару по ворожих частинах, що оборонялися в Кракові, з північного заходу, а 115-й стрілецький корпус силами 92-ї і 135-ї стрілецьких дивізій — з півночі. Свій резерв, 245-ту стрілецьку дивізію, командуючий армією зосередив у районі, що знаходився за 15 км на північний захід від Кракова.

Як бачимо, в плани командування армії не входило оточення ворога в місті, хоч сил для цього й вистачало. Але завдання полягало в тому, щоб зберегти колишню столицю Польщі цілою і непошкодженою. Наше командування відмовилося навіть від авіаційних та артилерійських ударів по ворогові, що засів у місті. Основна роль відводилася танковим з'єднанням, які своїми стрімкими діями мали приголомшити ворога і змусити його залишити Краків.

Напередодні боїв за місто у військах була проведена ретельна підготовка. У кожному стрілецькому полку виділялися так звані штурмові батальйони і групи, які діставали завдання оволодівати з допомогою артилеристів і саперів певними кварталами і вулицями міста. Велике значення надавалося використанню гармат прямої наводки, які повинні були вести тільки прицільний вогонь по вогневих точках ворога.

Після того, як план бойових дій було розроблено і затверджено, я дістав наказ виїхати в 4-й гвардійський танковий корпус. Начальник

⁵ Там же, оп. 71933, спр. 2, арк. 10—24; оп. 10437, спр. 13, арк. 67; История второй мировой войны. 1939—1945. М., 1979. Т. 10, с. 78.

штабу армії генерал-майор М. П. Ковальчук сказав: «Бери двох автоматників і бронетранспортером збов'язково доберись до штабу корпусу. Нові вказівки ми будемо передавати по радіо шифрованими телеграмами, а твоє завдання — передати командирі корпусу розпорядження усно. Ніяких записів з собою не бери. Карта теж повинна бути зовсім чистою. Ідь обережно, тому що наші танкісти вирвалися далеко вперед, а по їх тилах все ще продовжують діяти залишки розбитих ворожих частин».

Пізно вночі 17 січня ми виїхали до штабу танкового корпусу. Я непогано орієнтувався по карті, але, проїхавши кілометрів 30—40, вирішив на всяк випадок перевірити себе. На околиці якогось села дещо осторонь від інших осель стояла хатина. Через закриті вікна пробивалася тоненька смужечка світла. Зупинивши бронетранспортер, я взяв з собою одного автоматника і підійшов до вікна. Тихенько постукав. Відповіді не було. Постукав ще раз і почув запитання:

— Хто там?

— Я офіцер Червоної Армії, відчиніть, будь ласка, на хвилину.

В хаті знову запанувала тиша, але за мить заgrimів засув і двері відчинилися.

— Заходьте, будьте добрі,— почули ми старечий чоловічий голос.

Я зайшов до кімнати, автоматник за мною. На столі ледь жевріла невеличка газовая лампа. Перед нами стояв одягнутий по-домашньому дідусь-поляк. Він розгублено переводив свій погляд то на мене, то на автоматника.

— На дворі дуже холодно, до того ж мете хуртовина. Дозвольте нам погрітись у вас.

Старий мовчки похитував головою, але було видно, що він усе розумів, бо відразу ж гостинно поставив два стільці і запросив нас сісти. Тут же з другої кімнати вийшла зовсім згорблена бабуся, привіталася і попрямувала до печі, щоб приготувати нам щось поїсти.

— Нам нічого не треба, ми тільки на хвилинку погрітись, — знову сказав я, повільно вимовляючи кожне слово, щоб мене краще зрозуміли. Тоді бабуся дістала із шафочки банку і почала частувати нас консервованими грушами.

Розмова з цими гостинними людьми тривала кілька хвилин. Вони говорили нам про безчинства фашистів, про пограбування та розстріли своїх односельчан. Я запитав, як називається їхнє село, і з відповіді переконався, що ми на правильному шляху. Дідусь виявив бажання провести нас через яр до сусіднього села, але потреби в цьому не було, і ми лише подякували йому.

І досі пам'ятаю цих простих польських людей, які серед ночі, в лютий мороз так гостинно привітали нас — офіцера та солдата Червоної Армії — і готові були допомогти, чим могли. На жаль, пам'ять не зберегла назви їхнього села.

На місце призначення я приїхав далеко за північ. Командир корпусу генерал П. П. Полубояров, який мене добре знав, сказав, що нове завдання одержано по радіо, потрібно лише уточнити окремі деталі і що мені наказано залишатися в штабі корпусу на весь час боїв за Краків. Ця звістка мене обрадувала. Адже тепер можна було якусь годину відпочити, а головне — разом з танкістами взяти участь у визволенні міста.

Невдовзі надійшло повідомлення, що передові підрозділи 13-ї гвардійської танкової бригади (командир підполковник С. К. Куркоткін) під командуванням капітана Я. В. Грязнова і лейтенанта І. П. Фро-

лова цієї ж ночі здійснили 40-кілометровий марш і оволоділи важливим стратегічним пунктом Криспинув, що на захід від Кракова. Раптовим ударом вони захопили аеродром, на якому знаходилось 20 бойових ворожих літаків. За ці сміливі дії лейтенанту І. П. Фролову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а капітана Я. В. Грязнова нагороджено орденом Леніна.

Вранці 18 січня частини 4-го гвардійського танкового і 115-го стрілецького корпусів перейшли в рішучий наступ на Краків. Гітлерівці посилили опір і в першій половині дня кинули з бій усе, що могли: 88-у піхотну дивізію, рештки 8-ї легкої піхотної дивізії, три охоронних і чотири будівельних батальйони, а також батальйон військової комендатури Кракова. Але наші з'єднання, долаючи опір ворога, успішно розвивали наступ. На 16 годину 18 січня частини 92-ї стрілецької дивізії, 12-ї гвардійської танкової та 3-ї гвардійської мотострілецької бригад, які наступали з півночі, прорвалися до центру міста і з'єдналися з підрозділами 13-ї гвардійської танкової бригади, що вели наступ із заходу. Краків'яни добровільно брали на себе роль провідників, подавали допомогу радянським бійцям у подоланні танкових перешкод тощо.

Найбільш жорстокі бої зав'язалися в районі міського парку Лобзув. Тут піхотні підрозділи ворога, посилені танками, намагалися перейти в контратаку. Але воїни 317-го стрілецького полку 92-ї стрілецької дивізії при підтримці наших танків змусили фашистів відступити. Запеклі бої йшли і в інших частинах міста. Ворожі автоматники, що засіли в будинках, піхота, озброєна важкими кулеметами і фауст-патронами, підтримувана танками і самохідними гарматами, чинили шалений опір. Виявляючи непохитну волю до перемоги, масовий героїзм і мужність, воїни 12-ї гвардійської танкової бригади, 92-ї стрілецької дивізії та 3-ї гвардійської мотострілецької бригади на кінець дня 18 січня вийшли до Вісли і зав'язали бої за переправи в районі залізничного мосту та на захід від нього.

Всю ніч з 18 на 19 січня на вулицях міста точилися сутички з групами фашистських автоматників і кулеметників. Особливу сміливість виявили в цей час наші розвідники. Так, одна з розвідгруп 92-ї стрілецької дивізії під командуванням сержанта Замиського захопила в полон 4 фашистів з кулеметом⁶.

Ранком 19 січня командуючий армією ввів у бій 245-у стрілецьку дивізію, яка переправилася через Віслу і розгорнула бойові дії по знищенню залишків ворожого угруповання у південній частині міста. В авангарді дивізії діяв 24-й окремий штурмовий батальйон. Геройський подвиг здійснив заступник його командира по політичній роботі гвардії майор В. С. Пелипенко. Він першим кинувся у Віслу і повів за собою бійців підрозділу в атаку. Не витримавши натиску, гітлерівці відступили. Керуючи боєм, замполіт особисто знищив 8 фашистів, а зв'язкою гранат підірвав ворожий танк. Указом Президії Верховної Ради СРСР В. С. Пелипенку було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Опівдні 19 січня частини 4-го гвардійського танкового корпусу, 92-ї і 245-ї стрілецьких дивізій, у тісній взаємодії з військами 60-ї армії, що наступали зі сходу, при активній допомозі радянських розвідників і польських підпільників, завершили визволення Кракова від німецько-фашистських загарбників⁷.

Населення міста з великою радістю зустрічало радянських воїнів.

⁶ ЦАМО СРСР, ф. 416, оп. 71933, спр. 1—2, арк. 52.

⁷ Там же, оп. 10437, спр. 13, арк. 72; История второй мировой войны. 1939—1945, т. 10, с. 78.

Дорослі і діти виходили з підвалів і сховищ на вулиці, щоб привітати воїнів Червоної Армії. Із сльозами на очах розповідали вони про злодіяння фашистських варварів, про те, як загинули від рук окупантів професори і викладачі Ягеллонського університету, як були розстріляні 14 січня 120 жителів міста за подання допомоги радянським розвідникам. На вулицях і площах стихійно виникали мітинги. На цей час ми вже знали про те, що 17 січня 1945 р. Червона Армія спільно з частинами Війська Польського визволила столицю Польщі Варшаву. Цю звістку ми тут же передавали польським друзям, що викликало серед них велику радість. Як зараз пам'ятаю зимовий сонячний день, радісних, схвилюваних краків'ян, які щиро вітали радянських воїнів.

Тут же, в місті, я дізнався, що 19 січня від ворожої кулі загинув начальник військ зв'язку армії полковник Герман Антонович Рогов. Я добре знав цього сміливого й доброзичливого офіцера. Боляче було відчувати, що його вже немає серед нас. Г. А. Рогова поховано в Кракові на площі біля стіни стародавнього Барбакана. У боях за місто загинуло майже дві тисячі радянських воїнів.

У наказі Верховного Головнокомандуючого Й. В. Сталіна від 19 січня 1945 р. повідомлялося, що в результаті вмілого обхідного маневру в поєднанні з атакою з фронту війська 1-го Українського фронту штурмом оволоділи стародавньою столицею та важливим культурно-політичним центром союзної нам Польщі — містом Краковом — сильним вузлом оборони ворога, який прикривав підходи до Домбровського вузького району⁸.

Того ж дня столиця нашої Батьківщини Москва салютувала доблесним військам 1-го Українського фронту 24-а артилерійськими залпами з 324-х гармат.

Війська 59-ї армії, визволивши Краків від фашистської окупації, продовжували наступ у напрямі на Верхньо-Сілезький промисловий район. Попереду нас чекали нові бої... У місті тимчасово залишалися тільки наші мінери. Їм потрібно було виконати велику і небезпечну роботу. Таблички з написами «Обережно! Міни!» або «Мін немає» уже в перші години після визволення можна було побачити на кожній вулиці.

З того часу минуло понад 35 років. Але й досі я пам'ятаю офіцерів і службовців оперативного відділу, відважних патріотів нашої Батьківщини, з ким довелося воювати на польській землі, ризикувати життям, переносити всі знегоди війни. Серед них — підполковники І. С. Катишкін, П. А. Тюфяков, майори Т. М. Бударін, З. А. Корнілов, А. М. Агронович, В. Т. Сиротенко, А. Ф. Мишин, В. Ф. Хабаров, А. Я. Руднев, В. Е. Наконечний та багато інших. Разом з нами в цей нелегкий час в оперативному відділі працювали друкарки, креслярки, діловоди — комсомолки С. З. Кушнір, Є. А. Іванова, А. А. Мамонова, А. М. Терехова, А. І. Парамонова, Т. Є. Мдівані, Н. А. Лукин'юк, А. В. Максимова та інші. Всі вони за свою нелегку ратну працю відзначені урядовими нагородами.

На квітуче соціалістичне місто перетворився за післявоєнні роки Краків — побратим столиці Радянської України — Києва. Свято шанують краків'яни пам'ять радянських воїнів, які віддали своє життя за визволення і врятування від фашистських окупантів їхнього древнього і вічно молодого міста.

Д. П. ГРИГОРОВИЧ (Київ)

⁸ Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза. М., 1975, с. 299.

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ПАМ'ЯТНИКИ КИЄВА, ЯКІ УВІЧНЮЮТЬ ПОДВИГ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

Київ — місто-герой, одне з найдревніших міст нашої країни, яке невдовзі відзначатиме своє 1500-річчя, має надзвичайно цікаву історію. Його численні пам'ятники і пам'ятні місця відтворюють не тільки події далекого минулого, а й розкривають революційні, бойові та трудові подвиги трудящих столиці Радянської України, символізують непорушну дружбу радянських народів-братів. Чільне місце серед пам'ятників Києва займають монументи, меморіальні дошки, обеліски, стели, різні пам'ятні знаки, що увічнюють подвиг радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Загалом у столиці Радянської України їх встановлено близько 350. «Пам'ятники, які ми споруджуємо героям, — говорив на відкритті пам'ятника-ансамблю у Волгограді Генеральний секретар ЦК КІПС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв, — це не тільки твори з мармуру, граніту або бронзи... Подвиг polegлих покладає відповідальність на тих, хто живе сьогодні. Наш священний обов'язок — довести до кінця справу, заради якої вони віддали життя»¹.

Серед численних подвигів, здійснених радянськими людьми на початку Великої Вітчизняної війни, видатним прикладом полум'яного патріотизму була героїчна оборона Києва від фашистських загарбників, що тривала понад 70 днів. На заклик Комуністичної партії десятки тисяч киян разом з регулярними військами під керівництвом комуністів рішуче виступили на захист рідного міста. «Як богатырська застава, прийняв на себе Київ удари добірних частин ворожої армії, — зазначав товариш Л. І. Брежнєв на урочистому засіданні, присвяченому врученню місту-герою Києву медалі «Золота Зірка». — Запеклі атаки гітлерівських дивізій розбивались одна за одною, зустрічаючи рішучу відсіч захисників міста»²⁻³.

У приміщенні Київської міської Ради народних депутатів встановлено меморіальну дошку, на якій зазначено з'єднання і частини Південно-Західного фронту, військові училища, мотострілецькі полки НКВС, 19 загонів народного ополчення, 13 винищувальних батальйонів, три бронепоезди, підрозділи протиповітряної оборони, партизанські загони, що брали активну участь в обороні міста в липні—серпні 1941 р.

У зв'язку з ускладненням обстановки 6 липня 1941 р. було створено штаб оборони Києва, до якого увійшли командири Червоної Армії, керівники партійних і радянських органів міста та області. Він спрямовував діяльність партійних і радянських органів на оперативне забез-

¹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 67.

²⁻³ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971. Т. 1, с. 226.

печення потреб фронту всім необхідним. В його розпорядженні було 19 загонів народного ополчення і 13 винищувальних батальйонів⁴. У будинку, де перебував штаб оборони (вул. Володимирська, 24), встановлено меморіальну дошку.

Велику роль в організації оборони міста відіграв штаб Київського укріпленого району. Для цього, зокрема, було сформовано нові військові частини і підрозділи, розроблено детальний план будівництва оборонних рубежів навколо міста. На спорудження укріплень було мобілізовано все населення, а також виділено певну кількість будівельних матеріалів. В окремі дні на будівництві оборонних споруд працювало понад 200 тис. чол. Переважно жінки збудували три оборонні смуги, більше 1800 дзотів, проклали понад 100 км протитанкових ровів, ескарпів, контрескарпів та інших перешкод⁵. Для військ фронту було підготовлено плацдарм, який повністю відповідав вимогам тогочасної фортифікаційної науки. У Залізничному районі міста, де проходила 3-я лінія оборони, на честь трудового подвигу трудящих Києва встановлено гранітний знак. З 3 липня по 8 серпня штаб Київського укріпрайону перебував у будинку по Львівській вул., № 47/8, а з 8 серпня по 19 вересня — по вул. Артема, № 24, про що розповідають спеціальні меморіальні дошки.

Київ перетворився на справжню фортецю. Звідси до лінії фронту направлялися резервні частини. Підприємства перейшли на випуск воєнної продукції і ремонт бойової техніки.

У Ленінградському районі, на місці, де в період напружених боїв за Київ перебував командний пункт Південно-Західного фронту, встановлено стелу з сірого граніту, на якій зроблено напис: «У Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу на цьому місці в залізобетонній споруді в липні 1941 року діяв оперативний штаб Південно-Західного фронту. Тут часто бували командуючий військами Південно-Західного фронту Герой Радянського Союзу генерал-полковник М. П. Кирпонос, член Військової ради Південно-Західного фронту, секретар ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенко, начальник штабу Південно-Західного фронту генерал-майор В. І. Тупиков».

Після того, як фашистським військам не вдалося з ходу захопити Київ, гітлерівське командування вирішило на початку серпня завдати фронтальний удар по місту. Але війська Київського укріпрайону, бійці повітрянодесантних бригад, курсанти військових училищ і народні ополченці відбили всі атаки ворога. Лише в районі Голосіївського лісу загартники втратили майже 30 тис. чол. убитими і пораненими. На відзнаку цієї події на території колишніх сільськогосподарського та лісотехнічного інститутів, де точилися особливо запеклі бої, в яких брали участь також викладачі і студенти цих вузів, у листопаді 1979 р. відкрито меморіал. Його центральна фігура — бронзовий монумент, що уособлює світлі образи студентів-ополченців Миколи Скиби, Миколи Громова, Якова Близнюка, Вілі Давидова, Бориса Веремецького та інших героїв битви за Київ, які віддали своє життя за щасливе майбутнє Батьківщини. На гранітному постаменті — напис: «Тут у серпні 1941 року на підступах до Києва радянські війська і загони народного ополчення зупинили німецько-фашистських загартників». Напис на стелі розповідає що «в обороні Києва, в районі Голосієвого, влітку—восени 1941 року виявили стійкість і героїзм радянські воїни 147-ї, 284-ї стрілецьких ди-

⁴ Українська ССР в Великій Оте́чественній війні Со́ветского Сою́за 1941—1945 гг. К., 1975. Т. 1, с. 159.

⁵ У битві за Київ. К., 1973, с. 54.

візій, 5-ї, 6-ї, 212-ї повітрянодесантних бригад і загони народного ополчення». Автори меморіального комплексу — скульптор Я. Д. Гончаренко та архітектор В. Г. Гнезділов.

Крім того, на будинку № 3/6 в Голосієвому, де в червні—липні 1941 р. розміщувався штаб винищувального батальйону, що складався з викладачів і студентів сільськогосподарського, ветеринарного та лісотехнічного інститутів, встановлено меморіальну дошку.

15 тис. робітників і службовців заводів ім. Дзержинського, «Червоний гумовик», фабрики ім. Карла Маркса та інших підприємств і установ Московського району брали активну участь в обороні столиці республіки. Про їх героїчну боротьбу проти загарбників розповідають меморіальні дошки. Так, на меморіальній дошці, встановленій на будинку № 143/2 по вул. Червоноармійській, викарбувано напис: «Народні сполченці заводу імені Дзержинського в липні—вересні 1941 року вели тяжкі бої на підступах до міста Києва, захищаючи столицю Радянської України від фашистської навали». На будинку № 1/5 по проспекту Науки відкрито дошку на честь загиблих ополченців з фабрики ім. Карла Маркса.

19 вересня 1974 р. на станції Київ-Волинський було відкрито обеліск воїнам 206-ї стрілецької дивізії, які у серпні 1941 р. виявили зразки масового героїзму. Тоді дивізії було вручено Червоний прапор Київського міського партії. На обеліску — напис: «Воїнам 206-ї стрілецької дивізії, які в серпні 1941 року виявили на цих рубежах героїзм у боротьбі з фашистськими загарбниками під час оборони Києва». У листопаді 1979 р. в середній школі № 35 відбулося урочисте відкриття пам'ятних знаків на честь воїнів цієї дивізії.

Пліч-о-пліч з воїнами Червоної Армії та народними ополченцями столицю республіки захищали моряки Дніпровського загону Пінської воєнної флотилії, створеної з ініціативи В. І. Леніна ще в 1919 р. Вони вписали багато славних сторінок у літопис битви за Київ. Наприклад, коли значні сили 26-ї армії, яка була на правому березі Дніпра, на захід від Ржищева і Канева, опинилися в скрутному становищі, її командування разом з командиром Дніпровського загону розробило і здійснило сміливий план контрудару по ворожих позиціях. У цьому бою відзначилися багато моряків.

Воїни Дніпровського загону продемонстрували мужність і героїзм і на інших ділянках оборони Києва. Зокрема, 24—25 серпня частини 22-го механізованого і 27-го стрілецького корпусів зробили спробу ліквідувати окунінівський плацдерм ворога на північ від Києва. Їх атаки підтримували екіпажі бойових кораблів. У ніч на 24 серпня канонерка «Верный» зайняла вогневу позицію в районі Сухолуччя. Моряки відкрили нищівний вогонь по переправах ворога, зруйнували міст, вивели з ладу кілька десятків танків і автомашин з живою силою. Фашистам вдалося скинути дві авіабомби на корабель «Верный». Загинув його командир старший лейтенант О. Ф. Терьохін та інші офіцери, смертельно поранило старшину 2-ї статті Л. С. Щербину. За мужність і героїзм вони були представлені до нагородження орденом Леніна і медаллю «Золота Зірка»⁶.

Пам'ятник відважним морякам прославленої флотилії у листопаді 1979 р. відкрито на набережній Дніпра. За бронзовими фігурами моряків розміщено гранітний пілон з назвами кораблів, екіпажі яких особливо відзначилися у битві з ворогом. Внизу — напис: «Морякам героїчної Дніпровської воєнної флотилії». Автори пам'ятника —

⁶ Центральний архів МО СРСР, ф. 229, оп. 166, спр. 30, арк. 103—104.

скульптори О. П. Скобликов і М. К. Вронський та архітектор І. С. Ланько.

В ході оборони міста від фашистських загарбників нищівних ударів по тилах ворога завдавали партизани і підпільники. Крім того, влітку і восени 1941 р. безпосередньо у відбитті наступу фашистів разом з військами брали участь близько 165 партизанських загонів. Тільки в самому Києві було сформовано 11 загонів народних месників, в яких загалом налічувалося 1800 чол.⁷ На будинку школи № 47 м. Києва встановлено меморіальну дошку, на якій зроблено напис: «На цьому місці в липні 1941 року був сформований партизанський загін «Перемога або смерть».

Вагомий внесок в оборону столиці зробили працівники тилу. Так, завдяки самовідданій праці медиків тисячі тяжкопоранених воїнів швидко повернулися до лав захисників Батьківщини. На території республіки в той час було відкрито 159 евакогоспіталів на 56 тис. ліжок⁸. У Києві на будинку медичного училища № 1 встановлено меморіальну дошку з написом: «Тут у червні 1941 року на базі фронтового евакопункту був сформований санітарний поїзд № 1058».

Героїзм захисників столиці був справді масовим, про що свідчать архівні документи, зокрема клопотання Військової ради Південно-Західного фронту про нагородження орденами цілих з'єднань, які брали участь у битві за Київ, — 45-ї, 62-ї, 87-ї, 99-ї, 135-ї і 193-ї стрілецьких дивізій, 215-ї і 131-ї мотострілецьких, 19-ї, 20-ї, 43-ї танкових і третього повітрянодесантного корпусу⁹.

22 захисники Києва були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу¹⁰, кілька тисяч солдатів, командирів, ополченців, партизанів і підпільників нагороджені орденами і медалями. Серед них — санітарка-розвідниця сержант М. С. Боровиченко, командир роти 5-ї повітрянодесантної бригади старший лейтенант О. Д. Харитонов, командир батареї 379-го артилерійського полку лейтенант К. М. Курячий, стрілок 55-го бомбардувального авіаполку сержант І. Ю. Русанов та багато інших, які згодом стали Героями Радянського Союзу.

У сквері на бульварі Кирпоноса 2 листопада 1973 р. відкрито пам'ятник Героєві Радянського Союзу генерал-полковнику М. П. Кирпоносу (автори — скульптор Г. Н. Кальченко і архітектор А. Ф. Ігнащенко), який з лютого 1941 р. командував військами Київського особливого військового округу, а під час Великої Вітчизняної війни — військами Південно-Західного фронту. 20 вересня 1941 р. він загинув смертю героя в урочищі Шумейкове на Полтавщині. Поховано генерала в Києві, у парку Вічної Слави.

Погруддя Героя Радянського Союзу М. С. Боровиченко (автори — скульптор М. К. Вронський і архітектор О. В. Кулішов), яка винесла з поля бою багато воїнів і була смертельно поранена під час врятування командира, встановлено біля середньої школи № 122 м. Києва, де вона вчилася.

Подвиг захисників Києва в боях з фашистськими загарбниками гідно оцінила Батьківщина. 21 червня 1961 р. місто було нагороджено другим орденом Леніна, а на честь 20-річчя Перемоги Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 8 травня 1965 р. Києву присвоєно звання міста-героя з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». Для нагородження доблесних захис-

⁷ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история. М., 1970, с. 89.

⁸ Коваль М. В. Все — для перемоги. К., 1970, с. 48.

⁹ Центральний архів МО СРСР, ф. 229, оп. 166, спр. 29, арк. 46—48.

¹⁰ Там же, ф. 33, оп. 793756, картки на героїв.

ників столиці Радянської України було встановлено медаль «За оборону Києва».

У зв'язку з присвоєнням місту цього високого звання в Голосіївському парку ім. М. Т. Рильського, що був у 1941 р. ареною жорстоких боїв, за проектом архітектора В. Л. Суворова встановлено монумент з рожевого полірованого граніту. На ньому золотими літерами викарбувані слова: «Вам, героям — бійцям і командирам Червоної Армії, матросам Дніпровської воєнної флотилії, бійцям народного ополчення та партизанам, що своєю кров'ю і життям відстоювали Київ від німецько-фашистських орд у липні—вересні 1941 року, на знак любові, шани і подяки цей обеліск поставила Радянська Україна». Обеліск відкрито 8 травня 1965 р.

19 вересня 1941 р. за наказом командування Південно-Західного фронту наші війська залишили столицю Радянської України. Але значення оборони Києва важко переоцінити. Червона Армія затримала на цьому рубежі наступ майже мільйонної армії. На території республіки знайшли могилу понад 100 тис. гітлерівських солдатів і офіцерів.

Фашистські війська вдерлися в Київ. Тут, як і в інших окупованих містах та селах, вони чинили страхітливі злочини. Адже після нападу на нашу країну гітлерівські верховоди наполегливо проводили ідею, «що війна проти Радянського Союзу... — це безкомпромісна ідеологічна війна, війна не заради звичайної перемоги, а війна на знищення, що життя радянських людей — як представників нібито нижчої раси — нічого не варте»¹¹. Розстрілами і шибеницями, залякуванням і насильством намагалися вони підкорити населення Києва та інших міст і сіл, зламати його волю і придушити опір окупантам. Зокрема, за період окупації Київщини гітлерівці вбили і замордували 269 268 чол. мирного населення і 69 020 військовополонених¹².

На місці Дарницького табору для військовополонених відкрито меморіальний комплекс пам'яті радянських бійців, закатованих тут у 1941—1943 рр. Біла стежка, якою вели на страту військовополонених, лежить камінь з написом: «Остання стежка закатованих. Знесилені, голодні, закривавлені, вони йшли цією стежкою на розстріл, несучи в серцях ненависть до ворогів і віру в нашу перемогу». На початку стежки встановлено залізний стовп з розірваним колючим дротом, яким було обнесено табір. На галявині, немов величний колос, встала п'ятиметрова скульптурна композиція, виконана в граніті. Скульптор В. І. Зноба і архітектор О. І. Малиновський зобразили групу воїнів, які, міцно взявшись за руки, ніби злилися в єдиний незламний моноліт. Зібравши останні сили, вони стійко й мужньо зустрічають смерть. На братській могилі — напис: «Тут у 1941—1943 роках у фашистському таборі смерті закатовано 68 тисяч радянських воїнів. Вони віддали життя за тебе, за свободу Радянської Вітчизни. Пам'ятай, якою ціною здобуто мир».

Скульптори В. П. Вінайкін, В. В. Гречаник та архітектор К. О. Сидоров у пам'ятнику, встановленому на привокзальній площі у Дарниці, відобразили незламну волю бійців і командирів, які обороняли Київ, а потім потрапили в полон. Гітлерівці їх розстріляли. Цей момент і став лейтмотивом композиції. Скульптурна група складається з фігур двох військовополонених, один з яких стоїть, гордо піднявши голову, а другий, скошений автоматною чергою катів, спираючись на руку побратима, прагне піднятися. У 1976 р. споруджено пам'ятник мирним радянсь-

¹¹ Історія Української РСР. К., 1977. Т. 7, с. 141.

¹² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. К., 1975. Т. 3, с. 153.

ким громадянам та військовополоненим червоноармійцям і командирам Червоної Армії, які були розстріляні в період окупації Києва в районі Сирецького масиву, на місці колишнього Бабиного яру. Понад 100 тис. чол. стали жертвами фашистського терору. Автори монумента — скульптори М. Г. Лисенко, Б. М. Лисенко, В. В. Сухенко, О. П. Вітрик і архітектори М. К. Іванченко, А. Ф. Ігнащенко, В. М. Іванченков.

За проектом скульптора І. С. Горового, архітекторів В. С. Богданівського та І. Л. Масленкова на київському стадіоні «Динамо» у 1971 р. відкрито пам'ятник на честь футболістів ушанованого клубу, які продемонстрували люту ненависть до нацизму, волелюбний характер радянських громадян, обігравши у спортивному поєдинку фашистську команду.

У період окупації Києва фашистськими загарбниками в місті була створена розгалужена мережа партійного і комсомольського підпілля, діяв підпільний міський КП(б)У. 7 з 9 підпільних райкомів партії розпочали роботу вже у вересні 1941 р. Так, підпільники Залізничного райкому КП(б)У неодноразово здійснювали збройні напади на охорону ворожих ешелонів і визволили 1500 чол., яких гітлерівці намагалися вивести до «рейху»^{13–14}. У Ленінградському районі, по вул. Жмеринській, № 1 встановлено меморіальну дошку, на якій написано: «На цьому заводі в 1936—1941 роках працював О. С. Пироговський, який в період 1941—1943 рр. очолював підпільний Залізничний райком КП(б) України м. Києва і в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками загинув смертю хоробрих. О. С. Пироговському посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу».

Про діяльність партійного і комсомольського підпілля в Києві розповідають й інші численні пам'ятні знаки. У Шевченківському районі, наприклад, на будинку № 39 по вул. Гоголівській в 1976 р. відкрито меморіальну дошку з написом: «У цьому будинку в період німецько-фашистської окупації проводив роботу Київський підпільний міський КП(б) України».

Відкрита у 1955 р. на будинку № 2 по вул. Ползунова меморіальна дошка розповідає: «На цьому заводі в 1926—1941 рр. працював В. С. Кудряшов, який у період 1941—1942 рр. був членом підпільного Київського міського КП(б) України та командиром партизанського загону і в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками загинув смертю хоробрих. В. С. Кудряшову посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу». Йому ж встановлено пам'ятник на території МПТУ № 17 (автори — скульптор Г. Молдаван і архітектор Ф. Мулер).

У Радянському районі, на будинку № 37 по вул. Рейтарській, в 1973 р. встановлена меморіальна дошка з написом: «Тут, у колишньому гідромеліоративному інституті, навчався Георгій Сініцин. Очолюваний ним Сталінський (нині — Радянський) підпільний РК ЛКСМУ вів активну боротьбу проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни».

Біля середньої школи № 110 в Московському районі у 1971 р. відкрито бюст піонеру-підпільнику Казіміру Гапоненку, який був зв'язником підпільної групи Івана Кудрі. Іменем Героя Радянського Союзу Івана Кудрі названо вулицю в Печерському районі, де встановлено анонсову дошку.

Замордована тортурами гітлерівців Радянська Україна чекала своїх визволителів. Як жажливий ссн, минав кожний день фашистської оку-

^{13–14} Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. К., 1979, с. 52.

пації. І ось через два роки радянські війська знову повернулися до Дніпра. На завершальному етапі Курської битви війська трьох фронтів — Центрального, Воронежського і Степового — одержали завдання визволити Лівобережну Україну, з ходу форсувати Дніпро і оволодіти плацдармами на його протилежному березі.

Переслідуючи противника, що відступав, до Букринського плацдарму 22 вересня прорвалися частини 3-ї гвардійської танкової армії. З ходу форсувавши Дніпро, вони закріпилися на правому березі. Плацдарм на рубежі Ржищів—Черкаси захопила 40-а армія. Війська 38-ї армії на північ від Києва також почали форсувати річку. На Лютізькому плацдармі 27 вересня вдалося закріпитися невеличкому загону, а згодом тут концентрувалися основні сили армії і танкісти 5-го гвардійського танкового корпусу.

Наступ розпочався з Лютізького плацдарму 3 листопада 1943 р., а за два дні до нього, щоб ввести в оману ворога і відволікти частину його сил, — з Букринського. На місці колишнього командного пункту 1-го Українського фронту, розташованого на Лютізькому плацдармі, поблизу с. Нові Петрівці, у 1958 р. відкрито меморіальний комплекс визволителям Києва. За проектом скульптора І. Г. Першудчева, архітекторів В. В. Бакланова і А. М. Мілецького на штучно насипаному кургані розміщено архітектурну композицію, яку вінчає викарбувана з міді постава воїна-визволителя. В цюколі гранітного постаменту розміщено Музей битви за Київ, поруч експонується бойова техніка того часу. Тут же зберігається спостережний пункт командуючого фронтом генерала М. Ф. Ватутіна.

У стрімкому наступі вже 5 листопада передові частини 38-ї армії і 5-го гвардійського танкового корпусу зав'язали бої на околицях Києва. Вночі окремі підрозділи і групи бійців прорвалися в центр міста. Запеклі вуличні бої тривали до ранку. 6 листопада 1943 р. столиця нашої Батьківщини — Москва салютувала доблесним визволителям Києва.

3 жовтня 1968 р. на Брест-Литовському проспекті за проектом архітектора М. Г. Бельського на честь радянських танкістів відкрито пам'ятник—танк Т-34, який брав участь у визволенні столиці Радянської України, а на вулиці С. Ф. Шутова — анотаційну дошку, що розповідає про двічі Героя Радянського Союзу полковника білоруса С. Ф. Шутова — учасника громадянської війни, кремлівського курсанта, згодом — командира 20-ї танкової бригади, яка першою ввійшла до міста.

4 листопада 1968 р. на Інтернаціональній площі відкрито пам'ятний знак, на якому написано: «Тут у листопаді 1943 року воїни Першої чехословацької бригади під командуванням Людвіка Свободи пліч-о-пліч з Радянською Армією героїчно билися за визволення Києва від німецько-фашистських загарбників». За сміливі дії під час проведення Київської операції бригаду було нагороджено орденом Суворова 2-го ступеня, а багатьох її солдатів і офіцерів — орденами і медалями. Зокрема, Р. Тесаржику і А. Сохору присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Пізніше цього високого звання був удостоєний і Людвік Свобода.

Величезну допомогу регулярним військам подавали партизани. Вони захопили у ворога і утримували 25 переправ через Дніпро, що значною мірою сприяло успішному здійсненню операції. У Дарниці, в парку культури і відпочинку «Партизанська слава», 9 травня 1978 р. відкрито монумент на честь бойової співдружності радянських, польських і словацьких народних месників у боротьбі проти фашистських загарбників.

У битві за Київ радянські воїни виявили небачений героїзм. Встановлена у приміщенні Київської міської Ради народних депутатів меморіальна дошка розповідає, що 65 частинам і з'єднанням 1-го Укра-

їнського фронту було присвоєно найменування «Київських». Тільки з 12 жовтня по 7 листопада 1943 р. за мужність і відвагу, високу бойову майстерність 17,5 тис. воїнів були нагороджені орденами і медалями, а 663 з них, представники майже всіх національностей СРСР, удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу¹⁵.

Звання Героя Радянського Союзу було присвоєно і командуючому військами 1-го Українського фронту генералу армії М. Ф. Ватутіну. На могилі полководця у Радянському парку в 1948 р. встановлено пам'ятник з червоного граніту. Його автори — скульптор Є. В. Вучетич, архітектор Я. Б. Білопольський, мозаїка на п'єдесталі художника С. А. Кириченка, барельєфи скульптора Б. П. Ульянова.

Захищаючи Батьківщину від фашистської навали, на фронтах Великої Вітчизняної війни полягли смертю героїв десятки тисяч киян, світлі образи яких знайшли втілення у символах мужності і самовідданості, встановлених на їх честь багатьма трудовими колективами і навчальними закладами. Так, на Брест-Литовському проспекті за проектом скульптора А. Ю. Білостоцького і архітектора Т. Г. Довженка відкрито чавунний пам'ятник загиблим у битві з фашизмом робітникам верстатобудівного заводу ім. Максима Горького. На цьому ж проспекті встановлено велику стелу з тонованого бетону полеглим на фронтах Великої Вітчизняної війни викладачам і студентам Київського політехнічного інституту. По вул. Московській, № 2 височить пам'ятник робітникам заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна, обабіч нього плити з іменами тих, хто віддав своє життя за незалежність соціалістичної Батьківщини. На обеліску — напис: «Вічна слава героям, загиблим у боях за свободу і незалежність нашої Вітчизни». Його автор — архітектор М. Свинар.

У Печерському районі за проектом архітектора В. Г. Гнездилова встановлено меморіальну дошку на тому місці, де в 1943 р. за короткий строк було збудовано міст через Дніпро. На ній — напис: «1941—1945. Тут поховані воїни 14-го і 33-го окремих мостових залізничних батальйонів та мостозагону № 2 під командуванням генерала Кабанова Н. О., які проявили мужність і героїзм, збудувавши в рекордно короткий строк, за 12 діб, низьководний залізничний міст через Дніпро». З протилежного боку монумента — перелік військових частин, які брали участь у будівництві моста.

Значний вклад у перемогу над ворогом внесли й трудівники радянського тилу. Пам'ятаючи крилаті слова В. І. Леніна про те, що «смерть або перемога» — повинно стати лозунгом на промисловому фронті¹⁶, радянські люди робили все можливе для безперерйного постачання Червоній Армії зброї, військового спорядження, продовольства тощо. Зокрема, евакуйовані на схід металурги України, долаючи неймовірні труднощі, добилися швидкого збільшення виплавки металу і поліпшення його якості. Наукові працівники Київського інституту електрозварювання, очолюваного видатним радянським ученим у галузі мостобудування і електрозварювання, академіком АН УРСР, заслуженим діячем науки УРСР, Героєм Соціалістичної Праці, лауреатом Державної премії СРСР Є. О. Патоном, розробили спеціальну технологію зварювання сталей, широко застосовувану в оборонній промисловості.

У грудні 1953 р. на будинку по вул. Горького, № 69 відкрито дошку з написом: «Тут протягом 1929—1953 рр. працював видатний радянський вчений, засновник та керівник Інституту електрозварювання імені

¹⁵ Центральний архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793756, картки на героїв.

¹⁶ Ленін В. І. Промова на конференції залізничників Московського вузла 5 лютого 1920 р. — Повне зібр. творів, т. 40, с. 108.

Є. О. Патона Академії наук УРСР Євген Оскарович Патон». Інша меморіальна дошка встановлена на будинку Київського політехнічного інституту, в якому Є. О. Патон працював з 1904 по 1933 р.

Вчені Інституту клінічної фізіології під керівництвом видатного радянського патофізіолога, академіка АН СРСР і АМН СРСР, заслуженого діяча науки УРСР, президента АН УРСР, Героя Соціалістичної Праці О. О. Богомольця, удосконалюючи шляхи і методи допомоги пораненим і хворим воїнам Червоної Армії, почали широко застосовувати антитоксичну сироватку, яка значно прискорювала загоєння ран. Завдяки цьому тисячі солдатів і офіцерів повернулися в стрій.

У сквері по вул. О. О. Богомольця за проектом скульптора Л. Д. Муравіна на гранітному постаменті встановлено бронзову скульптуру засновника і директора Інституту експериментальної біології і патології Міністерства охорони здоров'я УРСР та клінічної фізіології АН УРСР академіка О. О. Богомольця. Другий пам'ятник вченому відкрито на території Інституту геронтології ім. О. О. Богомольця по вул. Вишгородській, № 67.

З усіх пам'ятників, обелісків і меморіальних дошок, встановлених на території Києва, що увічнюють подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні, найпопулярнішим є парк Вічної Слави, відкритий 1957 р. на крутих схилах Дніпра. Автори цього меморіального комплексу — архітектори А. М. Мілецький, В. В. Бакланов, Л. В. Новиков, скульптор І. Г. Першудчев. З площі Слави до пам'ятника веде широка алея, обабіч якої могили 34 воїнів різних національностей, які загинули на фронтах. Закінчується алея подіумом, на якому піднявся 26-метровий обеліск Слави з темно-сірого граніту. Біля його підніжжя обрамлена бронзовим вінком могила Невідомого солдата, над якою палає Вічний вогонь. Над нею — напис: «Невідомому солдату слава!».

За рішенням партійних і радянських органів у столиці Радянської України до 1500-річчя заснування Києва буде виконано великі роботи по реставрації пам'ятників історії, культури і архітектури, реконструкції площ, вулиць і скверів, соціальному розвитку міста. Зокрема, на схилах Дніпра споруджується новий Музей історії Великої Вітчизняної війни, який вінчатиме скульптура Матері-Вітчизни. Буде споруджено також обеліск місту-герою Києву, героям-комсомольцям, пам'ятник партизанському командирі С. А. Ковпаку, передбачено створення Музею історії столиці Радянської України.

Десятки прекрасних пам'ятників, пам'ятних знаків і меморіальних дошок Києва присвячені незабутній сторінці в історії радянського народу — його ратним і трудовим подвигам у роки Великої Вітчизняної війни. У мармурі і граніті, бетоні і бронзі прославляє народ подвиги своїх героїв. Пам'ятники, обеліски, меморіальні дошки, братські могили нагадують нинішньому і майбутнім поколінням про героїчне минуле. «Минуть роки і десятиріччя, — говорив товариш Л. І. Брежнев. — Нас змінять нові покоління людей. Але сюди, до підніжжя величного монумента Перемоги, приходитимуть внуки і правнуки героїв. Сюди принесуть квіти і приводитимуть дітей. Тут, думаючи про минуле і мріючи про майбутнє, люди згадуватимуть тих, хто загинув, захищаючи вічний вогонь життя»¹⁷.

Л. М. ЛЕМЕЩУК (Київ)

¹⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, с. 68.

Наш календар

25-РІЧЧЯ ВАРШАВСЬКОГО ДОГОВОРУ

Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між соціалістичними країнами Європи — 25 років. Названий за місцем підписання Варшавським, він

відіграє величезну роль у боротьбі за розрядку міжнародної напруженості, за відвернення ракетно-ядерної катастрофи, за мир на всій планеті, за розвиток добросусідських, взаємовигідних відносин між країнами з різним суспільним ладом на основі взаємного довіря, невтручання у внутрішні справи, визнання неперушності післявоєнних державних кордонів.

Радянські люди, які пройшли крізь тяжкі випробування найруйнівнішої в історії людства війни, перебороли труднощі післявоєнної відбудови народного господарства, добре пам'ятають міжнародну обстановку в період підготовки і укладення цього оборонного Договору.

Закономірним результатом продовження справи Великого Жовтня, розвитку революційного процесу було перетворення соціалізму у світову систему. «Тепер у всіх нас є спільне неоціненне надбання,— говорив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв у промові на урочистому засіданні сейму Польської Народної Республіки, присвяченому 30-річчю відродження Польщі, 21 липня 1974 р.—Адже після другої світової війни народилася не тільки ціла група соціалістичних держав. Зародилось і те, що ми називаємо соціалістичною співдружністю. Це зовсім нове, небачене в минулому явище. Мова йшла не про звичайний союз держав, а про союз соціалістичний, що ґрунтується на спільності ідеології і цілей, на міжнародній солідарності трудящих, про союз, провідною силою якого вперше виступили робітничий клас і його випробуваний авангард — комуністичні і робітничі партії»¹. Такий історичний поворот прийшовся не до душі капіталістичним державам та їх верховодам. Пройнята антирадянською, антикомуністичною спрямованістю промова У. Черчілля у Фултоні в березні 1946 р. стала їхнім кредо в боротьбі проти Радянського Союзу і молодих країн народної демократії. В ній він запропонував створити англо-американський союз проти загрози «східного комунізму», а потім він же виступив з ідеєю створення блоку західноєвропейських держав з тією ж метою. Слідом за промовою почалися небезпечні дії. Настала «холодна війна», що, як пише в книзі «Відродження» товариш Л. І. Брежнєв, «запанувала на довгі роки, по суті на два десятиліття»². Пригадаємо деякі події, що передували укладенню Варшавського Договору.

Березень 1947 року... Президент США Трумен направляє конгресу послання із закликом подати допомогу Греції і Туреччині. Привід старий: в інтересах «національної безпеки США» треба захистити ці країни від «комуністичної загрози». А насправді, як правильно підмітив американський оглядач У. Ліппман,— завспо-

¹ Брежнєв Л. І. Соціалістичній Польщі — тридцять років. — Ленінським курсом.: Промови і статті. К., 1976, Т. 5, с. 109.

² Брежнєв Леопід Ілліч. Відродження. К., 1978, с. 7.

діти стратегічними воротами, що вели до Чорного моря, до серця Радянського Союзу³. Наступний крок Сполучених Штатів — головної сили імперіалістичної реакції — «план Маршалла», план широкої експансії США, водночас спрямований на відновлення і розвиток воєнно-промислового потенціалу Західної Німеччини.

Березень 1948 року... Англія, Франція, Бельгія, Голландія і Люксембург підписують у Брюсселі договір про створення воєнного угруповання. Схвалюючи цей договір (Західний союз), сенат Сполучених Штатів у червні того ж року прийняв резолюцію «Про приєднання США до регіональних та інших колективних угод». Ця резолюція надала уряду Сполучених Штатів право на створення воєнних блоків у будь-якому регіоні світу.

4 квітня 1949 року... У Вашингтоні підписано Північноатлантичний пакт. На чолі з США сколочено агресивний блок НАТО. До нього ввійшли: Сполучені Штати, Канада, Ісландія, Данія, Норвегія, Португалія, Італія і всі країни Західного союзу, тобто Англія, Франція, Бельгія, Голландія і Люксембург. Країни — учасниці пакту — домовилися про співробітництво між собою у зміцненні існуючого у них суспільно-політичного ладу, юридично обґрунтували своє «право» на втручання в життя інших країн, на збройну інтервенцію проти народів, які ведуть справедливую боротьбу за свободу, демократію і національну незалежність, за мир і соціалізм.

Слідом за Північноатлантичним виникають й інші воєнні союзи на Близькому і Середньому Сході, у Південно-Східній Азії. З року в рік зростають воєнні бюджети імперіалістичних країн, удосконалюється їх озброєння.

1950 рік... Постійна група стратегічного планування НАТО видає спеціальні інструкції, які націлюють країни — учасниці цього блоку на те, щоб «проводити свою діяльність, виходячи з припущення, що війна почнеться в 1954 році»^{3а}.

1952 рік... До НАТО приєднуються Греція і Туреччина.

1954 рік... Радянський Союз звертається до західних держав з пропозицією обговорити можливість його участі в Північноатлантичному договорі. Вони відхиляють цю пропозицію, оскільки на їх прапорі написано: «Відкидання комунізму. Дій з позиції сили, готуйся до війни».

Весна 1955 року... Прогресивне людство відзначає десятиріччя перемоги над фашистською Німеччиною та її союзниками. Керівники ж урядів США, Англії та інших країн — учасники НАТО тримають курс на залучення до цього блоку Федеративної Республіки Німеччини. І роблять це не випадково: біля державного керма ФРН стояли в той час діячі, які намагалися взяти реванш за поразку в другій світовій війні, відкрито висували територіальні претензії до соціалістичних країн.

5 травня 1955 року... Набули чинності укладені в попередньому році Паризькі угоди, а також Боннський договір 1952 р., спрямований на перегляд післявоєнних кордонів Європи, на ліквідацію НДР. Федеративна Республіка Німеччини стає членом НАТО.

Воєнна небезпека продовжувала зростати. Соціалістичним країнам необхідно було терміново вживати відповідних заходів для захисту свободи, безпеки і незалежності своїх народів від посягань капіталістичних держав. І в цьому питанні їм став у пригоді історичний досвід Країни Рад, яка блискуче здійснила ленінські заповіді про захист революційних завоювань. Революція, підкреслював В. І. Ленін, лише тоді чогось варта, коли вона вміє захищатися⁴. Радянські республіки з перших днів свого існування довели це вміння, утворивши воєнно-політичний союз. У ході і особливо після другої світової війни Радянський Союз і братні країни соціалізму, втілюючи в життя ленінський заповіт у нових умовах, також стали на шлях зміцнення воєнно-політичного співробітництва. З цією метою були підписані

³ Партия и армия. М., 1970, с. 346, 366.

^{3а} Там же, с. 329.

⁴ Див.: Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок, 22 жовтня 1918 р. — Повне зібр. творів, т. 37, с. 116.

договори про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу СРСР з Чехословаччиною (грудень 1943 р.), з Польщею (квітень 1945 р.), з Румунією, Угорщиною і Болгарією (1948 р.).

Двосторонні договори про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу уклали між собою більшість європейських країн народної демократії. Кожний з них мав на меті зміцнення миру в Європі, де в XX ст. вибухнуло дві світові війни. Створена в 1949 р. Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) справила величезний вплив як на розвиток економічного співробітництва соціалістичних країн, так і на дальше згуртування їх співдружності, відіграла певну роль і у створенні Організації Варшавського Договору.

Агресивні імперіалістичні кола західних країн, роздуваючи гонку озброєнь, відкидали неодноразові пропозиції Радянського Союзу про створення колективної системи безпеки в Європі. Конструктивні пропозиції щодо розрядки міжнародної напруженості вносили також наради урядових делегацій соціалістичних держав, зокрема Московська нарада європейських країн по гарантуванню миру і безпеки на континенті (1954 р.). Учасники її прийняли декларацію, яка містила розгорнуту програму боротьби соціалістичних країн за мир. Декларація визначила необхідність створення системи колективної безпеки на континенті на основі участі в ній усіх європейських держав незалежно від їхнього суспільного та державного ладу. Вона застерігала, що в разі ратифікації Паризьких угод учасники наради змушені будуть вжити необхідних заходів для забезпечення себе від можливої агресії⁵.

Правлячі кола західних держав і на цей раз не прислухалися до розсудливих пропозицій країн соціалізму. І ось 11—14 травня 1955 р. у Варшаві відбулася нарада представників восьми європейських соціалістичних держав. 14 травня в приміщенні Державної ради Польської Народної Республіки вони підписали Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, принципи якого на той час уже було вироблено в їх спільній тривалій боротьбі за мир. Через 20 днів, 4 червня, після прийняття урядом ПНР останньої ратифікаційної грамоти договір набрав чинності. Так було створено Організацію Варшавського Договору. До неї ввійшли: СРСР, Польща, Чехословаччина, Румунія, Болгарія, Угорщина та Албанія (пізніше остання офіційно вийшла з Організації Варшавського Договору).

Нині, коли США та їх союзники для прикриття своїх агресивних планів всіляко роздувають міф про так звану «радянську воєнну загрозу», перекручують зміст Варшавського Договору, приховують від народів все те позитивне, що було досягнуте завдяки зусиллям країн соціалістичної співдружності, доцільно звернутися до його основних статей.

Варшавський Договір укладено згідно з принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй. Він повністю відповідає інтересам дальшого зміцнення дружби, співробітництва і взаємної допомоги країн, які його підписали. Маючи оборонний характер, Договір заснований на принципах поважання незалежності й суверенітету держав, невтручання в їх внутрішні справи. Країни, що підписали Договір, зобов'язалися:

- стримуватися у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування, розв'язувати свої міжнародні суперечки мирними засобами;
- брати участь в усіх міжнародних акціях, що мають на меті забезпечення миру і безпеки, повністю віддавати свої сили здійсненню цих цілей;
- добиватися вжиття ефективних заходів, спрямованих на загальне скорочення озброєнь і зброї масового знищення;
- консультуватися між собою як з усіх важливих міжнародних питань, що торкаються спільних інтересів, так і невідкладно кожного разу, коли, на думку будь-якої із сторін, що підписали договір, виникає загроза збройного нападу на одну чи кілька держав;

⁵ Московское совещание европейских стран по обеспечению мира и безопасности в Европе. Москва, 29 ноября — 2 декабря 1954 г. М., 1954, с. 158.

— в разі збройного нападу в Європі на одну чи кілька держав — учасниць Договору інші учасники повинні подати негайну допомогу всіма необхідними засобами, в тому числі й збройними силами;

— не брати участі в будь-яких коаліціях чи союзах і не укладати ніяких угод, мета яких суперечить цілям Договору.

Умови Варшавського Договору передбачали можливість приєднання до нього інших держав, незалежно від їх суспільного ладу.

Таким чином, цей історичний документ втілює в собі як загальні норми міжнародного права, так і те нове, що властиве соціалістичній співдружності,— єдність цілей, братерську дружбу і взаємодопомогу, соціалістичний інтернаціоналізм, врахування загальних закономірностей розвитку соціалізму й особливостей його в тій чи іншій країні.

Комуністичні і робітничі партії — ядро, ідейно-політичний керівник Організації Варшавського Договору — розробили її струнку систему, зафіксовану у відповідних статтях. Так, політичне співробітництво держав здійснює Політичний консультативний комітет. Про величезне значення цього комітету свідчить той факт, що його засідання проходять з участю генеральних і перших секретарів ЦК комуністичних і робітничих партій, глав урядів, міністрів закордонних справ, міністрів оборони та Головнокомандуючого об'єднаними збройними силами Варшавського Договору. Робота Політичного консультативного комітету — яскравий приклад рівноправності, суверенітету, взаємної поваги й ідейно-політичної єдності держав — учасниць Договору. Його наради, що скликаються за взаємною домовленістю, відбуваються по черзі в столицях союзних держав. Головують на них також по черзі представники кожної держави.

Широким є коло проблем, розглянутих за чверть століття на засіданнях Політичного консультативного комітету, різноманітні й дійові його пропозиції. Великий внесок зробив він у розрядку міжнародної напруженості, в боротьбу проти поширення і нарощування ракетно-ядерної зброї, за зміцнення миру. Багато кардинальних, життєво важливих проблем соціалістичної співдружності і всього світу розв'язано на нарадах керівників держав — учасниць Варшавського Договору, зокрема на вже традиційних кримських зустрічах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва з керівниками братніх партій. На цих зустрічах завжди висувуються реалістичні конструктивні програми, розглядаються конкретні заходи щодо розв'язання актуальних міжнародних проблем. Так, Московська нарада Політичного консультативного комітету, яка відбулася в листопаді 1978 р., переконливо показала, що Організація Варшавського Договору — стійкий і послідовний борець за здійснення Заключного акта, прийнятого в Хельсінкі. Виражаючи волю братніх держав, Московська нарада зкликкала всі країни світу твердо стати на шлях відмови від застосування сили в міжнародних відносинах, забезпечувати безпеку не за допомогою гонки озброєнь, а на основі роззброєння і скорочення воєнних бюджетів, поважання суверенних прав народів. Водночас, всебічно розглянувши міжнародну обстановку, нарада підкреслила, що необхідно зберігати й зміцнювати оборонний потенціал Об'єднаних збройних сил Організації Варшавського Договору.

Характеризуючи діяльність цієї Організації, товариш Л. І. Брежнєв говорив: «Важливим фактором антиімперіалістичної боротьби є зовнішньополітичне співробітництво соціалістичних держав. Таке співробітництво, як показує практика, збільшує вплив соціалізму на хід світових подій, сприяє зростанню його ролі в боротьбі проти імперіалізму. Особливо слід відзначити роботу, проведену щодо цього в рамках Організації Варшавського Договору, цього надійного інструменту захисту соціалізму і миру. Протягом ряду років на сесіях Політичного консультативного комітету цієї організації колективно розглядалися ключові проблеми міжнародного життя — проблеми, безпосередньо зв'язані з зміцненням миру і розвитком мирного співробітництва між народами, з боротьбою проти агресивної політики імперіалізму. Ця спільна робота допомогла нашим країнам добитися в ряді пи-

тань значних успіхів, які зміцнюють міжнародні позиції соціалізму, справу миру в Європі і в усьому світі»⁶. Ця думка неодноразово висловлювалася і в рішеннях з'їздів комуністичних і робітничих партій країн — учасниць Договору, у виступах їх керівників. Так, на VIII з'їзді Польської об'єднаної робітничої партії, що відбувся в лютому 1980 р., Перший секретар ЦК ПОРП Е. Герек у звітній доповіді, зокрема, підкреслив: «У нинішньому році минає 25-а річниця утворення Організації Варшавського Договору — політичного і оборонного союзу, який гарантує безпеку країн соціалістичної співдружності. З самого початку держави — учасниці Варшавського Договору виступають як активні захисники миру з ініціативами, спрямованими на припинення гонки озброєнь»⁷.

Ось уже чверть століття, пройшовши через складні й суворі випробування часом, Варшавський Договір є надійним інструментом захисту миру і соціалізму. Завдяки йому трудящі Угорщини і Чехословаччини, наприклад, відстояли свої соціалістичні завоювання від посягань контрреволюції, підтриманої імперіалістичними силами ззовні. Завдяки політичній підтримці країн соціалістичної співдружності на широку міжнародну арену вийшла НДР, нині визнана більш як 120 державами. Країни — учасниці Організації Варшавського Договору допомогли Кубі — форпосту соціалізму в західній півкулі — відбити посягання США на її свободу і суверенітет. Держави соціалістичної співдружності зробили також усе можливе для забезпечення перемоги героїчного в'єтнамського народу над американськими агресорами і китайськими гегемоністами. Будуючи нове життя, одержують всебічну допомогу від країн соціалістичної співдружності, використовують їх багатий досвід народи Анголи, Ефіопії, Мозамбіку, Народної Демократичної Республіки Йемен, Алжіру, Гвінеї-Біссау та інших держав.

На рахунку Організації Варшавського Договору — безліч ініціатив величезного міжнародного значення. Зокрема, це пропозиція про укладення пакту про ненапад між країнами — учасниками Варшавського Договору і державами — учасниками НАТО, на жаль, відкинута останніми; заходи по захисту державних кордонів НДР і забезпеченню безпеки Європи; пропозиції про скликання загальноєвропейської наради і Декларація про зміцнення миру й безпеки в Європі; «Звернення держав — учасниць Варшавського Договору до всіх європейських країн...» тощо. Завдяки зусиллям соціалістичних країн стало можливим укладення договорів СРСР, ПНР і ЧССР з ФРН, вступ НДР до ООН, підписання чотиристоронньої угоди по Західному Берліну, налагодження дипломатичних відносин НРБ і УНР з Федеративною Республікою Німеччини і т. д. Добра воля держав — учасниць Варшавського Договору виявилася і в скликанні та успішному проведенні Хельсінкської наради, величезне значення якої у зміцненні розрядки і взаємного довір'я між країнами визнано народами всієї планети.

Механізм Організації Варшавського Договору спільними зусиллями її учасників постійно вдосконалюється відповідно до вимог часу, бурхливого розвитку військової техніки, необхідності зміцнення Об'єднаних збройних сил у зв'язку з агресивною політикою імперіалістичних держав. Так, за рішенням наради Політичного консультативного комітету, яка відбулася в Будапешті в 1969 р., створено Комітет міністрів оборони, Об'єднане військове командування, Військову раду, Штаб, Технічний комітет та інші органи, а за рішенням Бухарестської наради (1976 р.) — Комітет міністрів закордонних справ та Об'єднаний секретаріат Політичного консультативного комітету.

Нині Об'єднані збройні сили Варшавського Договору складаються з військ, виділених кожною країною — учасницею. Основу їх становлять Радянські Збройні

Брежнев Л. І. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби. Виступ на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій в Москві 7 червня 1969 року. — Ленінським курсом.: Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 357—358.

⁷ Радянська Україна, 1980, 12 лют.

Сили з їх ракетно-ядерною міццю. Підкреслюючи це, член Політбюро ЦК СЄПН, міністр оборони НДР, генерал армії Г. Гофман відзначив: «Як КПРС є авангардом міжнародного робітничого класу і радянська економіка ядром світової соціалістичної системи, так і Збройні Сили СРСР є становим хребтом армій Варшавського Договору. Тому братерство по зброї з Радянською Армією є пробним каменем для соціалістичного інтернаціоналізму у військовій галузі»⁸.

Об'єднані збройні сили Варшавського Договору зцементовані ідейною єдністю та інтернаціональною згуртованістю, вірні світлим комуністичним ідеалам, укомплектовані досвідченими військовими кадрами, оснащені найпередовішою технікою. Вони регулярно проводять військові ігри штабів, навчання і маневри, обмінюються бойовим досвідом і досвідом політичного виховання особового складу, вдосконалюють свою оперативну-тактичну підготовку, взаємодію різних родів військ, зміцнюють дружбу і довіря воїнів, загартовують їх ідейні та морально-бойові якості.

25 років існування Організації Варшавського Договору показали, що джерела її сили полягають у спільності соціально-економічного ладу і марксистсько-ленінської ідеології країн — учасниць, їх корінних інтересів і цілей, в керівній ролі комуністичних і робітничих партій у будівництві соціалізму й комунізму, в організації збройних сил на принципах ленінського вчення про захист завоювань соціалізму, а також у співробітництві держав соціалістичної співдружності в зовнішньополітичній і військовій галузях, у спільній боротьбі за мир. А економічна, індустріальна і науково-технічна могутність країн Ради Економічної Взаємодопомоги тарантує міцну і надійну базу високої обороноздатності Організації Варшавського Договору, забезпечує її Об'єднані збройні сили всім необхідним для відсічі можливої агресії.

Взаємне співробітництво, дружба і згуртованість держав—членів РЕВ зміцнюються й розвиваються на благо їх народів, безпеки і миру на землі. Успішне здійснення комплексної програми соціалістичної інтеграції сприяло піднесенню економічного співробітництва і життєвого рівня народів братніх країн на вищий ступінь і водночас створило умови для дальшого зміцнення й удосконалення Об'єднаних збройних сил. У Заяві сесії Ради Економічної Взаємодопомоги з нагоди її 30-річчя відзначається, що «успіхи країн—членів РЕВ є яскравим контрастом тим процесам, які характеризують становище країн світової капіталістичної системи. Темпи зростання національного доходу і промислової продукції країн—членів РЕВ протягом 1951—1978 рр. були втричі вищими, ніж у розвинутих капіталістичних країн. 30 років тому країни—члени РЕВ виробляли 18 процентів світової промислової продукції, а тепер — приблизно третину. На них раніш припадало 15 процентів світового національного доходу, а тепер — 25 процентів. Нині країни—члени РЕВ на практиці демонструють своїми конкретними досягненнями переваги соціалістичного ладу»⁹. Ці переваги є також одним з невичерпних джерел сили і могутності Організації Варшавського Договору.

35 років народи європейського континенту живуть без війн, в умовах миру. Це було б неможливо без здійснення миролюбною Радянською державою, КПРС і урядом СРСР твердого курсу на розрядку, роззброєння і мир, без втілення в життя виробленої XXIV і XXV з'їздами КПРС програми миру. Однак на рубежі 70-х і 80-х років міжнародна обстановка помітно ускладнилася з вини Сполучених Штатів та їх союзників, з якими блокувалося і китайське керівництво. США загрожують застосувати війсьну силу для утримання в своїх руках так званих життєво важливих для них районів, які розташовані за тисячі кілометрів від Сполучених Штатів Америки. За десять років США подвоїли витрати на воєнні цілі. Їх нова п'ятирічна воєнна програма підпорядкована дальшій гонці озброєнь. Для її здійснення на 1981 фінансовий рік виділяється понад 160 млрд. доларів, що становить більш як четверту частину бюджету всієї країни, а в 1985 р. для тієї ж

⁸ Цит. за кн.: Партія и армия, с. 346, 366.

⁹ Радянська Україна, 1979, 1 лип.

мети планується виділити чверть трильйона доларів. Нині Сполучені Штати зосередили за кордоном 500 тис. військовослужбовців, мають там понад 400 великих військових баз і понад 2000 інших військових об'єктів. Тримаючи і надалі курс на мирне будівництво, Радянський Союз та інші країни соціалістичної співдружності, природно, не можуть не враховувати того, що «...нинішнє керівництво США, — як заявив у промові 22 лютого 1980 р. на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу Москви товариш Л. І. Брежнєв, — проводить лінію на підриз розрядки і загострення міжнародної обстановки. Воно намагається диктувати свою волю соціалістичним державам та іншим країнам»¹⁰. Учасники зустрічі гарячим схваленням зустріли слова товариша Л. І. Брежнєва про те, що оборонна могутність Радянського Союзу підтримується на належному рівні, щоб дати відсіч будь-яким воєнним провокаціям¹¹.

Радянський народ, трудящі всієї соціалістичної співдружності вступили у 80-і роки з вірою в те, що це буде період нових успіхів у комуністичному будівництві. Гарантією цієї благородної справи служить Організація Варшавського Договору. Перевірений життям оборонний військово-політичний союз країн соціалістичної співдружності буде зміцнюватися його учасниками, поки зберігається агресивний блок НАТО, поки мілітаристські кола продовжують гонку озброєнь. Про необхідність такого курсу свідчить історія боротьби за торжество соціалізму, за мир між народами.

О. С. КУРІН (Київ)

¹⁰ Радянська Україна, 1980, 23 лют.

¹¹ Див.: Там же.

ВЕЛИКИЙ СИН В'ЄТНАМСЬКОГО НАРОДУ (До 90-річчя з дня народження Хо Ши Міна)

Ім'я Хо Ши Міна — видатного діяча міжнародного комуністичного і національно-визвольного руху, вождя в'єтнамської революції, великого друга Радянського Союзу — відоме всім прогресивним лю-

дям світу. Хо Ши Мін (справжнє ім'я — Нгуєн Тат Тхань) народився 19 травня 1893 р. у с. Кімлієн (провінція Нгеан у Центральному В'єтнамі) у родині бідного інтелігента. Вихований у дусі патріотизму, Нгуєн Тат Тхань ще з юних років включився в революційну діяльність. Він стає зв'язківцем місцевих демократів, які боролися з французькими колонізаторами¹. Проте юнак чудово розумів, що для боротьби з ворогом мало бути тільки бійцем, потрібно стати й освіченою людиною. Близькі здібності допомагають йому успішно закінчити спочатку школу, а потім Національний коледж у м. Хюе. Деякий час Нгуєн Тат Тхань працює асистентом викладача французької та в'єтнамської мов у коледжі Дак-Тхань.

Жадібний до всього нового, він прагне поглибити свої знання, розширити політичний кругозір, «вивчити все, що робиться за кордоном, щоб після повернення на батьківщину мати з цього користь»². Нгуєн Тат Тхань під вигаданим ім'ям Ван Ба наймається на пароплав «Адмірал Лябуш Превель» помічником кока³. Він побував у багатьох країнах — в Англії, Америці, Іспанії, Португалії, Алжирі, Східній Африці, Конго, жив у Франції. Нгуєн не цурався ніякої роботи: виконував обов'язки юнга, матроса, мив посуд у ресторані, був вантажником і ретушером⁴.

¹ Чан Зан Тнен. Рассказы о жизни и деятельности президента Хо Ши Мина. М., 1958, с. 19.

² Цит. за: Президент Хо Ши Мин. (Политическая биография). М., 1963, с. 26.

³ Кобелев Е. Хо Ши Мин. М., 1979, с. 34.

⁴ Чан Зан Тнен. Назв. праця, с. 20—32.

Важка праця, мізерна плата, але це не зупинило Нгуєна. Вже у молоді роки повною мірою виявилися такі риси його характеру, як наполегливість, цілеспрямованість, сила волі, організаторські здібності. Він удосконалює свої знання французької мови, вивчає англійську, багато читає, постійно зустрічається із співвітчизниками. Нгуєн Тат Тхань — один з ініціаторів створення організації в'єтнамців, що проживали у Франції, — Асоціації в'єтнамських патріотів⁵.

З радістю він вітав Велику Жовтневу соціалістичну революцію. Величезне враження на Нгуєна справили надруковані в газеті «Юманіте» тези В. І. Леніна по національному і колоніальному питаннях, підготовлені до II конгресу Комінтерну. Це була перша праця вождя світового пролетаріату, з якою ознайомився в'єтнамський революціонер. Пізніше він писав, що «з цього моменту я повністю став на бік Леніна»⁶.

В кінці 1918 р. Нгуєн вступив в соціалістичну партію Франції (СПФ). У Франції та Індокитаї дедалі відомішим стає ім'я Нгуєн Ай Куок (Нгуєн-патріот). Під час Паризької мирної конференції, яка відбулася в 1919—1920 рр., Нгуєн Ай Куок надіслав її учасникам «Зошит побажань в'єтнамського народу» з вимогами надати В'єтнаму основні демократичні свободи⁷. «Зошит» надрукували всі прогресивні французькі газети.

Як представник трудящих французьких колоній Нгуєн Ай Куок взяв участь у роботі Турського з'їзду соціалістичної партії Франції, рішуче виступив за вступ СПФ у створений В. І. Леніним III Інтернаціонал⁸. Він першим з в'єтнамців вступив до лав комуністичної партії Франції, організованої після Турського з'їзду.

Нгуєн Ай Куок був одним із засновників «Союзу колоніальних країн», який об'єднував прогресивних емігрантів з французьких колоній, підготував Маніфест союзу⁹, став головним редактором, скарбником і розповсюджувачем друкованого органу організації — газети «Ле Паріа». На її сторінках він викривав французький імперіалізм, розповідав правду про Радянський Союз, закликав пригноблені народи до боротьби за свою незалежність¹⁰.

Як представник ФКП і делегат від колоній Нгуєн Ай Куок у 1924 р. взяв участь у V конгресі Комінтерну, був обраний постійним членом Східного відділу Виконкому Комінтерну. В своїй доповіді на конгресі, а також у працях «Китай і китайська молодь» та «Чорна раса» Нгуєн виступає непримиренним противником колоніалізму, борцем за краще майбутнє для народів усього світу¹¹. В радянській пресі з'являється ряд статей, в яких він розкриває всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, ідей марксизму-ленінізму, їх вплив на боротьбу колоніальних народів за своє національне й соціальне визволення¹².

У 1924 р. з метою очолити революційний рух на батьківщині Нгуєн Ай Куок переїжджає до м. Гуанчжоу (Кантон), що на півдні Китаю. Вже через рік на базі існуючих у В'єтнамі патріотичних організацій він створює «Товариство революційної молоді В'єтнаму», головним завданням якого було об'єднання всіх прогресивних сил у країні¹³.

Усвідомлюючи необхідність розширення фронту антиколоніальної боротьби, Нгуєн Ай Куок стає ініціатором і організатором «Союзу пригноблених народів

⁵ Кобелев Е. Назв. праця, с. 40.

⁶ Хо Ши Мин. Сочинения (1920—1969). Ханой, 1971, с. 264.

⁷ Там же, с. 18—19.

⁸ Днев.: Хо Ши Мин. Назв. праця, с. 12.

⁹ Там же, с. 16—17.

¹⁰ Хо Ши Мин. Избранное. М., 1979, с. 188—220.

¹¹ Президент Хо Ши Мин. (Политическая биография), с. 34.

¹² «Российская революция и колониальные народы», «Ленин и Восток», «Ленин и колониальные народы», «Ленин и народы Востока». — В кн.: Хо Ши Мин. С. Ленин, ленинизм и нерушимой советско-вьетнамской дружбе. Избранные статьи и речи. М., 1970, с. 3—21; Хо Ши Мин. Ленин и освобождение угнетенных народов. М., 1960, с. 5—11.

¹³ Президент Хо Ши Мин. (Политическая биография), с. 36—37.

Азії», до складу якого ввійшли представники Кореї, Індонезії, Індії, Китаю, В'єтнаму.

В 1927 р. у зв'язку з контрреволюційним переворотом Чан Кайші в Китаї, масовими репресіями проти китайських і в'єтнамських комуністів Нгуєн Ай Куок був змушений виїхати в Радянський Союз. Згодом він бере участь в антивоєнному конгресі в Брюсселі і відвідує ряд західноєвропейських країн.

У той період Нгуєн Ай Куок проводить надзвичайно складну, але необхідну для партії організаційно-пропагандистську роботу. Нгуєн, як ніхто інший, розумів важливість єдності в'єтнамських комуністів. Він приїжджає в Гонконг і за дорученням ВККІ скликає пленум комуністичних організацій, на якому 3 лютого 1930 р. була заснована Комуністична партія Індокитаю (КПІК)*. Політична активність Нгуєн Ай Куока не залишилася «поза увагою» колоніальних властей. У 1931 р. його заарештовано і засуджено до 2 років тюремного ув'язнення. Після звільнення він повертається до Радянського Союзу, де навчається в Комуністичному університеті трудящих Сходу і водночас працює в Інституті національних і колоніальних проблем. У 1935 р. Нгуєн Ай Куок взяв участь у роботі VII конгресу Комінтерну.

Незабаром після конгресу він приїздить до В'єтнаму, де активно включається в революційну боротьбу. В 1941 р. під його керівництвом відбувся VIII Пленум ЦК КПІК, який прийняв рішення розпочати активну підготовку до збройного повстання. За рішенням пленуму в травні 1941 р. було організовано Лігу боротьби за незалежність В'єтнаму (В'єт-Мін'), а Нгуєн Ай Куока обрано її головою.

В середині 1942 р. під конспіративним ім'ям Хо Ші Міна, яке нині відоме мільйонам людей в усьому світі, він вирушає в Китай з метою вирішити питання про конкретну допомогу в'єтнамським патріотам, які героїчно боролися з французькими колонізаторами. Однак на кордоні його заарештовують чанкайшісти і кидають до в'язниці. Проте й тут в умовах вимушеної ізоляції, постійних допитів Хо Ші Мін продовжує працювати. Зокрема, він веде свій «Тюремний щоденник»¹⁴⁻¹⁵.

У 1944 р. Хо Ші Мін повертається на батьківщину і через рік — у 1945 р. — проводить національну партійну конференцію. Як і в 1941 р., він звернувся до в'єтнамського народу із закликом назавжди покінчити з колоніалізмом¹⁶.

Використовуючи сприятливу міжнародну обстановку, яка створилася в результаті розгрому фашистської Німеччини та її союзників, а також революційну ситуацію в країні, КПІК розгорнула боротьбу проти колонізаторів. 19 серпня 1945 р. вона закінчилася перемогою трудящих. У Ханой, Гюе було встановлено народну владу. 2 вересня Хо Ші Мін від імені тимчасового уряду** проголосив Декларацію незалежності¹⁷. Проте це історичне завоювання в'єтнамського народу зовсім не влаштувало реакційні кола деяких західних держав. Французькі імперіалісти розв'язали війну проти В'єтнаму. Всенародну боротьбу за незалежність очолив Хо Ші Мін. Трудівники країни під керівництвом партії розгромили агресора.

В 1955 р. Хо Ші Міна обрано почесним головою Вітчизняного фронту В'єтнаму.

Під його керівництвом Партія трудящих В'єтнаму виробила і прийняла на III з'їзді (1960 р.) свою генеральну лінію. Він приділив особливу увагу ідеологічному і організаційному зміцненню партії, народного фронту на основі союзу робітників і селян, питанню про мирне об'єднання Південного та Північного В'єтнаму. В той же час Хо Ші Мін неодноразово підкреслював необхідність поєднання національних інтересів із завданнями світової революції. Він вказував на те, що

* На пленумі було створено Комуністичну партію В'єтнаму. 3 жовтня 1930 р. — Комуністична партія Індокитаю.

¹⁴⁻¹⁵ Див.: Хо Ші Мін. Избранное, с. 115—122.

¹⁶ Хо Ші Мін. Избранные статьи и речи. М., 1959, с. 160—161.

** В серпні 1945 р. було створено Національний комітет визволення В'єтнаму який потім став тимчасовим урядом країни.

¹⁷ Там же, с. 162—165.

трудящі В'єтнаму повинні активно боротися за єдність усіх демократичних сил, за зміцнення країн соціалістичної співдружності.

Хо Ші Мін зробив великий вклад у розвиток братньої дружби між в'єтнамським і радянським народами. Виступаючи на XXII з'їзді КПРС, він відзначив: «Ми будемо завжди виступати пліч-о-пліч з Радянським Союзом й іншими соціалістичними країнами в боротьбі за справу миру, демократії і соціалізму в усьому світі»¹⁸.

Всі свої сили і знання Хо Ші Мін віддавав боротьбі проти імперіалістичних загарбників, закликав трудящих країни дати рішучу відсіч будь-якому ворогу.

У 1965 р. Сполучені Штати Америки розв'язали злочинну війну проти В'єтнаму, намагаючись перетворити його у плацдарм для своїх авантур в Індокитаї. Партія підняла маси на боротьбу з агресором. Героїчні зусилля в'єтнамського народу, допомога й братерська підтримка його з боку СРСР, інших соціалістичних країн, усього прогресивного людства стали запорукою перемоги.

І хоча полум'яний революціонер не дожив до неї, як і не побачив іншої історичної події — об'єднання Південного й Північного В'єтнаму, — його образ, ідейна й духовна спадщина живуть у справах трудящих Соціалістичної Республіки В'єтнам, яка впевнено йде шляхом соціалістичного будівництва. На IV з'їзді КПВ Генеральний секретар ЦК Ле Зуан підкреслював, що «вся наша партія, весь народ, вся армія сповнені гордістю, тому що вони з честю виконали священний заповіт Хо Ші Міна. Його найзаповітніші мрії стали реальністю. Американські імперіалісти назавжди забралися з нашої країни. Наша Батьківщина стала повністю незалежною»¹⁹.

Трудящі В'єтнаму свято шанують пам'ять вірного лєнінця, визначного діяча міжнародного комуністичного руху, великого сина в'єтнамського народу товариша Хо Ші Міна. У СРВ, СРСР, інших соціалістичних країнах його ім'я присвоєно проспектам, вулицям, інститутам, пароплавам тощо. Воно буде вічно жити в серцях усіх прогресивних людей світу — борців за світле майбутнє, за комунізм.

А. В. ПАСЬКО (Київ)

¹⁸ Хо Ші Мин. О Ленине, ленинизме и нерушимой советско-вьетнамской дружбе, с. 252.

¹⁹ Цит. за: Кобелев Е. Назв. праця, с. 358.

ДОПОМОГА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ РУХОВІ ОПОРУ

Рух опору, який розгорнувся у країнах Європи у роки другої світової війни. — це складова частина великої битви прогресивних сил світу на чолі з СРСР проти фашизму та імперіалістичної агресії. Він істотно позначився на характері й ході війни, відіграв важливу роль у досягненні перемоги волелюбних народів над гітлерівськими загарбниками.

Радянський Союз розглядав учасників руху Опору як своїх союзників у війні і вважав обов'язком подавати їм всебічну допомогу. Найголовнішою й найефективнішою допомогою була насамперед самовіддана боротьба Радянської Армії проти німецько-фашистських військ. Неоціненне значення для зростання і посилення антифашистського руху мала також морально-політична підтримка Радянським Союзом народів окупованих країн. Поряд з цим СРСР подавав безпосередню воєнно-економічну допомогу руху Опору в таких конкретних формах, як доставка партизанам окупованих країн Центральної і Південно-Східної Європи зброї і боеприпасів, підготовка національних військових кадрів для партизанських з'єднань, відправка досвідчених партизанських командирів і з'єднань на допомогу силам руху Опору тощо.

Важливий вклад в антифашистську боротьбу внесли десятки тисяч радянських громадян, які, опинившись далеко від Батьківщини, продовжували героїчну боротьбу з гітлерівськими загарбниками.

Дослідження питання про допомогу СРСР європейському руху Опору і, зокрема, антифашистській боротьбі народів країн Центральної і Південно-Східної Європи займає помітне місце в радянській історичній науці¹. Однак немає підстав вважати, що ця надзвичайно важлива тема повністю вичерпана. Доповнюють і збагачують її значною мірою мемуарні праці. Насамперед необхідно відзначити спогади радянських воєначальників, у яких розповідається про величезні масштаби матеріальної допомоги рухові Опору народів Центральної та Південно-Східної Європи. Так, у мемуарах С. М. Штеменка, І. С. Конєва, К. С. Москаленка, К. В. Крайнюкова висвітлено хід

¹ Див.: Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне. М., 1971; Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении. М., 1970; Клоков В. І. Далеко від Батьківщини. К., 1968; Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.). К., 1961; Гема В. И. Участие советских людей в европейском антифашистском движении Сопротивления (1941—1945 гг.). Л., 1965; Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму 1933—1945. К., 1970; Боевое содружество советского и польского народов. М., 1973; Боевое содружество польских и советских партизан. М., 1959; Гречуха И. Страницы дружбы беззаветной. Одесса, 1970; Недорезов А. И. Национально-освободительное движение в Чехословакии 1938—1945 гг. М., 1961; Петерс І. А. Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму. К., 1959; Советские люди в освободительной войне югославского народа 1941—1945 гг. (Воспоминания, документы и материалы). М., 1973; Зеленин В. В. Участие советских людей в народно-освободительной войне в Югославии. — Советское славяноведение, 1965, № 6 та ін.

² Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны. Кн. II, М., 1973, с. 318—326; Конев И. С. Записки командующего фронтом 1943—1944. М., 1972, с. 291—301; Москаленко К. С. В боях рождалась победа. — В сб.: 9 мая 1945 г. М., 1970, с. 449—451; Крайнюков К. В. От Днепра до Вислы. М., 1971, с. 330—333.

Словацького повстання і сприяння йому з боку Радянської держави². За свідченням начальника штабу 2-го Українського фронту М. В. Захарова, «під час Словацького національного повстання 1944 року наша країна перекинула літаками тільки з центральної бази НКО понад 2 тис. гвинтівок, 1700 автоматів, 580 важких, легких і зенітних кулеметів, протитанкові рушниці та багато іншого військового майна»³.

У період Варшавського повстання 1944 р. радянські льотчики також постачали його учасникам зброю, продовольство, медикаменти. Як відзначав К. К. Рокоссовський, з 13 вересня по 1 жовтня 1944 р. авіація 1-го Білоруського фронту зробила з цією метою понад 4820 вилітів літаків, в тому числі 2535 — з вантажами для повстанців⁴. «За цей час, — доповнює С. М. Штеменко, — було скинуто 156 мінометів, 505 протитанкових рушниць, 2667 автоматів і гвинтівок, 3 млн. патронів та іншу зброю, а також 500 кг різних медикаментів і більш як 113 тонн продовольства»⁵.

Велику матеріальну допомогу подавала наша країна югославським патріотам. З метою здійснення практичних заходів для допомоги Народно-визвольній армії Югославії Радянський уряд направив до цієї країни воєнну місію на чолі з генералом М. В. Корнеєвим⁶. Повстанцям допомагали радянські транспортна і винищувальна ескадрильї (кожна по 12 літаків), які спочатку дислокувалися в Барі (Італія)⁷. Крім перевезення вантажів, у функції радянських льотчиків входило забезпечення передислокації Верховного штабу НВАЮ на чолі з Й. Броз Тіто⁸. З виходом Радянської Армії до кордонів Югославії зброю, боеприпаси та інші матеріальні засоби вони почали доставляти через Румунію і Болгарію⁹.

В мемуарах радянських воєначальників в основному висвітлено загальний характер допомоги руху Опору. Більш конкретна інформація про неї міститься у мемуарах безпосередніх учасників цього руху — командирів партизанських загонів, які здійснювали рейди у Польщу, Чехословаччину, рядових партизанів, радянських льотчиків, медичних працівників. Їх спогади допомагають розкрити ті сторони подій минулого, які не знайшли відображення в офіційних документах.

Перші радянські партизани з'явилися на території окупованих країн Центральної та Південно-Східної Європи ще на початку Великої Вітчизняної війни. Це в основному були радянські воїни, яким вдалося втекти з фашистських концентраційних таборів, а також радянські громадяни, вивезені окупантами з тимчасово загарбаних територій СРСР на примусові роботи. Населення окупованих фашистами країн, незважаючи на загрози жорстоких репресій з боку гітлерівців та антирадянську агітацію місцевих реакціонерів, подавали радянським людям всіляку допомогу: ховали їх від переслідувань, забезпечували продовольством і одягом, зв'язували з партизанами й підпільниками. Відомий радянський партизан М. І. Слугачов, який втік з фашистського полону і опинився на території Польщі, оцінюючи ставлення польських громадян до радянських людей, пише у своїх спогадах: «Наше життя залежало від доброї волі людей, з яких ми завжди знаходили хліб і сховище»¹⁰. На цьому ж наголошує В. І. Дегтярьов, який, врятувавшись від фашистського рабства, знайшов притулок у

² Захаров М. В. От Будапешта до Праги. — В сб.: 9 мая 1945 года, с. 212—213.

³ Рокоссовский К. К. Солдатский долг. М., 1968, с. 283—292.

⁴ Штеменко С. М. Указ. соч., с. 99.

⁵ Там же, с. 29 (Більш докладно див.: Корнеєв Н. В. Военная миссия СССР в Югославии. — В сб.: Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии. М., 1960).

⁶ Там же, с. 30 (Більш докладно див.: Соколов С. В. Из воспоминаний о Великой Отечественной войне 1941—1945. — В сб.: Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии).

⁷ Бирюзов С. С. Суровые годы. М., 1966, с. 461.

⁸ Штеменко С. М. Указ. соч., с. 209.

⁹ Слугачев Н. И. Дружба, скрепленная кровью. — В сб.: О чем не говорилось в сводках (Воспоминания участников движения Сопротивления). М., 1962, с. 38.

родині польської селянки Аделії Норовської. Вилікувавшись, він організував радянсько-польський партизанський загін, який діяв у Белостокському воєводстві¹¹.

Про спільну боротьбу радянських і чехословацьких партизанів згадують колишні учасники руху Опору Чехословаччини А. Я. Вольф, Я. І. Янчуновський, П. І. Крутієв¹².

Велику увагу встановленню зв'язків з радянськими військовополоненими, організації їх втеч з концтаборів і залученню до національно-визвольної боротьби приділяло Верховне командування Народно-визвольної армії Югославії. Воно слушно вважало, що бойовий досвід радянських воїнів стане в пригоді молодим борцям Опору¹³.

Виховані у дусі братерства і дружби народів радянські люди активно включалися в антифашистську боротьбу населення окупованих країн Центральної і Південно-Східної Європи і разом з ним продовжували битися проти спільного ворога — фашизму.

Радянські партизани за кордоном проводили великі бойові операції. Особливу увагу вони приділяли залізничним і шосейним комунікаціям ворога. Так, своїм найважливішим завданням загін під командуванням В. І. Дегтярьова вважав порушення роботи залізничного транспорту гітлерівців на магістралі Варшава—Белосток—Мінськ, а також знищення ешелонів з живою силою і технікою¹⁴. Подібними ж справами займався загін під командуванням Ф. О. Котова, який діяв у Чехії. Партизани цього загону руйнували залізничні мости на лініях Прага—Турнов, Прага—Ліберець, пускали під укіс ворожі ешелони, здійснювали напади на військові автомашини¹⁵.

У Східній Словаччині одним з найбільш активних був партизанський загін ім'я О. Пугачова, створений у середині 1943 р. радянським громадянином О. Г. Ємельяновим і чехословацьким патріотом Ладиславом Сабо. Ще на початку війни лейтенант Ємельянов потрапив у полон. Разом з групою товаришів йому пощастило втекти, і він опинився на території Чехословаччини. За допомогою місцевих комуністів Ємельянов створив у районі Гуменне партизанський загін. Він проводив велику політичну роботу серед місцевого населення, допомагаючи словацьким друзям формувати бойові групи, вчив їх мистецтву партизанської боротьби. Про діяльність загону на чолі з О. Г. Ємельяновим розповідають колишні партизани загону ім. О. Пугачова А. Я. Вольф і Я. І. Янчуновський¹⁶.

Радянські люди брали активну участь й у визвольній боротьбі югославського народу. Одним з найбільших партизанських з'єднань була ушлавлена 1-а «російська» ударна бригада під командуванням комуніста А. І. Дьяченка. Про її героїчні подвиги, про легендарного командира розповідає колишній партизан Г. О. Жилиєв¹⁷⁻¹⁹. Великий інтерес становлять і спогади комбрига А. І. Дьяченка²⁰.

Спогади командира 4-го «російського» батальйону 7-ої Воеводинської бригади Народно-визвольної армії Югославії капітана П. М. Оранського присвячені славним бойовим діям підрозділу. Зокрема, великий інтерес становлять сторінки, які розпові-

¹¹ Дегтярев В. И. Лесные братья. — В сб.: О чем не говорилось в сводках, с. 19—34.

¹² Вольф А. Я., Янчуновский Я. И. В горах Словакии, с. 81—86; Крутиев П. И. За свободу Чешского Рая, с. 97—98. — В сб.: О чем не говорилось в сводках.

¹³ Фостик Н. Г. В боях и походах, с. 46; Пампушка И. Г. Они звали меня «Гузель», с. 128—129; Барсуков И. В. С партизанами Македонии, с. 119—120. — В сб.: Советские люди в освободительной борьбе югославского народа, 1941—1945 гг. (Воспоминания, документы, материалы).

¹⁴ Дегтярев В. И. Воспоминания. Ростов-на-Дону, 1962, с. 99—172.

¹⁵ Крутиев П. И. Указ. соч., с. 97.

¹⁶ Вольф А. Я., Янчуновский Я. И. В горах Словакии. — В сб.: О чем не говорилось в сводках, с. 83—84.

¹⁷⁻¹⁹ Жилиев Г. А. Ударная бригада. — В сб.: О чем не говорилось в сводках, с. 122—141.

²⁰ Дьяченко А. И. На земле Словенского приморья. — В сб.: Советские люди в освободительной борьбе югославского народа 1941—1945 гг.

дають про розгром ворожого опорного пункту Ілок. За героїзм, виявлений у цьому бою, штаб бригади оголосив «російському» батальйону подяку²¹.

«Російський» батальйон існував і в Осієцькій бригаді, яка входила до складу 12-ої Славонської дивізії 6-го корпусу. Батальйон успішно діяв на комунікаціях у районі Джакова²².

У 3-й бригаді 7-ої Банійської дивізії 4-го корпусу воювала група сміливців «російської чети». «Ми були далеко від рідної землі,— пише О. М. Черноморов,— але знали, що кожний вбитий нами гітлерівець, кожний висаджений у повітря ешелон, кожний визволений хорватський будинок — наш вклад у справу перемоги»²³.

Важливою особливістю польського руху Опору в період його активізації, тобто з 1943 р., було встановлення безпосереднього контакту з українськими і білоруськими партизанами. Так, на прохання командування загонів Армії Людової Люблінського воєводства і за рішенням ЦК Компартії України з партизанів-поляків із з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова була сформована бригада імені Ванди Василевської, яка складалася з двох загонів по 200 чол. На початку 1944 р. бригада розгорнула бойові дії на території Польщі²⁴.

Восени 1943 р. з поляків, які перебували в рядах українських і білоруських партизанів, було створено з'єднання у складі 500 чол. під командуванням Роберта Сатановського. На території Польщі було відправлено також загін «Грюнвальд» під командуванням полковника Юзефа Собеська^{25–26}.

Важливу роль у розв'язанні завдань, висунутих ЦК КПРС і Радянським урядом по здійсненню допомоги руху Опору у Польщі і Чехословаччині відіграв Український штаб партизанського руху (УШПР). У лютому 1944 р. він направив ряд з'єднань у Польщу для подання допомоги місцевим партизанам у боротьбі проти фашистських загарбників. Першим з них була партизанська дивізія ім. С. А. Ковпака на чолі з П. П. Вершигорою. У книзі «Рейд на Сан и Вислу» її командир розповідає про бойові дії з'єднання, про зустрічі його бійців з польськими селянами²⁷. Цікавий матеріал про агітаційно-політичну роботу партизанів цієї дивізії серед населення Польщі міститься у спогадах І. Бережного²⁸.

Вже у червні 1944 р. на території Польщі діяли 15 радянських партизанських загонів, у яких налічувалося 4400 чол.²⁹ Значну допомогу Армії Людовій, яка діяла у Східній Польщі, подали партизани з'єднань під командуванням А. Бринського, Л. Беренштейна, М. Шукаєва та ін. Командир з'єднання ім. Д. Пожарського Л. Беренштейн у своїх спогадах розповів про сміливі операції партизанів, зокрема про виявлення секретної фашистської бази «ФАУ-2»³⁰. Цікавий матеріал про допомогу радянських партизанів делегації Крайової Ради Народової у переправці її до Москви міститься у книзі А. Бринського³¹.

Значну допомогу Український штаб партизанського руху подав національно-визвольній боротьбі народу Чехословаччини. Школа особливого призначення при УШПР, яка готувала кадри командирів, виховала і переправила через лінію фронту таких

²¹ Оранский П. М. Рус, друже! — В сб.: Советские люди в освободительной борьбе югославского народа 1941—1945 гг., с. 101—114.

²² Платонов Г. К. По сигналу красной ракеты. — В сб.: О чем не говорилось в сводках, с. 145.

²³ Черноморов А. Н. Прорыв. — В сб.: О чем не говорилось в сводках, с. 167.

²⁴ Федоров О. Ф. Остання зима. (Спогади про бойові подвиги народних месників на Волині в 1943—1944 роках). К., 1976, с. 99.

^{25–26} Бегма В. А., Кизя Л. Е. Пути непокоренных. М., 1963, с. 388.

²⁷ Вершигора П. П. Рейд на Сан и Вислу. М., 1960.

²⁸ Бережной И. И. Два рейда (Воспоминания партизанского командира). Горький, 1976, с. 65, 68—70.

²⁹ Семиряга М. И. Советские люди в европейском движении Сопротивления, с. 43.

³⁰ Беренштейн Л. Без виз и паспорта. М., 1976, с. 132—134, 177—185, 186.

³¹ Бринский А. По ту сторону фронта (Воспоминания партизана). Кн. II, М., 1961, с. 485—490.

прекрасних організаторів партизанської боротьби у Чехословаччині, як Теодор Пола, Арношт Крпець, Антон Шагат, Штефан Каша та багато інших³².

З честю виконали свій інтернаціональний обов'язок радянські партизани П. Велічко, О. Єгоров, В. Клоков, Д. Резуто, С. Квітинський, направлені на допомогу чехословацькому руху Опору³³. У Східній Словаччині представники УШПР при Військовій раді 1-го Українського фронту організували висадку партизанських груп під командуванням О. Снежинського, К. Іванова, О. Сандиленка³⁴.

Як вже згадувалося, радянська допомога народам Чехословаччини особливо посилювалася під час Словацького національного повстання.

Радянське командування направило у Словаччину групу досвідчених командирів на чолі з полковником О. М. Асмоловим, якого незабаром було призначено начальником штабу партизанського руху цього краю. Завдяки величезній роботі радянських офіцерів поліпилася бойова підготовка особового складу, вдосконалювались форми взаємодії повстанської армії і партизанів³⁵⁻³⁶. Оцінюючи радянську допомогу Словацькому національному повстанню, Густав Гусак підкреслював, що вона була єдиним і вирішальним фактором того, що протягом двох місяців повстанці протистояли нашим стським дивізіям³⁷.

Таким чином, спогади радянських людей, які допомагали рухові Опору країн Центральної та Південно-Східної Європи, свідчать про те, що СРСР виконав свій інтернаціональний обов'язок перед трудящими братніх країн. Радянські люди, вірні принципам пролетарського інтернаціоналізму, подавали всебічну допомогу антифашистському рухові народів Європи. Їх спільна героїчна боротьба в тилу ворога прискорювала Перемогу над гітлерівськими агресорами.

О. В. Буцько (Київ)

³² Дрожжин П. П. У дружбі наша сила.— В зб.: Бойова співдружність, с. 105—111.

³³ Горлач П. Н. З партизанського минулого, с. 99—105; Єгоров О. В. В одному строю, с. 114—124; Клоков В. І. У словацькій партизанській бригаді імені Яна Жижки, с. 140—147; Резуто Д. Н. В Словаччину, с. 238—245.— В зб.: Бойова співдружність; Квітинський В. Фронт без тилу. К., 1971.

³⁴ Гречко А. А. Через Карпати. М., 1970, с. 24.

³⁵⁻³⁶ Асмолов А. Н. Фронт в тилу вермахта. М., 1977, с. 234.

³⁷ Гусак Густав. Свидетельство о Словацком национальном восстании. М., 1960, с. 201—202.

Критика та бібліографія

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ
ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТНОЙ
ПАРТИЙНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ.

Днепропетровск: Промінь, 1979. 614 с.

У героїчній історії КПРС величезну роль відіграють місцеві партійні організації, на яких лежить головна відповідальність за проведення партійної політики на місцях. Вони завжди виступали і виступають як бойові загони єдиної інтернаціоналістської лєнінської партії. Історіографія Компартії України поповнилася «Очерками історії Днепропетровської обласної партійної організації»*, підготовленими вченими вчнів і науковцями Дніпропетровська.

Під керівництвом Лєніна. Комуністичної партії, партійна організація Дніпропетровської області пройшла славний шлях боротьби і перемог. Вона веде свій початок від марксистських гуртків і груп, що виникли наприкінці 80-х — на початку 90-х років XIX століття. Тут проводив роботу талановитий учень В. І. Лєніна І. В. Бабуншин. Під його впливом сформувався як пролетарський революціонер токарь Брянського заводу Г. І. Петровський. В партійній організації Дніпропетровщини розпочинав свою діяльність видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв. У різні періоди обласну парторганізацію очолювали член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС А. П.

Кириленко, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинський, член Політбюро ЦК Компартії України, Голова Президії Верховної Ради УРСР О. Ф. Ватченко.

«Нариси» написані на великій джерельній базі. В них широко використано праці класиків марксизму-лєнінізму, матеріали з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК КПРС і ЦК Компартії України, документи і матеріали центральних, республіканських, обласних партійних і державних архівів, періодичну пресу, мемуарну літературу, а також враховано результати досліджень, узагальнених у таких фундаментальних працях, як багатотомна «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», «Нариси історії Комуністичної партії України» та інші численні монографічні праці.

Безсумнівною заслугою авторського колективу «Нарисів» є вмiле поєднання загальнопартійного матеріалу з місцевим, вдала характеристика соціально-економічного розвитку Дніпропетровщини за роки Радянської влади, показ вкладу в революційну боротьбу соратників і послідовників В. І. Лєніна, висвітлення ролі партійних, радянських і господарських працівників, діячів науки, новаторів і передовиків виробництва в будівництві соціалізму.

Значна частина розділів книги присвячена виникненню й діяльності перших марксистських гуртків і груп, катеринославському «Союзові боротьби за визволення робітничого класу», боротьбі більшовицьких організацій Катеринославщини за здійснення лєнінської стратегії й тактики в трьох російських революціях, встановленню і зміцненню Радянської влади в губернії.

«Нариси» докладно розповідають, як катеринославські більшовики під керівництвом В. І. Лєніна виховували й ґартували робітників і трудящих селян для рішучої боротьби проти самодержавства і буржуа-

* Редакционная коллегия: И. В. Васильев (председатель), А. Ф. Батарина, В. К. Брызгалова, И. К. Воропай, Ю. Н. Мороз, К. И. Позняков (заместитель председателя), Д. П. Пойда, Г. Н. Шарлай, Д. С. Шелест.

зії, викривали правих і «лівих» опортуністів, оволодівали мистецтвом правильного поєднання легальних і нелегальних форм боротьби. В практичній діяльності більшовиків Катеринославщини, як показано в «Нарисах», важливе місце займало роз'яснення ленінської програми і політики партії з національного питання, викриття українського буржуазного націоналізму, зміцнення інтернаціональної єдності російських, українських, білоруських, єврейських, польських та трудящих інших національностей. Узагальнені авторами фактичний матеріал переконливо свідчить, що революційний рух у Катеринославській губернії розвивався як складова частина загальноросійського революційного руху, що в ньому незважаючи на жорстокі переслідування царизму неухильно зростає вплив партії більшовиків. Трудящі маси все більше переконувалися, що ленінська партія виступає як послідовний захисник інтересів робітників і селян, національних прав українського народу, що лише вона вказує єдино вірний шлях визволення від страждань імпералістичної війни і нещадної експлуатації поміщиків і капіталістів.

Яскравою сторінкою в історії більшовицьких організацій Катеринославщини є період боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, за встановлення і зміцнення влади Рад на місцях. В «Нарисах» переконливо розповідається про згуртування більшовиків Катеринославщини на основі Квітневих тез В. І. Леніна і рішень VII Всеросійської конференції РСДРП(б), про посилення їх впливу в Радах робітничих і солдатських депутатів, профспілках і фабзавкомках. Про підвищення авторитету партії більшовиків серед широких верств робітників, селян і солдатів свідчить швидке зростання чисельності партійних рядів. Так, в середині липня 1917 р. більшовицька організація Катеринослава об'єднувала 3500 чол. (с. 154), була однією з найбільших на Україні. На початку Жовтня 1917 р. тільки в Катеринославській губернії (разом з Донбасом) налічувалося близько 22 тис. членів партії (с. 161). Вони згуртовували на ленінських позиціях широкі пролетарські маси, мобілізували їх на штурм старого світу. Ці незаперечні факти ще раз викривають вигадки різного роду фальсифікаторів, які намагаються довести, що нібито ідеї ленінізму були чужими українському народові.

Більшовицькі організації губернії, як і всієї країни, приступили до здійснення рішень VI з'їзду партії, які були спрямовані на підготовку пролетаріату і біднішого селянства до повалення влади буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату. На основі ленінських настанов з'їзд виробив нову тактику, визначив курс партії на збройне повстання.

Перемога збройного повстання в Петрограді, декрети II Всеросійського з'їзду Рад викликали нове піднесення революційної енергії у більшовиків і трудящих Катери-

нославщини. У книзі висвітлено організаційну і політичну роботу більшовицьких організацій губернії в складних соціально-політичних умовах, в яких велася боротьба за встановлення влади Рад на місцях.

Дотримуючись порад В. І. Леніна, директив ЦК РСДРП(б), більшовики Катеринославщини, про що говориться в книзі, брали активну участь у підготовці і проведенні I Всеукраїнського з'їзду Рад 11—12 (24—25) грудня 1917 р., який проголосив Україну Республікою Рад. Вони підняли робітників, широкі маси трудящих губернії на боротьбу проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Загони робітничої Червоної гвардії при братерській підтримці петроградських і московських червоногвардійців розгромили гайдамацькі частини Центральної ради. 29 грудня в Катеринославі була проголошена Радянська влада. В книзі показано встановлення і зміцнення влади Рад у містах і селах губернії (запровадження робітничого контролю, націоналізація великих промислових підприємств, зміцнення виробничої дисципліни та ін.). Внаслідок посилення впливу ідей В. І. Леніна на Катеринославщині зростали ряди більшовицьких організацій. Так, на початку 1918 р. в губернії налічувалося близько 130 партійних організацій, які об'єднували понад 35 тис. комуністів. На селі в цей час діяло близько 25 організацій, які об'єднували до 2 тис. членів партії (с. 185).

У «Нарисах» розповідається про вклад, який під керівництвом партійних організацій внесли робітники й селяни Катеринославщини в розгром іноземних інтервентів, внутрішньої і буржуазно-націоналістичної контрреволюції в роки громадянської війни. Разом з робітниками і селянами всієї країни трудящі губернії відстояли завойовання Великою Жовтня і приступили до мирного соціалістичного будівництва.

Значну увагу в «Нарисах» приділено аналізу діяльності Катеринославської партійної організації в роки відбудови народного господарства, побудови соціалістичного суспільства. Разом з усією партією комуністи Дніпропетровщини* боролися за здійснення індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, культурної революції, вели неперимиренну боротьбу проти троцькістів, зін'єв'євців, правих опортуністів і націонал-ухильників.

У роки соціалістичних перетворень зрости і зміцніли партійні організації області, ще тіснішими стали їх зв'язки з трудящими. Велику допомогу комуністам, трудящим Дніпропетровщини подавали ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. На Дніпропетровщину приїздили видатні партійні і державні діячі — М. І. Калінін, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, В. Я. Чубар. У рядах обласної партійної

* 20 липня 1926 р. ЦВК СРСР перейменував місто Катеринослав у Дніпропетровськ.

організації пройшов політичне гартування, виявив талант видатного організатора і діяча ленінського типу Л. І. Брежнев, якого в лютому 1939 р. було обрано секретарем обкому партії.

Вагомий вклад внесли комуністи, всі трудящі області у захист соціалістичних завоювань у роки Великої Вітчизняної війни. Тільки в перші її дні в ряди Червоної Армії влилися понад 14 тис. чол., обласний комітет партії направив на фронт 50 своїх працівників. У військові ради фронтів і армій та на інші відповідальні пости були направлені перший секретар обкому партії С. Б. Задіонченко (с. 383—384), секретар обкому партії Л. І. Брежнев, який до кінця війни проводив велику політичну роботу в діючій армії.

У східні райони країни були перебазовані промислові підприємства області. Їх розмістили на споріднених заводах. Так, устаткування металургійних заводів Дніпропетровщини було використано на заводах Уралу і Сибіру (с. 387).

Обласна партійна організація провела величезну роботу по створенню комуністичного підпілля і партизанських загонів. На тимчасово окупованій території області діяв обласний підпільний комітет КП(б)У на чолі з М. І. Сташковим і Д. Г. Садовниченком, 7 міськкомів і 29 райкомів партії (с. 391).

Відстоявши в тривалій і важкій боротьбі завоювання соціалізму, радянський народ на чолі з Комуністичною партією знову приступив до мирної праці. Трудящі Дніпропетровщини під керівництвом обласної партійної організації відбудовували зруйноване ворогом народне господарство — металургійні і машинобудівні заводи, гірничорудну промисловість Кривбасу, колгоспи, радгоспи і МТС, житловий фонд, заклади науки, освіти і культури.

Авторам вдалося правдиво показати той величезний пафос творчої роботи партійних організацій, усіх трудящих області, який був властивий післявоєнному періоду відбудови і розвитку народного господарства. Фашисти завдали величезної шкоди Дніпропетровській області. По суті, господарський розвиток доводилось починати з нуля. Дніпропетровський обласний комітет партії, очолюваний з листопада 1947 по липень 1950 р. товаришем Л. І. Брежневим, забезпечив впровадження ленінського стилю в діяльність всієї обласної організації, створення обстановки чіткості, партійної вимогливості, бойової мобільності, загальної підтягнутості, творчого підходу до розв'язання найскладніших питань економіки, соціального розвитку культури. В результаті поліпшення організаційно-партійної, масово-політичної роботи була досягнута висока соціально-політична і виробнича активність мас, що знайшло свій іскровий вияв у численних формах соціалістичного змагання, руху новаторів і передовиків виробництва.

Завжди перебуваючи в гущі мас, постій-

но прагнучи зробити якомога більше для народного щастя, постійно вносячи нове в роботу обласної партійної організації, Л. І. Брежнев дав високі зразки партійного керівництва господарським і культурним будівництвом, виявлення тих конкретних ланок, де ціною мінімальних затрат можна було одержати найбільший ефект, уміння підходити до розв'язання будь-якого завдання з точки зору кінцевого результату. Спираючись на допомогу російського та інших братніх народів країни, партійна організація, трудящі Дніпропетровщини забезпечили дострокове виконання народно-господарських планів, поліпшення культурно-побутового обслуговування населення.

У книзі розповідається про діяльність Дніпропетровської обласної партійної організації по виконанню завдань економічного, соціального і культурного розвитку в умовах розвинутого соціалізму. На основі великого фактичного матеріалу показано втілення в життя рішень жовтневого і листопадового (1964 р.) Пленумів ЦК КПРС, рішень XXIII, XXIV і XXV з'їздів КПРС, дальший розвиток внутріпартійної демократії, критики і самокритики, утвердження ленінського стилю в роботі обкому, міськкомів і райкомів партії, первинних організацій, вдосконалення партійного керівництва всіма ділянками комуністичного будівництва.

В «Нарисах» велика увага приділяється питанням партійного будівництва, ідейно-організаційному зміцненню партійних рядів. Обласна партійна організація зросла чисельно, поліпшився її якісний склад, справа добору, розподілу і виховання кадрів, більш кваліфікованим стало керівництво громадськими організаціями. На конкретних фактах розкривається зростання авангардної ролі комуністів на виробництві, підвищення бойовитості первинних партійних організацій як органів політичного керівництва масами, як основи партії.

У «Нарисах» показано діяльність обласної партійної організації за підвищення ефективності промислового і сільськогосподарського виробництва, даліше вдосконалення господарського механізму, розвиток творчої ініціативи, трудових починів, що народжуються у виробничих колективах трудящих. Традиційним стало соціалістичне змагання між трудящими Дніпропетровської, Свердловської, Саратовської і Закарізької області та інших братніх республік, а також країн соціалістичної співдружності.

У роботі обласної партійної організації чільне місце займають питання ідеологічної роботи, вдосконалення її форм і методів, зв'язків з практикою комуністичного будівництва. На конкретних прикладах показано, що комплексний, системний підхід у керівництві ідейно-виховною роботою реалізується в практиці партійних комітетів за допомогою таких засобів, як комплексне планування ідеологічної роботи, добре продумана система спрямування діяльності

радянських, профспілкових, комсомольських органів, творчих спілок, масових самодіяльних організацій на розв'язання завдань комуністичного виховання. Комуністи області постійно виховують трудящих на ідеях марксизму-ленінізму, в дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів СРСР. В ідейно-політичному, трудовому і моральному вихованні трудящих велику роль відіграють книги товариша Л. І. Брежнєва «Мала земля», «Відродження» і «Щілина», які духовно збагатили радянських людей, підняли і надихнули їх на нові подвиги в ім'я торжества комуністичних ідеалів, інтернаціоналістського братерства.

Досягнуті успіхи у розвитку економіки, науки і культури області в роки десятиї п'ятиріччя є результатом великої організаторської і політичної роботи партійних, профспілкових і комсомольських організацій, радянських і господарських органів, самовідданої праці робітників, колгоспників, інтелігенції. За досягнення найвищих результатів у Всесоюзному соціалістичному змаганні в 1976 р. область нагороджено перехідним Червоним прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. З початку п'ятиріччя цієї честі удостоєні також 8 міст і районів, 24 підприємства, колгоспи і радгоспи. Високих нагород удостоєні міста-ювіляри. У травні 1976 р. за активну участь трудящих у революційному русі, в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни, за великі успіхи в господарському і культурному будівництві і в зв'язку з 200-річчям з дня заснування м. Дніпропетровськ нагороджено орденом Леніна. Орденом «Знак Пошани» нагороджено у червні 1979 р. м. Верхньодніпровськ за успіхи, досягнуті трудящими міста в господарському і культурному будівництві і в зв'язку з 200-річчям з дня засну-

вання. У жовтні того ж року за великі революційні, бойові і трудові заслуги трудящих і в зв'язку з 35-річчям визволення України від німецько-фашистських загарбників нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора м. Павлоград (с. 600). Під керівництвом партійних організацій трудящі області розгорнули соціалістичне змагання за успішне виконання накреслених партії, завдань XXV з'їзду КПРС.

«Нариси», йа нашу думку, не позбавлені і деяких недоліків. Так, характеризуючи обстановку в країні після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції, автори пишуть, що за міським пролетаріатом ішли маси селянської бідноти (с. 133). Такий висновок передчасний. Завоювання бідняцьких верств села вимагало від партії більше часу і зусиль. Недостатньо висвітлена боротьба більшовиків губернії проти білогвардійсько-каледінської контрреволюції. Бажано було б ширше, на конкретних фактах показати допомогу Дніпропетровщині з боку трудящих інших регіонів країни у проведенні індустріалізації і колективізації сільського господарства. Мають місце описки і неточні формулювання (с. 177, 378, 438).

В цілому ж «Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации» — цінне наукове дослідження, вагомий внесок у вивчення як історії обласної партійної організації, так і історії КПРС в цілому. Вони принесуть користь партійним і радянським працівникам, науковцям, викладачам історії партії та історії СРСР, пропагандистам, усім, хто вивчає минуле і сучасне КПРС, її місцевих організацій.

Буцько М. О. (Київ),

Шевчук В. П. (Київ),

Чуприна В. М. (Львів)

*

М. В. Коваль.

БОРЬБА НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ ПРОТИВ ФАШИСТСКОГО РАБСТВА.

Киев: Наук. думка, 1979. 136 с.

Тредиять п'ять років минуло з часу переможного закінчення Великої Вітчизняної війни. Але в пам'яті народній продовжують жити роки воєнного лихоліття. Історичний досвід Комуністичної партії і радянського народу, набутий ним у захисті соціалістичної Батьківщини, почальні уроки війни мають надзвичайно важливе значення для згуртування і зміцнення сил миру, соціалізму і прогресу, для мобілізації народів світу на боротьбу проти гегемоністських устремлінь імперіалістичних претендентів на світове панування.

Найважливіша роль у справі узагальнення досвіду минулої війни належить радян-

ській історичній науці. Істориками нашої країни створено велику кількість праць, в яких яскраво показано велич здійснених під керівництвом Комуністичної партії ратних і трудових подвигів радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Значна кількість цих досліджень присвячена партизанському рухові, що був її складовою частиною і водночас відмінною рисою. Тільки на Україні видано понад 150 монографічних досліджень і науково-популярних книг про безстрашну антифашистську діяльність комуністичного підпілля, боротьбу партизанських формувань, активну і постійну протидію населення тимчасово окупованих територій СРСР будь-яким заходам, що їх намагалися проводити гітлерівці. І все ж деякі аспекти народної боротьби проти окупантів досліджені ще недостатньо.

До останнього часу однією з найменш

вивчених у радянській історіографії була тема боротьби проти вигнання окупантами радянських людей із загарбаних фашистами районів на каторжні роботи до Німеччини. Звичайно, вона порушувалася у працях, присвячених партизанському рухові, але спеціальних ґрунтовних досліджень досі ще не було. Тим часом без глибокого вивчення цієї теми не можна відтворити повну картину і справжні масштаби народної боротьби на окупованій радянській території, оскільки одним з її виявів був масовий опір населення вивезенню на каторжні роботи до Німеччини. Серед найновіших оригінальних праць, присвячених дослідженню цієї надзвичайно важливої проблеми, виділяється рецензована книга М. В. Коваля.

У монографії чітко простежуються дві основні лінії: перша — пристрасне, ґрунтовно документоване викриття злочинної політики фашистських окупантів на радянській землі і друга — широкий показ героїчної всенародної боротьби населення України проти людоловів і рабовласників ХХ століття.

Досліджуючи заходи, що їх вживали окупанти для масового вигнання людей у фашистську неволю, і нелюдську систему рабсько-кріпосницької праці іноземних бранців у «третьому рейху», автор переконливо показує, що програма варварського використання трудових ресурсів поневолених народів була невід'ємною складовою частиною маячних планів завоювання німецьким імперіалізмом світового панування. У книзі детально висвітлено жакливі методи запровадження гітлерівцями системи рабської праці, що супроводжувалося постійним нехтуванням елементарних прав і гідності людини. Ці злочини були породженням заздалегідь запрограмованої нацистськими правителями люцифонованісної політики геноциду, яка педантично й планомірно втілювалася в життя окупаційними властями. За наказом Гітлера «запрягти в роботу на нас (фашистів.— Г. М.) усе населення до останнього чоловіка» окупанти організували справжнє полювання на людей, створивши для цієї чорної справи величезний апарат насильства і терору. Загалом 13 млн. іноземних робітників вдалося загнати гітлерівцям на каторжні роботи до Німеччини.

Використані автором численні документи фашистських властей — директиви і накази Гітлера, Герінга, Розенберга, головноґо фашистського людолова Фріца Заукеля та інших окупаційних чиновників — сприяють викриттю сучасних адвокатів фашизму, які намагаються витравити з людської пам'яті злочини гітлерівців. Адже, як зазначається у книзі, із 100 тис. фашистських злочинців, проти яких у повоєнний час було порушено кримінальну справу, тільки 7 тис. зазнали легкого, найчастіше символічного осуду. 350 тис. злочинців, як винагороду за свої криваві справи, нині отримують великі пенсії. Нові претенденти

на світове панування, галасуючи про «права людини», прикривають фашистські злочини, відкрито прославляють Гітлера і його підручних. Тому проблема воєнних злочинців продовжує зберігати велику політичну гостроту і злободенність. Ґрунтовна, широко документована праця М. В. Коваля — нове переконливе і пристрасне звинувачення проти фашистських катів та їх адвокатів.

Із загарбаної території Радянського Союзу гітлерівці розраховували відправити на каторжну роботу до «рейху» не менш як 15 млн. чол. Вдалося їм вивести 5 млн. Кількість радянських людей, які потрапили в лабета фашистських рабовласників, була б набагато більшою, коли б не всенародна боротьба населення окупованих районів проти гітлерівських поневолювачів. Розкриваючи перед читачами панораму цієї боротьби, автор використав широке коло найрізноманітніших документальних джерел, уперше ввів до наукового обігу чимало оригінальних архівних матеріалів. Серед них — директивні документи партійних органів про організацію зриву заходів фашистських загарбників, звіти керівних підпільних партійних центрів та командування загонів і з'єднань народних месників, листи і спогади вигнаних до Німеччини осіб та ін.

У монографії М. В. Коваля досліджено і висвітлено наполегливу агітаційно-масову роботу підпільників і партизанів по викриттю зловісних планів окупаційних властей, по мобілізації населення на боротьбу з ворогом, показано їх безстрашні дії, спрямовані на визволення радянських людей з фашистської неволі. Партія та її повноважні представники на окупованій ворогом території роз'яснювали масам, що найкращим засобом врятуватися від вигнання на фашистську каторгу є вступ до лав партизанів, участь у боротьбі проти окупантів. Автор переконливо показує, що боротьба населення проти фашистських работорговців була більш успішною в районах активної діяльності комуністичного підпілля і партизанських формувань. За його підрахунками, тільки в п'яти областях України — Ровенській, Одеській, Вінницькій, Кіровоградській, Київській — завдяки партизанам і підпільникам було врятовано від вигнання в Німеччину принаймні 320 тис. чол. (с. 54). А в результаті всенародної боротьби від депортації врятувалися мільйони радянських людей.

І все ж фашистським «вербувальникам» за допомогою величезної окупаційної машини, каральних органів та військових формувань, що діяли з винятковою жорстокістю, вдалося вивести з окупованих районів України 2,4 млн. чол. (с. 30). Їх поневіряння у фашистській неволі, каторжний рабська праця, активна участь в антифашистському підпіллі та європейському русі Опору також відображені у монографії. Автор переконливо викриває варварську експлуатацію, жакливі фізичний і мораль-

ний терор, яким фашисти піддавали радянських людей, загнаних за колючий дріт «тисячолітнього рейху».

Але ні знущанням і голодом, ні побоями та численними розстрілами гітлерівці не змогли розтоптати гідність громадян СРСР, зламати їх моральний дух, захитати відданість Комуністичній партії і соціалістичній Вітчизні, притупити волю до опору. Щодня і щогодини ризикуючи життям, вони саботували роботу на фашистських підприємствах, псували обладнання й устаткування, випускали недоброякісну продукцію, були організаторами і душою антифашистського підпілля, а ті, кому вдавалося втекти з «робочих таборів», включалися у європейський рух Опору. У книзі широко висвітлена активна участь радянських людей у всіх формах антифашистської боротьби, причому поряд з деякими вже відомими в літературі фактами в ній наводяться й нові цікаві дані. Так, на основі архівних знахідок автор показує діяльність однієї з перших підпільних організацій наших співвітчизників, що були вигнані до Німеччини, — «Центрального комітету боротьби», створеного восени 1942 р. в «робочому таборі» поблизу Нюрнберга. Ця організація, яку очолював М. М. Шевченко, мала свої філіали у багатьох населених пунктах Німеччини, у тому числі в Нюрнбергу, Бамберзі, Нюрдлінгемі, Гайкенбрюккені (стор. 112).

Розкриваючи воєнно-політичне значення опору мільйонних мас населення окупованих районів вигнанню до Німеччини та боротьбі іноземних робітників, які опинилися на її території, проти нацизму, М. В. Коваль показує, що ця боротьба була однією з найбільш масових форм антифашистського руху, важливим фактором підриву окупаційного режиму і послаблення воєнного потенціалу фашистської Німеччини. «Жорстока, сповнена труднощів і випробувань боротьба радянських людей і їх бойових побратимів, антифашистів Європи, — робить висновок автор, — сприяла зриву гітлерівських планів максимального використання німецької воєнної економіки для продовження агресивної війни і послаблювала глибокий тил фашистів» (с. 131). Цей цілком правильний висновок потребує, на наш погляд, певного підсилення. Зокрема, доцільно було б зазначити, що вклад іноземних робітників, насильно вивезених на каторжну роботу до Німеччини, у прискорення економічної поразки фашизму змушені були визнати навіть ватажки гітлерівського «рейху».

Висловимо й ряд інших зауважень і побажань, що можуть стати в пригоді як авторові монографії, так й іншим дослідникам даної проблеми. Впадає в око, на-

приклад, те, що назва монографії не зовсім точно відбиває її зміст. Боротьба населення окупованих районів СРСР проти фашистського рабства не обмежувалася опором насильному вивезенню радянських людей на каторгу до Німеччини та їх участю в антифашистському підпіллі на території Німеччини. Весь партизанський рух, усі форми діяльності підпільних організацій були спрямовані проти окупаційного фашистського рабсько-кріпосницького «нового порядку». Тому, на наш погляд, назва «Боротьба населення України проти вигнання на фашистську каторгу» більше б відповідала змісту монографії.

Настав час, здається, від висвітлення окремих фактів і епізодів, пов'язаних із створенням громадянами СРСР, що опинилися у гітлерівській неволі, антифашистського підпілля та їх активним включенням у європейський рух Опору, переходити по можливості до створення узагальнюючої праці, яка б у всій повноті розкрила масштаби участі радянських людей у цій боротьбі. На нашу думку, наявні праці створили необхідний ґрунт для таких узагальнень. На жаль, автор рецензованої монографії не навів даних про загальну чисельність антифашистських організацій, створених радянськими людьми на німецьких підприємствах, про кількість їх учасників тощо. Великий інтерес як для фахівців, так і для масового читача становило б також ґрунтовне дослідження історії зародження антифашистського підпілля на підприємствах Німеччини. Значну допомогу у цій справі можуть подати праці істориків Німецької Демократичної Республіки та інших країн. Монографія виграла б, коли б у ній ширше було висвітлено участь кращих синів і дочок німецького народу в антифашистській боротьбі, їх допомогу вивезеним до Німеччини радянським людям. Щоправда, на с. 104 автор зазначає, що передові люди Німеччини — комуністи, антифашисти, незважаючи на великий ризик, подавали матеріальну і моральну підтримку радянським громадянам, які потрапили в неволю, допомагали в організації диверсій і саботажу, наводять відповідні цифрові дані. Але спеціально цей важливий аспект у монографії не досліджувався.

Згадані вище недоліки аніскільки не применшують значення рецензованої монографії. Написана з глибоким знанням теми дослідження, на високому науковому та ідейному рівні, хорошою літературною мовою, вона є цінним надбанням радянської історіографії Великої Вітчизняної війни.

Г. М. Мултих (Київ)

Л. А. Мацуй, А. С. Хабло.

ГОВОРIT БОЛЬШАЯ ЗЕМЛЯ.

(мев: Политиздат Украины, 1979. 310 с.

З книзі «Говорит Большая земля», яку щодавно випустило Видавництво політичної літератури України, автори розповідають про діяльність партизанських ристів у роки Великої Вітчизняної війни.

А. Мацуй та О. С. Хабло — безпосередні учасники всенародної партизанської ротьби. Їх спогади, що базуються на архівних документах, відтворюють картину ганізаційно-політичної роботи ЦК 1(б)У, працівників Українського штабу ртизанського руху (УШПР), керівників муністичного підпілля, партизанських єднань, а також самовідданої праці парзанів-радистів по створенню системативаного радіозв'язку, комплектуванню занів радіостанцій та іншими технічними ісобами зв'язку.

Засоби комунікації допомагали досягти асовості, організованості партизанського руху, цілеспрямованого керівництва ним. К ВКП(б) та ЦК КП(б)У приділяли обливу увагу партизанським формуваням, комуністичному підпіллю, оснащенню і раціями, приймачами та іншою технію. За допомогою радіозв'язку вони підрмували постійні контакти з базами паризанів, мали змогу оперативню планувати ої бойові операції в глибокому тилу ворога. Завдяки цьому рух народних месників, усі їх дії були спрямовані на подання максимальної допомоги радянським ійскам. Бойова взаємодія з частинами ьрвоної Армії значно поліпили ефективість партизанських ударів.

Автори книги розповідають про величезу організаційну роботу ЦК КП(б)У, партійних та державних органів, які дбали про забезпечення партизанських загонів засобами зв'язку, спеціалістами-зв'язківцями. За завданням партії в найскладніших умовах першого періоду війни створювалася радіотехніка. Важкий шлях пройшли конструктори апаратури: від примітивної, не пристосованої до похідних умов «Волги», РПЗ (радіостанція партизанських загонів) до могутніх радіовузлів, оснащених апаратами типу РАТ або РАФ. У книзі наводяться прізвища інженерів, техніків, ентузіастів-конструкторів, які самовіддано працювали над створенням партизанської радіотехніки.

Л. А. Мацуй і О. С. Хабло розповідають також про підготовку радистів у спеціальних школах. Зрозуміло, що без їх майстерності рації були б мертвими. Досвідчені викладачі навчали слухачів користуватися прийомами передачі та шифровки донесень, вивчали з ними азбуку Морзе. Набуті знання партизани-зв'язківці активно використовували в своїй практичній діяльності: в з'єднаннях О. Ф. Федорова, С. А. Ковпака, М. І. Наумова, С. Ф. Маликова та інших формуваннях. Роботу

«трудівників партизанського ефіру» показано в конкретних умовах, під час проведення загонами народних месників бойових операцій в тилу ворога, під час наступу радянських військ.

Велике значення для піднесення боєздатності партизанських з'єднань, ефективності їх дій мало створення системи внутрішнього зв'язку, а також оснащення радіоапаратурою розвідувальних та диверсійних груп, які виконували спеціальні завдання на окупованій ворогом території. Про один з таких моментів розповідають автори книги. В січні 1945 року в район м. Секешфехервар (Угорщина) було направлено розвідників і радистку Лідію Мартищенко. Під самим боком у гітлерівців, з будинку лікаря місцевого госпіталю в ефір летіло: «Я — Альба Регія, я — Альба Регія». Смілива дівчина виходила на радіозв'язок аж до визволення Секешфехервара від окупантів. Вона з радістю зустріла передові частини Червоної Армії (с. 274—275).

З інтересом читач прочитає сторінки, присвячені нашим авіаторам, героям-льотчикам, які без постійного радіозв'язку не змогли б забезпечувати партизанів боеприпасами, зброєю, спорядженням, переправляти в тил поранених та хворих.

Слід відзначити, що спогади Л. А. Мацуя та О. С. Хабло базуються на багатому фактичному матеріалі, партійних документах, що дають можливість глибоко й конкретно показати велич подвигу радянського народу в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, висвітлити цілеспрямовану діяльність Комуністичної партії, яка організовувала і спрямовувала героїчну боротьбу мільйонів патріотів у ворожому тилу.

Книга Л. А. Мацуя та О. С. Хабло (літературний запис Л. І. Позняка) написана доступною для широкого кола читачів мовою, від початку до кінця читається з неослабним інтересом.

Разом з тим у ній зустрічаються деякі недоліки. Без будь-яких посилань автори наводять ряд партійних документів, радіограм ЦК КП(б)У, УШПР тощо. Слід було б вказати джерело, з якого вони почерпнули.

Мають місце й фактичні помилки. Партизанський загін під командуванням Т. Боровника хоч і був з Донбасу, але «Донецьким» не називався (с. 51).

В тексті на с. 61 говориться про те, нібито об'єднаний Путивльський загін, починаючи з 20 березня знаходився в районі села Нова Шарпівка Путивльського району. Насправді він дислокувався в Хінельських лісах, а радіостанцію одержав 9 квітня, перебуваючи вже в Брянських лісах, на північ від указанного в радіограмі місця.

Автори знаходять теплі, задушевні слова, коли пишуть про партизанську сім'ю комісара цього загону (потім з'єднання) Героя Радянського Союзу С. В. Руднева.

Однак у книзі даються деякі помилкові відомості щодо долі партизанського командира та його сина комсомольця Радіка (Радій). С. В. Руднев загинув смертю героя в бою за с. Заріччя в ніч з 3 на 4 серпня 1943 р., а Радік помер від рани, заподіяної йому українськими буржуазними націоналістами, через 2 тижні після загибелі батька.

Невірним є твердження, нібито С. А. Ковпак під час бою, в якому було вбито С. В. Рудневу, наказав партизанам малими групами відходити до берегів р. Уборті (с. 216).

В книзі (на с. 177) вміщено схему радіозв'язку в партизанському з'єднанні С. А. Ковпака під час Карпатського рейду. Можливо, він і існував у момент виходу бійців у рейд, але в другій половині липня з'єднання втратило зв'язок не лише з іншими загонами, а й з центром, головним чином тому, що воно діяло на відносно далекій відстані, і рація не мала необхідного живлення.

Автори наводять помилкові дані про участь у бойових операціях з'єднання С. А. Ковпака майже 100 партизанів-угорців, а також окремого угорського загону у з'єднанні М. І. Наумова (див. схему на с. 237).

Неточно висвітлено події Степового рейду партизанів М. І. Наумова під час виходу з Голованівських лісів (див. с. 123). З'єднання І. Я. Шушпанова і Я. І. Мельника вийшло на Правобережну Україну не одразу за з'єднанням М. І. Наумова, а майже одночасно із з'єднанням О. Ф. Федорова в березні 1943 р.

Розповідаючи про весняно-літній план бойових дій партизанів України в 1943 р., автори відзначають, що його виконання сприяло успішному проведенню Червоною Армією своєї весняно-літньої кампанії. Як відомо, після розгрому в 1942/43 рр. німецьких, румунських, італійських та угорських військ в районі Волги, Дону,

Північного Кавказу противник відійшов на лінію Севськ — Рильськ — Суми — Охтирка — Червоноград — Слов'янськ — Лисичанськ — Таганрог. Потім, розпочавши контрнаступ на ділянках Південно-Західного та Воронежського фронтів, фашисти захопили Харків, але далі просунутися не змогли. Фронт дещо стабілізувався. На початку весни і влітку 1943 р. радянські війська зміцнили оборону, особливо в районі Курська, готуючись відбити наступ ворога. Таким чином, ніякого плану єдиної з партизанамі весняно-літньої кампанії у Червоної Армії не було.

Під час підготовки оперативних зведень Совінформбюро велику роль відігравав радіозв'язок, але в них, як правило, прізвища партизанів не називалися (див. с. 163).

Автори, говорячи про плани УШПР щодо подання допомоги частинам 1-го Українського фронту при форсуванні р. Дніпро та визволенні Києва, згадують, що були створені дві ударні групи під командуванням О. М. Сабурова та М. І. Наумова (див. с. 225). Однак насправді вони не були організовані. Лише з'єднання М. І. Наумова підійшло до Києва. Ніякі партизанські загоны разом з радянськими військами не вступали в столицю Радянської України (див. с. 228).

Слід також відзначити, що прізвища та ініціали деяких партизанів названо неправильно. Зустрічаються в тексті й повторення.

Незважаючи на окремі недоліки, книгу «Говорит Большая земля» з інтересом зустрінуть не тільки історики-дослідники, пропагандисти, а й широкі кола читачів.

Напередодні 35-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні спогади П. А. Мауця та О. С. Хабло стали літературним пам'ятником партизанам-зв'язківцям, які зробили свій вагомий вклад у розгром фашистської Німеччини.

І. І. Сливко (Київ)

В. П. Чугаєв.

В БОРЬБЕ ПРОТИВ ФАШИЗМА И УГРОЗЫ ВОЙНЫ.

Киев: Наук. думка, 1980. 376 с.

Питання інтернаціональної солідарності трудящих в їх боротьбі за соціальне і національне визволення, за мир і соціальний прогрес постійно привертають увагу істориків. Це цілком закономірно, оскільки пролетарський інтернаціоналізм проймає весь зміст теорії і практики наукового комунізму, був і є могутньою зброєю робітничого класу, комуністів усіх країн у досягненні спільної мети, основою і запорукою перемог міжнародного комуністичного руху.

Радянські і польські історики немало

зробили для вивчення проблематики, пов'язаної з революційно-визвольним рухом трудящих Польщі і Західної України, їх інтернаціональними зв'язками і солідарністю, боротьбою народних мас західноукраїнських і західнобілоруських земель проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з Союзом РСР. Проте інтерес дослідників до цієї проблеми, як і раніше, великий. Це зумовлено, з одного боку, тим, що ряд її аспектів ще недостатньо вивчений, а з другого, — тим, що ці питання зберігають злободенність і політичну актуальність і сьогодні, коли в умовах загострення ідеологічної боротьби буржуазні фальсифікатори, в тому числі українські буржуазні націоналісти, намагаються всіляко перекувати революційну боротьбу

удящих Польщі і Західної України в жовтєні роки.

Рецензована монографія є одним з перших досліджень, присвячених боротьбі робітничого класу, широких трудящих мас польщі і Західної України в 1933—1939 рр. юти наступу фашизму і загрози нової ітової війни. Ця боротьба відбувалася в ювах гострого протиборства на міжнародній арені між силами миру й соціального прогресу і найбільш агресивними імпріалістичними колами, які намагалися иштити першу в світі соціалістичну державу. Вона вписала яскраву сторінку в горію пролетарської солідарності. Автор ґрунтовно висвітлив основні питання, розглядаючи їх у тісному зв'язку міжнародними подіями і внутрішнім становищем Польщі в 30-і роки. В. П. Чугаєв розкрив вплив успіхів соціалістичного 'двиниства в СРСР, у тому числі і в Радській Україні, на піднесення робітничого селянського руху в польських і західно-раїнських землях, показав значення інтернаціональної солідарності народів Радського Союзу з революційно-визвольною боротьбою в Польщі і Західній Україні, аргументовано висвітлив послідовну ротьбу КПРС і Радянского уряду за иборкання агресорів і відвернення нової ітової війни, викриваючи одночасно кагулянтську позицію західних держав, з намагалися в своїх класових цілях иштовхнути німецьку агресію на Схід. Книга написана на великій документальній і літературній базі. Автор використав документи і матеріали КПРС і ПОРП, жнародного комуністичного руху, зовнішньої політики СРСР, а також документи про діяльність КПП і КПЗУ в революційній боротьбі трудящих Польщі і Західної України та ін. Робота в багатьох іхвах, у тому числі Центральному парійному архіві марксизму-ленінізму при ЦК ПРС і Центральному архіві при ЦК ОРП, дала змогу В. П. Чугаєву ввести наукового обігу важливі документальні ітеріали з розглядуваної проблеми. Зокрема, в книзі наводяться матеріали про истування між Політбюро і Секретаріатом ЦК КПП, в яких характеризується стратегія і тактика Комуністичної партії польщі в 30-і роки.

У монографії глибоко аналізується соціально-економічний стан Польщі. З правдиво, що багатоукладна Польща була ито відстаючою в економічному відношенні країною, де риси сучасного імпріалізму тісно перепліталися з напівфеодалістичними пережитками. Був великий розрив у исподарському розвитку між етнічною територією Польщі і східними «кресами» — іхідноукраїнськими і західнобілоруськими ильями, які правляча верхівка памагалася иретворити в аграрно-сировинний придажок корінних польських земель. Відкривши иутрішній ринок для проникнення західного капіталу, правителі буржуазної Польщі не тільки не ослабили, а ще більше ус-

кладнили існуючі економічні проблеми. Закабалення польської держави іноземним капіталом, який у 1933 р. перевищував 45% усього акціонерного капіталу країни, вело до дальшого посилення експлуатації трудящих.

Характеризуючи на конкретному матеріалі кризу 1929—1932 рр., що викликала загострення всіх суперечностей капіталістичного ладу і показала нездатність санацийного режиму розв'язати економічні і політичні проблеми, автор наголошує, що соціально-економічний розвиток міжвоєнної Польщі неминуче вів «до широкого розгортання класової боротьби і національно-визвольного руху в Польщі і Західній Україні, до боротьби проти наступу капіталу і фашизму» (с. 52).

У праці всебічно висвітлено організаторську і спрямовуючу діяльність, стратегію і тактику, форми і методи боротьби Комуністичної партії Польщі і Комуністичної партії Західної України. Керуючись марксистсько-ленінською теорією, вони вели за собою робітничий клас, широкі маси трудящих, виховували їх в дусі ідей пролетарського інтернаціоналізму, рішуче боролися з проявами польського великодержавного шовінізму й українського буржуазного націоналізму.

Одними з найбільш цікавих у науковому плані розділів монографії є ті, в яких автор аналізує стратегію і тактику Комінтерну в зв'язку з наростанням загрози фашизму і другої світової війни, розкриває конкретне втілення їх у життя КПП і КПЗУ з врахуванням специфічних умов Польщі і Західної України. Ідея єдності дій робітничого класу, всіх антиімпріалістичних, демократичних сил, висунута історичним VII конгресом Комінтерну, відіграла важливу роль у боротьбі народів ряду країн, в тому числі й Польщі, проти реакції і фашизму в передвоєнні роки. Нова стратегія і тактика Комінтерну, що виходила з необхідності антифашистського загальнодемократичного етапу революційного руху, становила чудовий зразок єдності теорії і практики марксизму-ленінізму і врахування конкретних умов історичного розвитку того періоду.

В монографії глибоко розкрито багатогранну діяльність КПП і КПЗУ по створенню в буржуазно-поміщицькій Польщі єдиного робітничого фронту і широкого антифашистського народного фронту, а потім — демократичного народного фронту (с. 71—85, 193—214, 293—307), розповідається про роботу комуністів у профспілковому русі, на підприємствах і на селі з тим, щоб добитися єдності дій робітничого класу, селянства, міської дрібної буржуазії і трудової інтелігенції, всіх прогресивних сил. Досвід цієї діяльності, її результати становлять значний інтерес, тому що Комуністична партія — бойовий авангард робітничого класу Польщі і Західної України, реалізуючи вказівки Комінтерну, у важких умовах поліцейського

режиму, перебуваючи на нелегальному становищі, вміло керувала піднесенням антифашистського і антивоєнного руху.

Розмах і гострота класових виступів трудящих переконливо підтверджували правильність курсу КПП і КПЗУ. Свідченням цього є, наприклад, те, що, зміцнюючи ряди пролетаріату після V пленуму ЦК КПП (лютий 1937 р.) і добиваючись об'єднання широких демократичних сил, комуністи забезпечили могутній виступ мас у лисеротравневі дні. Таких численних демонстрацій в країні не було багато років. Всупереч політиці правих соціалістичних лідерів робітничий клас всюди виступав єдиним фронтом. Пролетаріат одержав широку підтримку з боку селянства. Збори, мітинги і демонстрації проходили під лозунгами боротьби проти фашизму, за мир, демократію і соціалізм.

Революційні виступи робітничого класу серйозно впливали на піднесення селянського руху і посилення національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях. Досить згадати загальний селянський страйк, що відбувся в серпні 1937 р. Зміцнювався союз робітничого класу і селянства. Цим питанням у монографії приділяється велика увага. Для їх висвітлення автор використав деякі нові документи.

Активну участь у боротьбі проти фашизму і загрози війни брала прогресивна інтелігенція Польщі і Західної України. В окремому параграфі монографії розповідається про антифашистський конгрес працівників культури, що відбувся у Львові в травні 1936 р. В його роботі брали участь А. Струг, В. Василевська, Л. Кручковський, Я. Галан, О. Гаврилюк, С. Тудор та ін. Конгрес відіграв важливу роль у зміцненні єдності діячів розумової праці з робітничим класом в ім'я боротьби проти імперіалістичної реакції, на захист миру, демократії і соціалізму. Ідеї конгресу актуальні і сьогодні, коли боротьба за збереження миру є одним з важливих завдань людства.

Разом з тим наведені в книзі факти показують, які важкі результати для революційно-визвольного руху в Польщі мав політичний курс правого керівництва Польської соціалістичної партії (ППС), Бунду та інших опозиційних партій, що відмовилися співробітничати з комуністами і перешкоджали об'єднанню всіх трудящих для боротьби проти санейного режиму, загрози фашизму і війни.

Порівняно з раніше опублікованими працями дана монографія найбільш повно висвітлює антифашистський і антивоєнний рух у міжвоєнній Польщі. Особливо це стосується подій, що відбувалися в етнічно польських землях. В. П. Чугайов наводить багато цікавих цифрових даних, почерпнутих ним з архівних і статистичних джерел. На наш погляд, автору слід було звести ці дані в одну таблицю, яка охоплювала б хронологічно період дослідження — з 1933 р. по 1939 р. Це дало б змогу пов-

ніше уявити зростання робітничого руху в Польщі в розглядуваний період.

У книзі викривається діяльність українських буржуазних націоналістів, які добивалися створення «соборної» України шляхом відриву Радянської України від Союзу РСР, відновлення влади поміщиків і капіталістів, перетворення її в колонію польського чи німецького імперіалізму. КПП і КПЗУ роз'яснювали масам лєнінську національну політику, виховували трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, викривали ідеологію українського буржуазного націоналізму.

Значне місце в праці відводиться аналізу антинародної і антинаціональної зовнішньої політики «саней», що привела країну до вересневої катастрофи. Автор переконливо показує, що джерело цієї короткозорної політики міститься в антирадянській. Правителі буржуазної Польщі ніколи серйозно не думали про відсіч агресору і організацію колективного захисту від фашизму. Навпаки, вони шукали шляхів зговору з Німеччиною, розглядали німецький фашизм як силу, здатну допомогти режиму «саней» справитися з революційно-визвольним рухом у середині країни. Не можна не враховувати також, — і це підкреслюється в праці, — що ідея створення великої федеративної держави, яку розвивав Пілсудський, передбачала включення до складу Польщі Литви, Білорусії й України. Правляча кліка боялася революціонізуючих ідей Великого Жовтня, впливу успіхів соціалістичного будівництва в СРСР на піднесення революційного руху в своїй країні. Тому вона розглядала Радянський Союз як свого головного ворога.

В монографії наводяться документальні матеріали, які свідчать, що навіть під час англо-франко-радянських переговорів (1939 р.), не говорячи вже про попередні роки, Радянський Союз пропонував Польщі допомогу для відбиття агресії. Проте її реакційні правителі вважали за краще стати співучасниками тієї «дипломатичної гри», яку вели уряди Англії й Франції, і сприяли зриву переговорів, що мало найважливіші результати для польського народу.

Високо оцінюючи рецензовану працю, слід вказати й на окремі недоліки. В ній відсутній історіографічний огляд літератури. Автор лише перелічує праці, присвячені досліджуваній проблемі. Зустрічаються неточні формулювання.

В цілому ж рецензована книга написана на високому теоретичному та професійному рівні. Вона вносить багато нового в розробку проблеми інтернаціональної солідарності трудящих Польщі і Західної України в боротьбі проти наступу фашизму і загрози нової війни. Її з інтересом прочитають спеціалісти-історики, всі, хто цікавиться традиціями інтернаціональних зв'язків народів СРСР і ПНР, історією міжнародного робітничого руху.

І. А. Петерс (Київ)

Хроніка та інформація

МІЖНАРОДНІ НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР В 1978—1979 рр.

З кожним роком розширюються міжнародні наукові зв'язки радянських істориків. Про їх масштаб і значення свідчить те, що вони стали предметом спеціального монографічного дослідження*.

В 1978—1979 рр. вчені Інституту історії АН УРСР брали активну участь в роботі ряду наукових міжнародних форумів. Важливою подією в житті спеціалістів, які досліджують історію і культуру слов'янських народів, був VIII Міжнародний з'їзд славистів, який відбувся у вересні 1978 р. в м. Загребі (СФРЮ). На ньому з доповіддю «Національно-визвольна боротьба південнослов'янських народів в 70-х роках XIX ст. і громадськість України» виступив заступник директора Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук П. С. Сохань. Виступ чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникової, підготовлений у співавторстві з докторами істор. наук П. М. Калениченком та І. М. Кулиничем, був присвячений сучасним проблемам культурного співробітництва слов'янських народів. Учасникам з'їзду була представлена також доповідь чл.-кор. АН УРСР В. І. Клокова «Бойова співдружність слов'янських народів в другій світовій війні». Чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова і д-р істор. наук П. С. Сохань були також учасниками засідань міжнародної комісії з історії суспільної думки слов'янських народів і міжнародної комісії з історії світової славистики.

Активну участь співробітники інституту взяли в організації та проведенні у січні 1978 р. в Києві засідання Міжнародної асоціації істориків країн Південно-Східної Європи. В лютому того ж року в Софії відбулася міжнародна наукова сесія, присвячена визначній події в житті братнього болгарського народу — 100-річчю визволення Болгарії від османського іга. На ній з доповіддю «Визвольна війна 1877—1878 рр. та громадськість України» виступив д-р істор. наук П. С. Сохань.

У 1978—1979 рр. зміцнювалось і розвивалось співробітництво істориків соціалістичних країн. В травні 1978 р. в Інституті історії АН УРСР відбулась наукова се-

сія в рамках Комісії істориків СРСР і НРБ, присвячена 30-річчю Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Радянським Союзом і Народною Республікою Болгарією. В її роботі взяли участь радянські вчені з Москви, Києва, Мінська, Краснодару та делегація болгарських науковців на чолі з віце-президентом БАН, академіком Димитром Косевим. Д-р істор. наук П. С. Сохань зробив доповідь «Вклад Української РСР у розвиток і зміцнення дружби і співробітництва між СРСР і НРБ».

На базі інституту у вересні 1978 р. відбулася XXVII наукова конференція Комісії істориків СРСР і НДР з проблеми «Фашизм і неофашизм. Історія і сучасність». Чисельну делегацію науковців з Німечкої Демократичної Республіки очолив відомий вчений, голова німецької частини Комісії істориків НДР і СРСР, академік АН НДР, директор Центрального інституту історії АН НДР Хорст Бартель. Від Інституту історії АН УРСР на конференції з повідомленням «Антифашистська боротьба слов'янських народів у роки другої світової війни» виступив чл.-кор. АН УРСР В. І. Клоков. Про діяльність Національного Комітету «Вільна Німеччина» розповів в своєму виступі д-р істор. наук І. М. Кулинич. Про спрямованість троїстого пакту Германії, Японії та Італії (вересень 1940 р.) розповів у своєму повідомленні канд. істор. наук В. С. Коваль.

В листопаді 1978 р. співробітники інституту взяли участь в організації і роботі IX засідання Комісії істориків СРСР і ЧССР та міжнародного симпозіуму «Етногенез слов'ян». Делегацію чехословацьких вчених очолював голова чехословацької частини комісії, віце-президент ЧСАН, директор Інституту археології ЧСАН, академік Й. Поулік. На пленарному засіданні Комісії істориків СРСР і ЧССР, присвяченому 100-річчю з дня народження видатного вченого і громадського діяча З. Неєдлого, з доповіддю «Неєдлий і Україна» виступила чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова.

В роботі пленуму Наукової ради АН СРСР з проблеми «Велика Жовтнева соціалістична революція» та багатосторонньої Комісії з координації наукових досліджень

* Е. А. Дудзинская. Международные научные связи советских историков. М., 1978, 290 с.

з академічними установами соціалістичних країн (м. Москва, квітень 1979 р.) взяв участь академік АН УРСР М. І. Супруненко.

Д-р істор. наук П. С. Сохань на міжнародній науковій конференції, присвяченій виданню 3-томника вибраних творів Т. Живкова «Дружба от векове до векове» (м. Софія, квітень 1979 р.), виступив з доповіддю «Творчий розвиток тов. Т. Живковим актуальних проблем радянсько-болгарського співробітництва».

На міжнародній конференції ЮНЕСКО «Сучасні слов'янські культури: розвиток, взаємодія, міжнародний контекст» (м. Київ, травень 1979 р.) з доповіддю «Сучасні тенденції до зближення та взаємозбагачення слов'янських культур як закономірний процес» виступив д-р істор. наук П. С. Сохань. Чл.-кор. І. М. Мельникова і д-р істор. наук І. М. Кулинич представили наукову доповідь на тему: «Суспільна активність має як фактор розвитку міжнародного культурного співробітництва». Виступ чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченка був присвячений висвітленню ролі возз'єднання України з Росією в розвитку культурних зв'язів слов'янських народів.

Учасниками XI Всесвітнього конгресу Міжнародної асоціації політичних наук (м. Москва, серпень 1979 р.) були директор інституту Ю. Ю. Кондуфор, д-р істор. наук Ю. М. Гамрецький та канд. істор. наук Б. А. Садурський.

На міжнародній конференції, присвяченій причинам другої світової війни (м. Москва, листопад 1979 р.), канд. істор. наук В. С. Коваль прочитав доповідь «До питання про місію Уеллеса в Європу (лютий—березень 1940 р.)».

В 1979 р. вчені інституту продовжували співробітництво з істориками соціалістичних країн по лінії двосторонніх комісій. В червні 1979 року на засіданні Комісії істориків СРСР та ЧССР, що проходило в Єревані, голова радянської частини комісії академік АН УРСР П. Т. Тронько виступив з доповіддю «Про роботу наукових установ суспільних наук АН УРСР по підготовці до 1500-річчя заснування Києва», а чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова розповіла про роботу міжнародної наукової конференції ЮНЕСКО «Сучасні слов'янські культури: розвиток, взаємодія, міжнародний контекст».

Співробітники інституту взяли участь в засіданні Комісії істориків СРСР і НДР та в науковій конференції, присвяченій 30-річчю НДР (м. Таллін, вересень 1979 р.). З доповіддю «Вклад НДР в культурне співробітництво країн соціалістичної співдружності» на конференції виступив д-р істор. наук І. М. Кулинич.

На засіданні Комісії істориків СРСР та УНР та науковій конференції, присвяченій 60-річчю проголошення Угорської Народної Республіки в 1919 р. (м. Ужгород, жовтень 1979 р.), чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова, д-р істор. наук І. М. Кулинич і

канд. істор. наук М. С. Держалюк представили доповідь «Радянська Україна і Угорська Радянська Республіка в 1919 р.». Відзначимо також участь канд. істор. наук С. Ю. Прунці в науково-теоретичній конференції в м. Кошице (ЧССР, червень 1978 р.), що була присвячена проблемам виховання трудящих на революційних традиціях.

Таким чином, протягом 1978—1979 рр. вчені інституту взяли участь в організації і роботі 15 міжнародних конференцій, симпозіумів, з'їздів. Проведення у 1978 р. на базі Інституту історії АН УРСР засідань двосторонніх комісій істориків соціалістичних країн стало яскравим свідченням міжнародного визнання досягнень колективу інституту.

Дедалі розвивалася і така форма міжнародних наукових контактів, як закордонні відрядження. В 1978 р. в Празі перебував д-р істор. наук І. А. Петерс. Тримісячне перебування в УНР канд. істор. наук Г. І. Шманька дало йому змогу опрацювати матеріали багатьох архівів, що сприяло успішному виконанню планової теми «Піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу УНР у період побудови соціалізму (1945—1975 рр.)». В 1979 р. від інституту були командировані в ЧССР канд. істор. наук С. В. Віднянський, в ПНР — канд. істор. наук І. Т. Лісевич, в НРБ — канд. істор. наук В. В. Павленко. У тому ж році академік АН УРСР П. Т. Тронько, як голова радянської частини Комісії істориків СРСР і ЧССР, перебував у Празі, де розглядалися питання, пов'язані з підготовкою проведення засідання комісії, що відбудеться в Братиславі в 1980 р. В 1979 р. він також відвідав Будапешт, де взяв участь в засіданнях Міжнародного комітету славістів.

Праця в іноземних архівах і бібліотеках, консультації провідних вчених сприяють більш глибокому вивченню історії зарубіжних країн, ефективному розв'язанню складних наукових проблем, що стоять перед радянською історичною наукою. Під час перебування за кордоном радянські вчені-історики досить часто виступають з лекціями перед трудящими, колегами, розповідають про досягнення радянського народу в будівництві комунізму і таким чином, є не лише дослідниками, а й повпредами марксистсько-ленінської ідеології, радянського способу життя.

В 1978—1979 рр. Інститут історії АН УРСР відвідав ряд зарубіжних вчених. Гості знайомились з проблематикою досліджень, які ведуться в інституті, організації наукової роботи, зустрічалися з провідними спеціалістами, виступали з науковими доповідями. У 1978 р. інститут відвідали заступник директора Інституту марксизму-ленізму при ЦК Компартії Словаччини І. Гутіра, старший науковий співробітник цього ж інституту Ф. Прікрил та заступник декана Сілезького університе-

гу (ПНР) М. Пазьдзюра. В тому ж році гостями інституту були вчені Сполучених Штатів Америки. Консультації у відділах історії феодалізму та джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін отримала науковий співробітник Гарвардського університету П. Грімстет, яка перебувала в Радянському Союзі на стажуванні. Гостями інституту були також директор Інституту міжнародних відносин і політичної психології (Вашингтон) У. Девідсон та співробітниця цього інституту Е. Фідей. Велику увагу було приділено члену Національного комітету Компартії США, директору Американського інституту марксистських досліджень, відомому досліднику історії американського народу Г. Аптекеру.

У 1979 р. інститут відвідали польські вчені І. Дембковський і Ф. Збіневич, учений з СФРЮ В. Терзіоський, заст. директора Інституту історії Словацької Академії наук канд. істор. наук В. Матула, науковий співробітник Інституту історії Чехословацької АН канд. істор. наук М. Мартінек, науковий співробітник Інституту історії Болгарської АН Ц. Рибарова, науковий співробітник Інституту соціалістичних країн Польської АН доктор гуманітарних наук Т. Корзон, делегація молодих вчених з Сербії (СФРЮ) в складі аспіранта Белградського університету, редактора молодіжного журналу «Истраживач» Й. Алексича, економіста заводу «Првена застава» Д. Радойкович, учениці гімназії С. Івкович. Директор Інституту суспільних наук Комітету суспільних наук (КСН) АН СРВ Нгуен Конг Бинь та заст. директора Інституту історії КСН АН СРВ Ван Тао мали зустріч з директором Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфором, під час якої обговорювалися плани співробітництва між Інститутом історії АН УРСР та Інститутом історії КСН СРВ.

Інститут відвідали також вчені та журналісти капіталістичних країн: професор Хоккайдського університету І. Такаюкі (Японія), професор Іллінойського університету Д. Міллар (США), редактор газети «Юкрейнієн ньюс» (США) І. Сенюк. Відбулась зустріч співробітників інституту з завідуючим Московським бюро японської газети «Асахі» Х. Сірай та фотокореспондентом А. Цукахара.

Отже, протягом 1978—1979 рр. гостями інституту були 17 вчених з соціалістичних країн, 6 вчених і 3 журналісти з капіталістичних країн. Кількість відвідувань інституту зарубіжними вченими з кожним роком збільшується, що свідчить про все зростаючий інтерес світової наукової громадськості до історичних досліджень в СРСР і, зокрема, в Інституті історії АН УРСР.

Підтвердженням зростання міжнародного авторитету Інституту історії АН УРСР є обрання його співробітника, академіка АН УРСР Й. З. Штокала почесним академіком Міжнародної академії історії наук у Парижі та академіка АН УРСР П. Т. Тронька — головою радянської частини

двосторонньої Комісії істориків СРСР і ЧССР, віце-президентом Всесвітнього конгресу славістів, що відбудеться в Києві в 1983 р. Він є також першим заступником оргкомітету цього конгресу. Членами радянської частини двосторонніх комісій істориків є чл.-кор. АН УРСР В. І. Клоков (СРСР і СФРЮ), чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова (СРСР і ЧССР), д-р істор. наук, проф. П. М. Калениченко (СРСР і ПНР), д-р істор. наук І. М. Кулинич (СРСР і НДР), д-р істор. наук П. С. Сохань (СРСР і НРБ).

Про міжнародне визнання вчених Інституту історії АН УРСР свідчить публікація їх праць за кордоном. Так, у Варшаві в 1977 р. вийшла книга д-ра істор. наук М. Ф. Котляра «Знахідки монет на території Української РСР». Статті в наукових виданнях і періодичній пресі НРБ, ПНР, ЧССР опублікували в 1978—1979 рр. д-р істор. наук П. М. Калениченко, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова, д-р істор. наук І. А. Петерс, д-р істор. наук П. С. Сохань, канд. істор. наук І. Т. Лісевич.

Свій вклад в міжнародне наукове співробітництво вносить також «Український історичний журнал», який надає свої сторінки для рецензування праць зарубіжних вчених. Так, в 1978—1979 рр. в «УІЖ» з'явилися рецензії на 9 монографій істориків соціалістичних країн. Регулярно публікуються також інформації про найбільш важливі події в міжнародному науковому житті, в якому бере участь Інститут історії АН УРСР. Зміщенню зв'язків радянських і болгарських істориків сприяє вихід в світ міжвідомчого збірника «Історичні дослідження. Вітчизняна історія», який буде повністю присвячений публікації матеріалів конференції, що відбулася з нагоди 30-річчя підписання Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і НРБ.

Як і в попередні роки, відділи і бібліотека інституту підтримували наукові зв'язки з закордонними установами шляхом обміну друкованими виданнями. Зокрема, відділ історії техніки веде такий обмін з Сілезьким інститутом Чехословацької Академії наук, відділ історії природознавства отримує проспекти видань по історії математики з «Міжнародного Союзу історії і філософії науки», бібліотека через ЦНБ АН УРСР надсилає за кордон праці співробітників інституту.

Вагомий вклад в розвиток міжнародного наукового і культурного співробітництва вносять вчені, беручи активну участь в діяльності Українського товариства дружби та культурних зв'язків з зарубіжними країнами. Головою Секції суспільних наук Товариства є директор Інституту історії АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор, його заступник — канд. істор. наук М. В. Знаменська. Д-р істор. наук П. С. Сохань — заступник голови Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби, д-р істор. наук І. М. Кулинич — заступник голови

Українського відділення Радянського товариства дружби з НДР, д-р істор. наук П. М. Калениченко — заступник голови Українського відділення товариства радянсько-польської дружби, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова — заступник голови Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби.

Вчені інституту у складі делегацій УТДКЗ виїжджали з візитами дружби в зарубіжні країни. Так, в грудні 1978 р. директор Інституту історії АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор очолював делегацію, яка відвідала США. Д-р істор. наук М. В. Коваль був керівником туристської групи, що виїжджала по лінії УТДКЗ на святкування 30-річчя утворення НДР (жовтень 1979 р.).

Співробітники інституту часто виступають з лекціями та доповідями, присвяченими

дружбі і братерству країн соціалістичної співдружності, знаменним подіям в житті народів зарубіжних країн. Велику роль в поширенні серед громадськості зарубіжних країн правди про наше радянське сьогодення, про ленінську національну політику КПРС і дружбу народів СРСР відіграють виступи вчених інституту на сторінках газети «Вісті з України» та в радіопередачах, які ведуться для слухачів зарубіжних країн.

Таким чином, 1978—1979 рр. стали роками дальшого розвитку міжнародних наукових зв'язків Інституту історії АН УРСР. Результати наукового співробітництва активно використовуються вченими інституту в процесі науково-дослідницької роботи.

В. Ф. Репринцев (Київ)

В НАУКОВО-КООРДИНАЦІЙНИХ РАДАХ

Відбулося розширене засідання Бюро Української зональної секції Наукової ради при Відділенні історії, філософії та права АН УРСР з проблеми «Історія історичної науки». В ньому взяли участь члени ради — співробітники Інституту історії АН УРСР і викладачі Київського державного університету.

Вони розглянули питання про проведення наукової конференції «Революція 1905—1907 рр. — перша народна революція епохи імперіалізму (Проблеми історії та історіографії)». Голова Української зональної секції директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор повідомив присутніх про те, що конференція відбудеться у м. Горлівка, яке у 1905 році було центром великого збройного повстання робітників Донбасу. Крім пленарного передбачається також секційні засідання. Вже створено оргкомітет по підготовці цього важливого заходу, присвяченого 75-річчю першої російської революції.

Потім з інформацією про можливості і перспективи видання тематичних історіографічних збірників виступив член Української зональної секції, зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук І. С. Хміль. Він розповів, що керований ним відділ історіографії та історичних зв'язків України з зарубіжними країнами взяв на себе ініціативу: стати організаційним центром по виданню республіканських тематичних історіографічних збірників. Багато вчених науково-дослідних установ та вузів республіки вже виявили готовність підготувати відповідний матеріал для них.

Доповідач підкреслив, що здійснити цей захід можна лише за умови спланованих організаційних дій Академії наук УРСР і республіканських міністерств: вищої і се-

редньої спеціальної освіти та освіти. Підготовча робота в цьому напрямі вже ведеться.

На засіданні обговорювався також проєкт науково-координаційного плану історіографічних досліджень в Українській РСР на наступну п'ятирічку (1981—1985 рр.). Учений секретар Української зональної секції, зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук В. Г. Сарбей розповів про те, що цей проєкт підготовлено на основі матеріалів, які надійшли з підсекцій: київської, дніпропетровської, харківської, львівської, одеської (ім підлягають відповідні регіони, які разом охоплюють усі області УРСР).

Члени Української зональної секції д-ри істор. наук Ю. М. Гамрецький, П. М. Калениченко, В. Н. Котов, І. М. Кулінич, Р. Г. Симоненко, канд. істор. наук Н. В. Комаренко висловили ряд зауважень і побажань відносно проєкту плану в цілому, а також окремих тем, включених до нього.

Аналіз плану показує, що в основному він розкриває найбільш важливі проблеми розвитку історіографії. В наступній п'ятиріччі передбачено підготувати фундаментальну працю з історії історичної науки в УРСР, яка має бути одинадцятим (додатковим) томом «Історії Української ССР». Крім республіканських історіографічних збірників, колективні праці, присвячені актуальним питанням української радянської історіографії, запланували вчені Одеси. Дніпропетровський державний університет продовжуватиме видання своїх періодичних історіографічних збірників, які вже здобули досить високий науковий авторитет.

У Києві, Дніпропетровську, Харкові та інших містах УРСР готуються понад два десятки докторських та кандидатських ди-

сертаций з історіографічної тематики всіх періодів вітчизняної та загальної історії. Вони присвячуються деяким історіографічним пам'яткам (український хронограф), окремим історикам (правда, поки що лише дореволюційним: М. І. Надєждіну, П. Г. Виноградову), діяльності наукових товариств (Московське товариство історії і старожитностей російських) та ін. Власне, історії історичної науки присвячено лише три дисертації (докторські). В абсолютній більшості досліджень висвітлюється історія та стан вивчення окремих історичних проблем. Причому ця проблематика іноді здрібнена або вже достатньо розроблена в історіографічному аспекті.

Це насамперед стосується тем дисертацій, які готуються в Харківському державному університеті. Звичайно, добре, що вчені ХДУ зосередили свою увагу на вивченні історіографії радянського періоду. Проте тематика дисертацій тут настільки звужена, що не дає можливості реально охопити найважливіші проблемні напрями досліджень. Очевидно, однією з причин цього недоліку є певна відірваність як кафедри історіографії ХДУ, так і Харківської підсекції від Української зональної секції та Інституту історії АН УРСР. Так, тривалий час теми дисертацій з історіографії, які плануються в Харкові, не апробуються в Українській зональній секції, не подаються на її розгляд для затвердження.

Ряд конкретних зауважень було висловлено й щодо окремих тем монографій, навчальних посібників, статей, включених до проекту плану. Вказано на необхідність диференційованого підходу до планування обсягів того чи іншого дослідження. Їх заплановано по республіці понад 50 (причому майже половину праць автори передбачають підготувати у 1982 р.). Ясно, що це створить додаткові труднощі для їх публікації.

В основному зміст проекту плану в цій

частині відповідає актуальним потребам історичної науки. Розробляються теми з історії історичної науки (однак, на жаль, жодна з них не присвячена радянському періоду). Цей недолік виявляється певною мірою і в «персональних» дослідженнях, хоча їх взагалі не так вже й багато (Густав Еверс, В. Л. Модзалевський, І. І. Срезневський, М. Н. Петровський). Лише деякі дослідники займаються спеціальною історіографічною розробкою невичерпної теоретичної спадщини основоположників марксизму-ленізму.

З іншого боку, радянська «проблемна» історіографія дедалі більше зацікавлює спеціалістів — про це свідчать матеріали проекту плану. Правда, історіографи, що працюють у західних областях УРСР і займаються аналізом проблем вітчизняної історії, захоплюються вивченням лише місцевої проблематики.

У галузі загальної історії більшість тем пов'язано також з характеристикою праць радянських істориків і вчених інших країн соціалістичної співдружності. Виразніше викристалізовується як окремий дослідницький напрям розділ: «Критика сучасної буржуазної історіографії». У проекті плану його представляють праці співробітників Інституту історії АН УРСР.

На засіданні Української зональної секції було затверджено план історіографічних досліджень у нашій республіці. Однак його аналіз показує, що науково-координаційну роботу слід розширювати і поглиблювати. Деякі з питань, про які йшла мова, обговорюватимуться на науковій конференції у Горлівці. На ній передбачено провести спеціальне засідання Української зональної секції Наукової ради при Відділенні історії, філософії та права АН УРСР з проблеми «Історія історичної науки».

І. С. Хміль (Київ)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ МОЛОДИХ УЧЕНИХ КИЄВА І МОСКВИ

4 березня 1980 р. в Інституті соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (ІСЕПЗК АН УРСР) відбулася наукова конференція «Зарубіжний світ на порозі 80-х років», присвячена 110-й річниці з дня народження В. І. Леніна. В її роботі взяли участь молоді вчені Москви та Києва: представники ІСЕПЗК АН УРСР, Інституту історії АН УРСР, Інституту Далекого Сходу АН СРСР, Інституту світової соціалістичної системи АН СРСР та інших науково-дослідних установ.

Вступним словом конференцію відкрив директор Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН

УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. М. Шлепачов. Він відзначив, що в інституті закладено основи доброї і корисної традиції — проведення щорічних зустрічей молодих науковців, які стали своєрідним підсумком їх наукової роботи.

На конференції працювало три секції, якими керували провідні спеціалісти: д-р філос. наук В. В. Косолапов, д-р істор. наук І. А. Петерс, д-р економ. наук В. І. Філіпов, канд. істор. наук В. А. Лівень, канд. економ. наук І. Ю. Сущинська, канд. економ. наук М. П. Лозюк.

На засіданні секції з питань комплекс-

ного аналізу розвитку капіталістичних країн з доповідями виступили молодші наукові співробітники ІСЕСЗК АН УРСР Т. В. Чирко («Становище трудящих жінок у Швеції»), О. Ю. Єгоров («Роль профспілок в економічному розвитку. До критики буржуазних теорій економічного зростання»), Ю. В. Полунеев («Про деякі аспекти впливу енергетичної кризи на валютні відносини розвинутих капіталістичних країн»), О. І. Майданник (КДУ) — «Політика США в галузі культурного обміну з Радянським Союзом: проблеми та перспективи», С. В. Толстов (КДУ) — «Національний рух у Великобританії та Ірландії на сучасному етапі», О. С. Горін (КДУ) — «Імперіалізм США і розвиток політичного процесу в Аргентині» та ін.

Засідання другої секції було присвячене питанням зміцнення та розвитку держав соціалістичної співдружності. Були заслухані доповіді молодих учених ІСЕСЗК АН УРСР О. В. Гаврилюка — «Основні фактори формування народногосподарських комплексів у країнах — членах РЕВ», Н. Ф. Балтажі — «Деякі аспекти науково-технічного співробітництва Болгарії з країнами — членами РЕВ». Змістовними були також виступи представників Інституту історії АН УРСР В. Ф. Репринцева — «Радянсько-польське

співробітництво в галузі культури. 70-і роки», Т. В. Клінченко — «Зміни в соціально-класовій структурі угорського села в 70-і роки», В. М. Даниленко — «Передумови та основні етапи розвитку багатосторонніх зв'язків Югославії з країнами — членами РЕВ».

У центрі уваги роботи третьої секції були проблеми національно-визвольного руху в країнах Азії, Африки та Латинської Америки. На засіданні секції виступили співробітники ІСЕСЗК АН УРСР А. В. Пасько — «Ставлення КНР в ООН до питання про врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту 1973 р.», В. С. Плачинда — «Деякі особливості розвитку Лівії», С. П. Полюк — «Радянсько-індійські відносини. Політичний аспект», а також В. І. Іваненко (Інститут сходознавства АН СРСР) — «Криза армії на антимонархічному етапі іранської революції» та О. І. Лукаш (Інститут історії АН УРСР) — «Науково-технічне співробітництво Української РСР з країнами, що розвиваються».

На заключному пленарному засіданні було підбито підсумки роботи секцій і висловлено думку про доцільність публікації матеріалів конференції в окремому збірнику.

С. П. Полюк (Київ)

КОНФЕРЕНЦІЯ ЧИТАЧІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» В ІПК ПРИ КДУ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Враховуючи великий інтерес наукових і педагогічних кадрів до «Українського історичного журналу», кафедра історії КІПС ІПК при КДУ ім. Т. Г. Шевченка організувала 7 лютого 1980 р. із слухачами 49-го набору читачьку конференцію.

Заст. головного редактора «Українського історичного журналу» докт. істор. наук В. О. Замлинський у своїй доповіді відзначив, що на своїх сторінках журнал приділяє значну увагу висвітленню ленінської теоретичної спадщини, невичерпної скарбниці марксизму-ленізму, в якій розробляються шляхи боротьби робітничого класу за диктатуру пролетаріату та будівництво соціалізму і комунізму, значне місце відводиться проблемі підвищення керівної ролі КІПС в умовах розвинутого соціалізму.

Журнал публікує різноманітні матеріали, починаючи з раннього періоду історії нашої держави і до сьогодення. Широка географія авторів, які присилають матеріали з Москви, Ленінграда, Білорусії, Казахстану, Прибалтики та інших міст районів країни.

На конференції виступали член редколегії проф. П. М. Шморгун, проф. ІПК М. О. Буцько, слухачі, які відзначили, що журнал є необхідним помічником в науковій і педагогічній діяльності виклада-

чів вузів. Доц. Ніжинського педінституту І. П. Костенко, зав. кафедрою історії КІПС Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту доц. І. П. Дубовиков, ст. викладач Харківського інституту культури, канд. істор. наук М. О. Малиновський, доц. Львівського політехнічного інституту, канд. істор. наук А. Ф. Новосад, доц. Миколаївського педінституту, канд. істор. наук В. П. Мисюра у своїх виступах відзначали як позитивний факт те, що «УІЖ» приділяє увагу критиці буржуазних фальсифікаторів. Велику цінність мають матеріали, присвячені Конституції СРСР і УРСР, ювілею Великого Жовтня, 60-річчю встановлення Радянської влади на Україні. Учасники конференції, відзначаючи, що теоретичний рівень журналу зріс, в той же час висловили свої побажання: більше публікувати матеріалів з методики викладання історії КІПС, проблемного читання лекцій, а також з методології і методики історичних досліджень.

Обмін думками учасників читачької конференції сприятиме дальшому поліпшенню роботи «Українського історичного журналу», розширенню авторського активу.

В. С. Белякова (Вінниця),
Н. В. Ротко (Севастополь)

НОВІ КНИГИ

ЛЕНИН В. И. О культуре: Сборник. — М., Политиздат, 1980. — 336 с.

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК (1898—1970): Пер. з 8-го рос. вид. Т. 4. 1927—1931. — К.: Політвидав України, 1980. — 557 с.

БРЕЖНЕВ Л. І. Наш курс — мирне творення: Промова на зустрічі з виборцями Бауманського вибор. округу м. Москви 22 лютого 1980 р. — К.: Політвидав України, 1980. — 16 с.

КАДАР Я. Избранные статьи и речи: Февраль 1976 г. — июнь 1979 г. — Пер. с венг. — М.: Политиздат, 1980. — 342 с.

АРБАТОВ А. Безопасность в ядерный век и политика Вашингтона. — М.: Политиздат, 1980. — 288 с.

АРСЕНКО А. Г. В руслі антиробітничої політики: (Про зраду інтересів робітників профспілк. лідерами в США). — К.: т-во «Знання» УРСР, 1980. — 62 с.

БРОДСКИЙ Е. А. Славная страница пролетарского интернационализма: Немецкие антифашисты в борьбе с гитлеризмом. — М.: Мысль, 1980. — 270 с.

Буржуазний націоналізм — знаряддя ворогів соціального прогресу і міжнародної розрядки. — К.: Наук. думка, 1979. — 310 с.

Война. Народ. Победа: 1941—1945. Кн. 3. Статьи, очерки и воспоминания. — М.: Политиздат, 1980. — 255 с.

Вопросы методологии историко-партийной науки. — К.: Политиздат Украины, 1980. — 246 с.

ГОНЧАРУК Г. И. Партийное руководство идейно-политическим воспитанием молодежи в период строительства социализма: (На материалах УССР). — Киев—Одесса: Вища школа. Голов. изд-во, 1980. — 191 с.

ГРИГОРОВИЧ Д. Ф. Политическая работа КПСС среди населения на временно оккупированной территории Украины. — К.: о-во «Знаниз» УССР, 1980. — 48 с.

Движение международной солидарности трудящихся: 1924—1932. — К.: Наук. думка, 1980. — 396 с.

ЖУРАВЛЕВ В. В. Проблемы духовной жизни развитого социализма. — М.: Высш. школа, 1980. — 176 с.

ЖУЧЕНКО И. Я., САВЧУК П. А. Деятельность партийных организаций партизанских формирований Украины в годы Великой Отечественной войны. — К.: о-во «Знаниз» УССР, 1980. — 48 с.

Историография Великой Отечественной войны. Сборник статей. — М.: Наука, 1980. — 285 с.

КЛОСС Б. М. Никоневский свод и русские летописи XVI—XVIII веков. — М.: Наука, 1980. — 312 с.

КОВАЛЬ В. С. Возз'єднання західноукраїнських земель та міжнародні відносини: 1939—1941. — К.: Наук. думка, 1979. — 271 с.

КУНДЮБА Д. И. Правда жизни против домыслов фальсификаторов. — К.: Политиздат Украины, 1979. — 167 с.

ЛІВЕНЦОВ В. О. Подолання соціальних відмінностей між людьми фізичної і розумової праці в умовах розвинутого соціалізму. — К.: Вища школа, Вид-во при КДУ, 1980. — 118 с.

Общественно-политические проблемы истории развитого социализма в СССР: Сборник статей. — М.: Наука, 1979. — 405 с.

ПАДЕРИН И. Волгоград: Страницы героич. защиты города-героя. 1942—1943. — М.: Политиздат, 1980. — 175 с.

ПЛИСЮК В. П. Радянське село в умовах розвинутого соціалізму: Діяльність Ком. партії по вдосконаленню соц. сусп. відносин на селі. 1960—1978. — Львів: Вища школа, Вид-во при Львів. ун-ті, 1980. — 135 с.

Подвиг партии и народа: О героич. борьбе сов. народа, руководимого Ком. партией, против нем.-фашист. захватчиков в годы Великой Отечеств. войны. — К.: Политиздат Украины, 1980. — 285 с.

ПОЛИКАРПОВ В. Д. Начальный этап гражданской войны: История изучения. — М.: Наука, 1980. — 371 с.

РЕМЕЗОВСКИЙ И. Д. Ульяновы в Киеве: 1903—1904 гг. — 2-е изд., стереотип. — К.: Вища школа, Изд-во при КГУ, 1980. — 175 с.

САВИНОВ К. Могучий фактор мира и стабильности в международных отношениях: К 25-летию Варшавского Договора. — М.: Междунар. отношения, 1980. — 153 с.

СИДЕЛЬНИКОВ С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. — 288 с.

Светско-кубинские отношения: 1917—1977. — М.: Наука, 1980. — 287 с.

СТЕПАНЕНКО А. Г. Слово звитяжне: Преса комсомолу України у роки громадянської війни і відбудови нар. господарства. — К.: Молодь, 1979. — 60 с.

УЛЬЯНОВСКИЙ Р. А. Политические портреты борцов за национальную независимость. — М.: Политиздат, 1980. — 176 с.

ФЕДОРОВ В. А. Крестьянское движение в Центральной России: 1800—1860. По материалам центр.-пром. губерний. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. — 167 с.

ХОРОШКЕВИЧ А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI в. — М.: Наука, 1980. — 293 с.